



PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar

Tanulmányok 53.

‘EX PRAETERITO
FUTURUM’

Pázmány jogtörténeti tanulmányok

II.

Szerkesztette:

SZABÓ ISTVÁN

PÁZMÁNY PRESS

‘Ex praeterito futurum’
Pázmány jogtörténeti tanulmányok
II.

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 53.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

‘EX PRAETERITO
FUTURUM’

Pázmány jogtörténeti tanulmányok
II.

Szerkesztette:
Szabó István

PÁZMÁNY PRESS
Budapest 2026

© Szerzők, szerkesztő, 2026
© PPKE JÁK, 2026

ISSN 2061-7240
ISBN 978-963-308-544-8

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Komáromi László dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a PPKE Egyetemi Nyomdájában
Felelős vezető: Ulrich-Hesz Margit

TARTALOM

Andrási Dorottya Baross Gábor és a közjó szolgálata.....	9
Bathó Gábor A magyar tengerjog és a szuverenitás Nagy Ferenc munkái nyomán.....	17
Bató Szilvia A „dies fatales” a régi magyar büntetőjogban, avagy a kodifikációtörténet buktatói	35
Falus Orsolya – Obrusánszky Borbála A mongol jogfejlődés kezdetei. Sztyeppei szokásjog a <i>Kék Könyv</i> előtti korszakból <i>A mongolok titkos története</i> alapján.....	59
Frey Dóra A menekültügy jogi háttere Magyarországon 1944–1948 között.....	83
Gyémánt Richárd A királyi trón elvesztésének ‘forgatókönyve’. II. (VII.) Jakab uralkodásának megítélése	103
Heka László A szlavón királyság kérdése a magyar és a horvát alkotmány és jogtörténet szempontjából	127
Kiss Róbert Richárd Jogtudat, jogérzet, jogismeret 2013–2025.....	153

Koncz Ibolya Katalin Egészséges jövő – egészséges gyermek. Állami prevenció és gondozás kezdetei a dualista Magyarországon	167
Lehotay Veronika Zlinszky János és az ügyvédség története – kiegészítések és új perspektívák..	185
Liktor Zoltán Attila <i>Plus Ultra</i> . A (spanyol) Habsburgok imperializmusának szimbólumai	197
Petrasovszky Anna Interdiszciplináris természetjogi diszkurzus. Kutatási eredmények egy nemzetközi együttműködésből II.	215
Petrétei József Az „államfői intézmény” Svájcban	225
Stipta István Törvénykezési reformok Balogh Jenő igazságügyi miniszteri időszakában ..	263

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó!

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának „Tanulmányok” című sorozata olyan – a jogtudományhoz kapcsolódó – szerkesztett anyagok megjelentetését szolgálja, amelyek konferenciákhoz, tudományos műhelyekhez, vagy más alkotói közösségekhez kapcsolhatók. Ebben a sorozatban szeretnénk helyet biztosítani a hazai jogtörténész közösség aktuális kutatásait közvetítő köteteknek, amely szándékaink szerint annak összetartozását is erősíteni fogja.

A befogadott tanulmányok nem a jogtörténet egy meghatározott témaköréhez kapcsolódnak, hanem mindenkitől az aktuális kutatási témájával összefüggő anyagot várunk. Ezzel pillanatfelvételt biztosítunk a hazai jogtörténész társadalom adott időszakban folytatott kutatásairól. Átfogó kép kialakítása akkor lehetséges, ha minél szélesebb szervezeti körből sikerül a tanulmányokat összegyűjteni. A jelen kötetben szereplő 14 tanulmány öt jogi kar (Károli Gáspár Református Egyetem, Miskolci Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem), a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem, a Kodolányi János Egyetem, valamint a Kúria Werbőczy István Országbírói Kutatóintézet jogtörténész oktatóitól (kutatóitól) származik.

Budapest, 2026. április 14.

Dr. Szabó István
tanszékvezető egyetemi tanár
PPKE JÁK Jogtörténeti Tanszék

BAROSS GÁBOR ÉS A KÖZJÓ SZOLGÁLATA

Andrási Dorottya*

1. Baross Gábor életpályája, szakmai tevékenysége államtitkári kinevezéséig (1883)

Baross Gábor személyét és munkásságát közmegebecsülés övezi ma is. Szakmai tevékenységének szellemi, kulturális, vagy tárgyi értelemben vett hagyatéka beépült a mindennapjainkba. Tapasztaljuk, amikor vonatra ülünk, vagy hajóra szállunk, vagy Rijekába, az egykori Fiméba, a forgalmas horvát kikötővárosba utazunk. Szerte az országban számos utca és tér, iskola őrzi nevét, egykori választói körzetében, Győrben pedig, amelynek négy cikluson át 1884-től 1892-ig, haláláig volt képviselője, különösen nagy becsben tartják emlékét.¹ A ma Szlovákiához tartozó Illava közelében lévő Pruzsinán született politikus szakpolitikusból lett országos ismertségre szert tevő nagy formátumú, meghatározó egyéniség, akinek neve és tevékenysége bizonyos értelemben még az őt felfedező Tisza Kálmán miniszterelnökön is túlmutat. Éppen ezért terjedt el a szakirodalomban és a közbeszédben is a Baross-korszak elnevezés, amely az ő minisztersége alatt elért infrastrukturális eredmények és fejlesztések jelzésére szolgál.

Baross Gábor 1848-ban, a forradalom évében született a Trencsén megyei, szlovák többségű Pruzsinán. Gyermekkora azonban már az önkényuralom

* Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0291-115X>

¹ Baross Gábor nevéhez fűződik Győrben többek között a vasútfejlesztés, a róla elnevezett Baross híd és a városi telefonszolgálat megszervezése. Győr és Baross Gábor szülőfaluja, a Pruzsina közeli szlovákiai Illava testvérvárosi kapcsolatának ápolása ma is aktív. Baross Gábor végső nyughelye, mauzóleuma is Illava Klobusice temetőjében van. Legutóbbi hírek, hogy 2025. július 4-én Győrbe látogatott Illava városának küldöttsége. A vendégeket többek között a Győri Baross Gábor Társaság elnöke, Illava város díszpolgára fogadta. Az elmúlt évek hagyományainak megfelelően pedig augusztus utolsó előtti hétvégéjén került sor idén is Illaván a győri vendégek nagy szabású városi rendezvény keretében való vendégül látására. Ld. *Kisalföld*, 2025. augusztus 30.

éveire esett. Bizonyára innen, és életének ebből a korai szakaszából eredhet szívóssága és kitartása, ezek a tulajdonságai majd az ország gazdasági felemelésének programjában is jelentős szerepet játszottak. Személyiségének formálódásában meghatározó volt a katolikus családi környezet és neveltetés. A helyi elemi iskola elvégzése után Léván és Esztergomban a piarista és a bencés rend iskoláiban végezte tanulmányait. Többnemzetiségű környezetből származott, amely az ő esetében megalapozta a magyarság iránti elkötelezettségét, amelyért később oly fáradhatatlanul és ellentmondást nem tűrően képes volt dolgozni. Baross szenvedélyes és kreatív problémamegoldó képessége, célorientált, hatékonyságra törekvő gondolkodása valószínűleg ebben a környezetben gyökeresedett. Később, már felnőtt fiatal jogászként képes volt egyszerre lokálpatrióta lenni és egy nemzet érdekét szem előtt tartani. Az idők folyamán adottságai, körülményei és tapasztalatai révén a magyar államnemzet eszméjét magáénak valló, érett szabadelvű politikussá vált, aki képessé volt a kor Magyarországot érintő gazdasági kihívásaira megoldást találni.

1848 nemcsak az ő születési éve: abban az évben, a forradalom évében, az első felelős magyar kormányban gróf Széchenyi István töltötte be a közlekedési miniszteri posztot, akinek később Baross Gábor méltó utóda lett. Egyértelmű tény, hogy a reformkori magyar liberalizmus fő célkitűzése és öröksége szellemi értelemben is meghatározta Baross gondolkodását és munkásságát. Elődeinek nyomdokán kialakult társadalmi víziója és az ezt megalapozó gazdaságfejlesztési programja az ország gazdasági, ill. materiális értelemben vett gyarapításának a vágya volt, hasonlóképpen, mint az előtte járó nemzedéknek. Olyan materiális-infrastrukturális eredmények: mint pl. a vasúthálózat és a hajózás fejlesztése révén a közlekedés, a vámpolitika és révén a pedig regionális kereskedelem- és iparpolitika fejlesztése hatékony eszköz volt számára, hogy ezáltal az egész nemzet jólétét szolgálja.

A közjó szolgálata számára ugyanakkor elsősorban egy közösségi és pragmatikus stratégiai célt jelentett és nem teoretikai értelemben nyert értelmet. A kortársak által leírt legendásan híres munkabírása és fegyelme nélkül azonban nem lett volna képes olyan nagyívű célok megvalósítására, mint az ország közlekedés- vagy kereskedelempolitikájának átszabása a nemzet érdekeinek szem előtt tartásával.

Baross Gábor a pesti jogi egyetemi tanulmányok után kisebb hezitálás után hazatért a vármegyei közigazgatásba. 1871-ben Trencsén vármegye aljegyzője lett. Hamarosan népszerűsége tett szert a munkája mellett végzett újságírói tevékenységével. Az ő nevéhez köthető a rövid életű *Vágvölgyi Lapok* c. újság alapítása és szerkesztése (1873–1874), amivel bekerült nemcsak a vármegyei in-

formációáramlásba, hanem a helyi érdekek keresztüztüzebe is.² A vármegyében a vitriolos cikkeiről elhíresült, szenvedélyes és ambiciózus jogász fiatalember rövid időn belül, 1874-ben főjegyző lett, és egyúttal az árvaszéki elnöki posztot is betöltötte. Helyi ellenlábasai pedig fellélegezhetnek, amikor Baross Gábor hamarosan az országos politikában való részvételt választotta a vármegyei szakmai karrier helyett.

Országos politikai karrierje 1875-ben indult el, amikor a *Szabadelvű Párt* színeiben mandátumot szerzett az országgyűlési választásokon. Baross ekkor már kitűnő szónok és vezéregyéniség volt, aki hamarosan Tisza Kálmán miniszterelnök érdeklődését is kivívta. Innentől kezdve fokozatosan lépett előre. Egyszerre több feladatot is vállalt, amire nemcsak ambíciója, hanem szerény anyagi körülményei is sarkallták. Több parlamenti bizottságban dolgozott tagként, 1878-ban pedig az országgyűlés jegyzője lett. Baross ebben az időszakban még nem döntötte el, hogy a szakmai előképzettségének inkább megfelelő közigazgatás, vagy valamelyik szakpolitikai ágazat felé mozduljon el. Ekkor már számos törvény parlamenti vitájában, de sokféle területen volt felszólaló előadó.

1879-ben Magyarország számára különösen nehéz gazdaságpolitikai helyzet állt elő, amikor a korábbi szabadkereskedelmi megállapodások egyoldalú felmondása történt a német fél részéről. *Az új német védővámok bevetése megnehezítette és drágává tette a magyar árucikkek exportját, veszélyeztette a magyar iparcikkek és mezőgazdasági termékek versenyképességét.* Emellett a hazai vasúti közlekedés különösen veszteséges volt, nemcsak az áruszállítás, hanem a személyforgalom terén is válságban volt. Ehhez hozzájárult, hogy a magyarországi vasúthálózat nagy része magánkézben volt, ötletszerű volt a fejlesztési politika, a vasúthálózat építéséhez és működtetéséhez pedig számos korrupciós ügy, panama kapcsolódott. Az állami kézben lévő vasúthálózat az osztrákokkal közösen működött. Ezeknek a körülményeknek: a finanszírozási gondoknak és a hangos sajtóbotrányoknak köszönhetően maga a közlekedési tárca is tizenöt év alatt összesen hét minisztert emésztett el.³ A közlekedési ágazatnak nem volt egységes és következetes irányítási koncepciója sem. Ezekre az

² A róla szóló életrajz szellemes megállapítása szerint a *Vágvölgyi Lapok* szerkesztésének időszaka volt Baross 'Sturm és Drang' korszaka, amelyben az ifjú jogász viharos lendületet öltött és cikázott a helyi közélet legváltozatosabb témái között. Ld. Gyömrei Sándor – Vértessy Miklós: *Baross Gábor*. Budapest, A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Kiadása, Athenaeum, 1937. 35–36.

³ Gyömrei –Vértessy Baross-életrajzában találó megfogalmazás olvasható: „a kiegyezési korszak első tizenöt éve alatt hét minisztert emésztett el ez a megátkozott tárca”. Ld. i. m. 60.

égető problémákra megfelelő gazdasági lépéseket kellett találni, amelyet csak erélyes és következetes lépésekkel lehetett megoldani.⁴

Ebben a helyzetben Tisza Kálmán jó érzékkel választotta ki a közlekedés-politika terén *homo novus*nak számító Baross Gábort az egyes feladatokra, és ezzel automatikusan el is dőlt, hogy Baross pályafutása szakpolitikai irányt vesz. *A miniszterelnök első lépésként 1882-ben az autonóm osztrák–magyar vámtarifa bevezetését, az új vámtörvény kidolgozását bízta rá.*⁵

2. Baross Gábor közlekedési államtitkári és miniszteri tevékenységének első időszaka (1883–1889)

Baross Gábor közlekedési államtitkári kinevezésre eddigi munkájának elismeréseképpen 1883. április 10-én került sor igen mérsékelt ováció mellett, inkább bizalmatlan szakmai légkörben a *Közmunka- és Közlekedési Minisztériumban*.⁶ Az új államtitkár ismét számos területen lendületesen vetette bele magát a munkába. Nem sokkal kinevezése után, 1883–1884-ben, Baross részben a miniszterelnök támogatásával egy hosszabb, féléves, elsősorban németországi és franciaországi tanulmányútra küldte, amely során lehetősége nyílt megismerni az ottani államszervezet és közigazgatás működését. Úticélja formálisan a külföldön már bevezetett, itthon pedig bevezetni kívánt közigazgatási bíráskodás alaposabb megismerése volt, de figyelme hamarosan a gazdaság eredményes működtetésének eszközeire irányult.

Baross átfogó tapasztalatszerzésében, szakmai tevékenységének kibontakozásában meghatározó szerepe volt ennek a lehetőségnek. Erről édesapjával folytatott levelezése tanúskodik.⁷ Nemcsak tanulmányozta az egyes külföldi szabályozásokat, hanem tágabb európai kontextusba helyezte azokat. A tanulmányút során nyilvánvalóvá vált számára, hogy *a német protekcionista gazdaságpolitikát hazánkban is alkalmazni kell*. Alaposan tanulmányozta a Németország és a porosz ipar eredményességét, a Vaskancellár, Otto von Bismarck protekcionista gazdaságpolitikájának hatékonyságát és a német gazdaság elért eredményeit. Hazatérve itthoni gyakorlati megvalósításukba kezdett. Nyomban átalakította a

⁴ Ld. Gyömrei-Vértesy gondolatmenetét i. m. 60–62.

⁵ Ásványi Szabolcs: *Patriae inseruiendo consumidor*–Baross Gábor a levéltári dokumentumok tükrében. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára honlapjának* „A hét dokumentuma” rovat, 2018. 3. <https://mnl.gov.hu/ol/hirek/>

⁶ Ásványi i. m. 3.

⁷ Ld. Gyömrei-Vértesy i. m. 56–58.

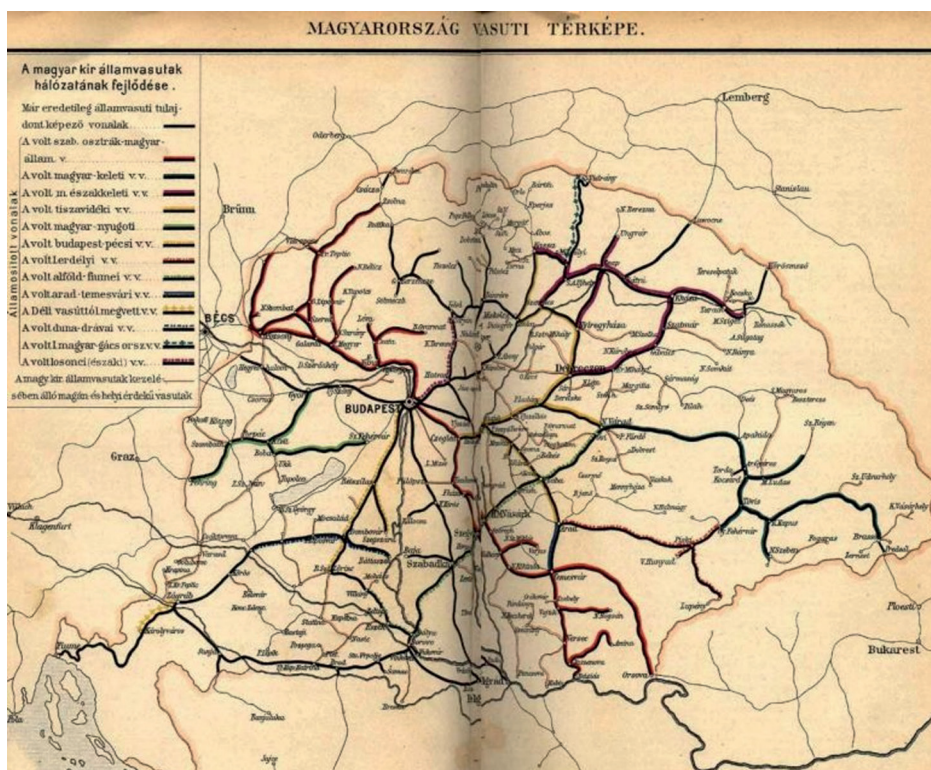
rábízott minisztérium belső igazgatási rendjét, átszervezte az ügyosztályokat és beosztottjaitól szigorú fegyelmet követelt meg. Ugyanakkor a polihisztóri léptékű képviselői munka csak növelte önérzetét. 1885-ben egy új vámtarifatervezet előkészítése kötötte le, emellett részt vett az árvízmentesítési projekteken is.

Erre időre esik szembe kerülése a *Magyar Államvasutak* akkori vezetésével. Célja a kollégái által erősen vitatott egységes állami irányítású vasúti hálózat megteremtése volt.⁸ Ehhez első lépésben a MÁV belső működését kellett racionalizálni, a túlköltekezéseket megszüntetni és a korábbi vezérigazgató, Tolnay Lajos menesztését elérni. Ezután következett a képviselőtársak és saját felettesének, Kemény Gábor közlekedési miniszternek a meggyőzése a vasúthálózat államosításának szükségességéről. Az ügyben éles parlamenti vita alakult ki, amelyből végül Baross került ki győztesen. Baross szívós munkával elérte és politikustársaival elfogadtatta, hogy *a vasúti hálózat államosítása nem öncél, hanem a nemzeti versenyképesség fenntartására szolgáló egyik biztosíték.*⁹

Baross átszervezési és államosítási koncepciója mögött egy jelentős szemléleti váltás állt. *Tudatos forgalmi politikát, egyértelmű közlekedéspolitikai koncepciót képviselt*, és a vasút, ill. a vasúti szállítás nyereségessé és olcsóbbá tétele lebegett a szeme előtt. Komplex szemléletét jellemzi, hogy míg a vasúti közlekedésben alkalmazott tarifa-politika a német vámpolitikai nyomás ellen szere volt, ugyanakkor a fumei kikötő építése, valamint a Vaskapu szabályozása a Németország megkerülésével a nyugati piacok felé vezető kereskedelmi útvonal létesítésére szolgált.

⁸ Hosszú és alaposan megtervezett folyamat volt a magánvasutak állami megváltása. Az egyes magánvasútvonalak megszerzése után pedig a következő feladat az újonnan megszerzett vonalaknak a meglévő állami vasúthálózatba való kapcsolása. Mindez szisztematikus tervezést és tárgyalást igényelt.

⁹ Ld. Gyömrei–Vértesy i. m. 81.



Magyarország vasúti térképe (19.század)
(A magyar királyi államvasutak hálózatának fejlődése)
(forrás: Digitális Képtárház DKA-000594)

Baross korábbi munkáját 1886-ban a közlekedési miniszter, Kemény Gábor lemondásával a kormányfő javaslatára miniszteri rangban folytatta tovább.¹⁰ 1886–1889 között a minisztériumok átszervezésével a munkaügyi és közlekedési ügyek is egyaránt hozzá tartoztak. Baross a fent vázolt vasúti közlekedéspolitikájának eredményeképpen *1887-es évre elérte, hogy a központi költségvetésből a vasútra fordított kiadások kisebb mértékben növekedtek, mint a bevételek és a vasút nyereséges kezdett lenni.*

¹⁰ Miniszteri kinevezésére bejelentésére lényegesen szívélyesebb közéleti légkörben került sor 1886. december 29-én, mint három évvel korábban az államtitkári kinevezésére. Első lépésben a MÁV alkalmazottakkal szembeni alkalmazási és képzési elvárásokat szigorította, amelyben a tehetség és alkalmasság volt a fő szempont. Megreformálta a hivatali előmenetel rendszerét, felismerve az emberi tényező jelentőségét. Munkájának eredményeképpen a magyar vasút színvonala elérte a nyugat-európai országok színvonalát.

3. Baross Gábor, mint kereskedelemügyi miniszter, pályájának utolsó szakasza (1889–1992)

Baross 1889–1892 között – tragikusan korai haláláig – kereskedelemügyi miniszterként dolgozott. E minőségében, 1889-től kezdve tartozott hozzá a tengerhajózás ügyköre is. Célkitűzése azonban – hasonlóképpen, mint eddig –, minden területen azonos volt: bármelyik területet irányította, mindig a *nemzeti gazdaságpolitikának rendelte alá a szakpolitikai célkitűzéseket és azok gyakorlati megvalósítását*. A vasúthálózat államosításával megváltozott Magyarország vasúti térképe. A merész újítás, a zóna-tarifák bevezetésével a legtávolabbi vidékeket is bekapcsolta a gazdasági vérkeringésbe. Ezáltal népszerű, elérhető és olcsó lett a vasúti közlekedés és szállítás, amely távoli vidékeket kötött össze.¹¹

Baross a folyami hajózás terén is jelentős eredményeket ért el, amelyet élete és tevékenysége talán legfontosabb feladatának tartott.¹² Az 1878-ban a török uralom alól felszabaduló balkáni országok sorsát rendezni hivatott berlini kongresszus során született osztrák-magyar közös minisztertanácsi határozat szerint az al-Duna hajózhatóvá tételének megvalósítása, a csatorna építése magyar feladat lett. Korábban már Széchenyi István és Vásárhelyi Pállal készített folyamszabályozási terveket, amelynek az al-Duna is részét képezte. A *Közmunka- és Közlekedési Minisztérium* még 1883-ban Wallandt Ernőt kérte fel a munkálatok folytatására, amelyek 1890-től újabb lendületet vettek. 1890. szeptember 15-én kezdődtek meg a Vaskapu-szoros hajózhatóvá tételére irányuló kivitelezési munkálatok, amelyet gyakran Baross személyesen is meglátogatott.¹³ A folyami hajózás fejlesztése terén is a magyar gazdasági érdekek fokozottabb érvényesítése volt a miniszter célja, pl. magyar érdekelt-ségű kereskedelmi intézmények létesítése révén (*Magyar Kereskedelmi Rt., Keleti Kereskedelmi Akadémia*). Ennek érdekében küzdelmet folytatott a bécsi székhelyű *Dunagőzhajózási Társasággal*. Távlati célja volt egy magyar hajózási társaság létrehozatala, amely azonban csak halála után jött létre.

Baross miniszteri tevékenységének szívügye volt a fiumei kikötő fejlesztése. 1868-ban, a Magyar-horvát Kiegyezés idején Fiume még csak egy jelentéktelen kikötő volt, amely sem volumenét, sem jelentőségét tekintve nem versenyezhetett Trieszttel. Ráadásul Fiume földrajzilag kedvezőtlen elzárt helyzetben

¹¹ Ásványi i. m. 6.

¹² Gáspár János: *Baross Gábor élete és munkássága*. A Magyar Közlekedési Közművelődésért Alapítvány, 1998. <https://www.mkka.hu/historia/hires-szemelyisegek>

¹³ Uo.

volt, közjogi helyzete pedig *corpus separatum* volt. A város lakossága vegyes összetételű volt, és etnikailag is megosztott. Ilyen körülmények között a magyar kormány számára a kikötő építése ill. fejlesztése az 1880-as évek elejéig nem volt stratégiai kérdés. (ld.13 millió forint éves forgalom volt az 1870-es években).

A fiumei kikötő fejlesztése a németek részéről a szabadkereskedelmi szerződések felmondása miatt vált szükségessé, ezáltal ugyanis a vámok és a vasúti tarifák emelése következett be. Ebből a válságos helyzetből kiutat kellett találni. Baross további fejlesztésekbe fogott.¹⁴ Új hajójáratok indítására került sor, a flotta volumene megnőtt: tíz év alatt 25 hajóval nőtt a flotta. Ezzel biztos és olcsó tengeri útvonal jött létre a nyugati piacokkal, elsősorban gabona, liszt, borexport terén. Ehhez járult a versenyképes árképzés megvalósítása.¹⁵

1881-ben megalakult az *Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.* A tengerhez való eljutás megkönnyítése miatt pedig szükséges előzetes lépés volt a Budapest-Pécs vasútvonal államosítása. Baross terveinek kivitelezésben nem ismert lehetetlent: Az 1880-as években a kikötőfejlesztésre szánt összeget megháromszorozták a költségvetésben.¹⁶ 1889-as kinevezése után állami szubvenciók segítségével flottagyarapításba fogott. Új hajójáratok indultak: tíz év alatt 25 hajóval nőtt a flotta. Baross a nemzeti érdekek érvényesítését képviselte következetesen minden területen. A fiumei kikötő forgalma 20 év alatt az ötszörösére növekedett. Míg a kikötői forgalom éves összértéke:1871-ben 15 millió forint volt, 1893-ban 127 millió forintot tett ki! 1892-ban, Baross Gábor halálakor pedig Fiume már egy dinamikusan fejlődő kikötőváros volt. A miniszter egészségét a fáradhatatlan munkavégzés és szerteágazó tevékenység néhány év alatt felőrölte, és egy, Vaskapu-szorosban tett látogatás után belázasodott, és 43 évesen, fiatalon érte a halál.¹⁷

¹⁴ Zsigmond Gábor – Pelles Márton: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868-1921)*. Pécs, Pro Pannonia, 2021. 28–30.

¹⁵ Zsigmond Gábor: *A fiumei magyar kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. Kút*, 2007/1–2. 56–74.

¹⁶ Ld. Juhász Imre: *Fiume* (Egy közép-európai város és kikötő a hatalmi érdekek metszéspontjában). Budapest, Heraldika, 2020. 158–160.

¹⁷ Gáspár i. m. Baross Gábor halála után négy évvel, 1896. szeptember 27-én avatták fel a Vaskapu-csatornát, amely már lehetővé tette, hogy zavartalanul lehessen közlekedni az al-Dunán.

A MAGYAR TENGERJOG ÉS A SZUVERENITÁS NAGY FERENC MUNKÁI NYOMÁN

Bathó Gábor*

1. A magyar tengerjog fejlődése

„Igen szép dolog a ’tengerre magyar’ jelszava, de ehhez – *last but not least* – pénz is kell...”¹ – írta Bartal Béla *Az Ujság*-ban. A kossuthi jelmondat² változatához tett kiegészítés kétségkívül szellemes és megalapozott is. De ugyancsak nem vitatható az sem, hogy a pénz mellett szabályozási keretre is nagy szükség van. Ez a tanulmány ennek a keretrendszernek a magyarországi alakulásával és 19. századi kihívásaival foglalkozik.

Hiszen a tengeri jog vagy tengerjog az állami szuverenitás egyik legösszetettebb és legérzékenyebb jogi területe, amely a nemzetközi jog, a közjog és a magánjog metszéspontjában helyezkedik el. A világon kevés olyan állam van, amelynek tengeri jogát ne határozta volna meg szuverenitási kérdés, geopolitikai kihívás vagy éppen a tengerhez való tényleges hozzáférés kérdése. Magyarország a történelem során sajátos helyzetbe került e téren: a magyar állam hosszú időszakokban rendelkezett tengerparttal vagy közvetlen tengeri kapcsolattal, tengeri kikötővel és flottával is, más időszakokban viszont a tengerparti jelenlét vagy akár a tengerrel való gyümölcsöző összeköttetés teljesen hiányzott, miközben a nemzetközi jogrendszerek és a belső jogfejlődés továbbra is reflektált a tengerjog kérdéseire. Ez a történeti hullámmás különösen érdekessé teszi a magyar tengerjog alakulását és a magyar szuverenitás tengeri dimenzióját.

* Egyetemi docens, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-2105>

¹ Bartal Béla: Tengerre – magyar ... de hogyan? *Az Ujság*, IV. évf. 180. sz. (1906. július 3.) 2.

² Kossuth Lajos: Vezércikk. Tengerhez magyar! el a tengerhez! *Hetilap*, 2. évf. 8. sz. (1846. január 27.) 1–3.

A magyar tengerjog nemcsak az állam területi kiterjedésének kérdését vetíti ki a tengerekre, hanem szimbolikus jelentéssel is bír. Magyarország tengerhez való hozzáférése – legyen szó a középkori Magyar Királyság adriai hódításairól, a Habsburg Birodalmon belüli tengeri jelenlétről, Fiume különleges státusáról vagy a trianoni békeszerződés következményeiről – mindig túlmutatott a pusztá földrajzi realitásokon. A tenger kérdése a magyar politikai gondolkodásban gyakran a nemzeti szuverenitás, a gazdasági modernizáció és a nemzetközi jelenlét szimbólumává vált.

Történetileg először a középkori magyar állam idején merül fel a tengerrel kapcsolatos jogi szabályozás igénye – már szinte a lehető legkorábbi alkalommal. A 11-12. századtól kezdődően a Magyar Királyság fokozatosan terjesztette ki vagy szándékozott kiterjeszteni hatalmát Dalmácia egyes részeire, amely a részben a Horvát Királyságon keresztül történt meg, kisebb részben pedig hadi események eredményeképpen.³ A magyar uralkodók – különösen Könyves Kálmán, II. András és Nagy Lajos – nemcsak katonailag próbálták biztosítani a tengerparti területek feletti uralmat, hanem jogilag is igyekeztek megerősíteni ezen területek integrációját a Magyar Királyságban. Ugyanakkor a dalmáciai városok és a velencei befolyás miatt e területek autonómiája és jogi különállása állandó konfliktusforrásként jelent meg, ami már ekkor rávilágított arra, hogy a tengerparti uralom nemcsak fizikai kontrollt, hanem komplex jogi rendezést is igényel.

A Habsburg-uralom idején a magyar tengerjog fejlődése új szakaszba lépett. A Habsburg Monarchia központosító törekvései és a birodalom tengerparti területeinek fokozatos kiépítése – különösen elsősorban Trieszt és Fiume kikötőinek fejlesztése – új jogi és közigazgatási struktúrákat eredményeztek. A magyar politikai elit azonban már a 18. század végétől kezdve igyekezett visszaszerezni befolyását az Adria felett, különösen a magyar korona alá tartozó Fiume révén. A magyar országgyűlésekben egyre gyakrabban esett szó a tengeri kereskedelem fejlesztéséről, a magyar hajózás támogatásáról és egy nemzeti tengeri identitás megteremtéséről.⁴

Az 1867-es kiegyezés után a tengeri ügyek, az azokkal kapcsolatos viták különösen kiéleződtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualista szerkezete lehetővé tette, hogy Magyarország részben önálló gazdasági politikát folytasson, ennek részeként a magyar fél különösen nagy hangsúlyt fektetett Fiume „el-

³ Heka László: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Szeged, Bába, 2004. 29–42.

⁴ Juhász Imre: *Fiume – Egy közép-európai város és kikötő a hatalmi érdekek metszéspontjában*. Budapest, Heraldika, 2020. 25–124.

különített testként” való jogi státusának megtartására és a magyar tengerparti jelenlét megerősítésére. Fiume városát a magyar közjog különös konstrukcióval – *corpus separatumként* – illesztette be az államszervezetbe, amely egyszerre biztosította a város bizonyos fokú autonómiáját és Magyarország tengerhez való hozzáférését. A magyar kereskedelmi és tengerjogi szabályozás ezen időszakban kezdett érdemben kialakulni: magyar lobogó alatt hajózó hajók, magyar tengeri iskolák, hajózási társaságok és vámrendelkezések jöttek létre. Bár a haditengerészet Bécs irányítása alatt maradt, a polgári hajózásban és kikötői ügyekben a magyar állam fokozatosan építette ki jogi és intézményi jelenlétét.⁵

Ez az időszak volt a magyar tengerjog és tengeri szuverenitás „aranykora”, amikor nemcsak formálisan, hanem tartalmilag is megfogalmazódott a tengerhez való magyar jogi kötődés. A magyar kereskedelmi tengerészet, a kikötői igazgatás, a hajózási társaságok jogállása és a tengerészeti oktatás mind hozzájárultak ahhoz, hogy létrejöjjön egy sajátos magyar tengeri jogrendszer, amely ugyan a birodalmi struktúrákba illeszkedett, de erősen magyar érdekeket képviselt.⁶ A 19. század utolsó évtizedeiben a magyar jogi szakirodalom is egyre nagyobb figyelmet fordított a tengerjogi kérdésekre: a nemzetközi tengerjog kodifikációs törekvései, valamint a kereskedelmi hajózás és a tengerjogi viták mind előtérbe kerültek.⁷

A Monarchia felbomlása és főleg a trianoni békeszerződés súlyos törést jelentett ebben a fejlődésben. Magyarország elveszítette tengerpartját, Fiumét és az ahhoz kapcsolódó infrastrukturális és jogi intézményrendszert. A tengerhez való hozzáférés megszűnése nemcsak gazdasági és politikai veszteség volt, hanem jogi értelemben is radikálisan új helyzetet teremtett: egy szárazföldi állam számára a tengerjog klasszikus kérdései – mint a kikötői jog, lobogó szerinti joghatóság, part menti zónák – elvesztették közvetlen jelentőségüket – legalábbis a korábbi szempontok szerint. Ugyanakkor a magyar jogalkotás és nemzetközi jelenlét nem mondott le teljesen a tengeri dimenzióról: a nemzetközi tengerjogi konferenciákon való részvétel, a hajózási jogi szabályozás

⁵ Pelles Márton – Zsigmond Gábor: *A fumei magyar kereskedelmi tengerészet története 1868–1921*. Szombathely, Szülőföld, 2021. 21–58.

⁶ Bathó Gábor: A tengert érintő törvényalkotás eredményei a kiegyezéstől az első világháborúig. In: Heil Kristóf Mihály – Kovács-Szépvölgyi Enikő (szerk.): *A magyar jog modernizációja és szuverenitása. Szemelvények egy új jogtörténész generáció kutatásaiból III*. Budapest, Gondolat, 2025. 166–180.

⁷ Bathó Gábor: Az Editto politico di navigazione mercantile (1774), kritikája és reformkísérletei Magyarországon. In: Burger Borisz Bendegúz – Heil Kristóf Mihály – Szivós Kristóf (szerk.): *Szokásból törvény: Szemelvények egy új jogtörténész generáció kutatásaiból II*. Budapest, Gondolat, 2025. 11–24.

fenntartása és a nemzetközi egyezményekhez való csatlakozás révén továbbra is jelen maradt e jogterület a magyar közjogi gondolkodásban. Másrészt a tengeri jelenlét, illetve ennek kissé erőltetett létrehozása és fenntartása a nemzeti identitás egyik elemévé vált.

A magyar tengerjog története egyben a magyar szuverenitás tágabb értelmezésének története is. A fizikai tengeri jelenlét és a tengerjogi részvétel közötti viszony folyamatosan változott a magyar történelem során. A tengerjogi kérdések – legyenek azok kikötői jogok, hajózási szabályok vagy nemzetközi egyezmények – mindig is tükrözték azt, hogy a magyar állam hogyan viszonyult saját szuverenitásához, modernizációs törekvéseihez és nemzetközi szerepvállalásához. A tengerhez való hozzáférés vagy annak hiánya tehát sohasem pusztán földrajzi adottságként jelent meg, hanem a nemzeti identitás, a jogi gondolkodás és az állami önértelmezés egyik alapvető kérdéseként.

2. Nagy Ferenc álláspontja

Az ország tengerjogi törekvéseinek egyik szerencsés körülménye az volt, hogy Nagy Ferenc – nemzetközi hírű professzor – tengerjogi szempontú munkássága az előbbieken ismertetett fejlődési ívben éppen az említett aranykorra esett. Nagy Ferenc jogtudós, egyetemi tanár, akadémikus, országgyűlési képviselő, felsőházi tag, közel ötven éven keresztül tanított különböző egyetemeken, kereskedelmi és váltójogot,⁸ és szorgalmazta a tengerjog oktatásának bevezetését is.⁹ 1895-ben a polgári törvénykönyvet kodifikáló bizottság tagjává választották. A kormány megbízásából több gazdasági (pl. tengerjogi, szövetkezeti) törvényjavaslatot készített elő, és jelentős részt vállalt a kereskedelmi, a váltótörvény és a biztosítási törvény reformmunkálataiban – ezen munkák végső sikeressége (helyesebben sikertelensége) természetesen nem rajta múlt. Akadémiai székfoglalójában is a magyar tengerjog történetét és szükségszerű jövőjét ismertette. Az itt összefoglalt határozott álláspontja szerint a magyar tengerpart és a magyar tengeri hajózás ténye kétségtelen realitásként volt értékelhető, s ebből következően a magyar tengerjog létezése sem tekinthető pusztán fikciónak.¹⁰ Az általa elemzett fontos kérdés az volt, hogy bár létezik

⁸ Glátsz Ferenc (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. II. köt.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ–Tudománytár, 2003. 904.

⁹ Nagy Ferenc: *Magyar tengerjog. Értekezések a társadalmi tudományok köréből.* XI. köt. 8. sz. (1894) 49–50.

¹⁰ Nagy i. m. 3–50.

a magyar tengerjog, az vajon mennyiben magyar, mennyi lehetősége volt a magyar jogalkotóknak magyar tengerjogot alkotni. Nagy Ferenc megjegyezte ugyanakkor történeti szempontból, hogy a magyar tengerjog hosszú időn keresztül – egészen a 19. század végéig is – csupán abban az értelemben minősült „magyarnak”, amennyiben azt a magyar tengeri kereskedelem viszonyaira alkalmazták. Azt azonban, hogy a magyar tengerjog olyan értelemben is magyar lett volna, miszerint az a magyar törvényhozás önálló alkotásának, sajátos jogfejlesztő tevékenységének eredményeként jött volna létre, csupán a legújabb kor fejleményei alapján lehet – részben – kimondani. Mindezeket túl pedig a tulajdonképpeni magyar nemzeti gondolkodásmód sajátosságait magán viselő, „nemzeti karakterű” tengerjog kialakulásáról végképp nem lehetett beszélni, tekintettel arra, hogy a történetileg Magyarországhoz tartozó tengerparti területek lakosságának többsége olasz és horvát anyanyelvű volt, így a jogalkotásra gyakorolt magyar kulturális és jogi befolyás e téren korlátozott maradt. Ez a tanulmány arra a feladatra vállalkozik, hogy megvizsgálja, hogy a magyar jogalkotásnak volt-e lehetősége, a magyar államnak kiterjedt-e a szuverenitása arra, hogy a tengerjogi szabályozást önállóan alkossa meg.

A magyar tenger mellék jogtörténetének vizsgálata során hosszú évszázadokon keresztül nem találunk olyan jogforrásokat, amelyek akár hazai jogalkotás eredményeként, akár az osztrák kormányzat kezdeményezésére jöttek volna létre. A középkor századaiban csupán a dalmát városokban keletkeztek helyi jellegű normák, melyek közül a legkorábbiak a 14. század elejére vezethetők vissza. Ilyen szabályozási kísérleteket találunk például Trau (Trogir), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik) és Cattaro (Kotor) városaiban, valamint Lesina (Hvar), Curzola (Korčula) és Melida (Mljet) szigetein. E normák azonban nem tekinthetők eredeti jogalkotásnak, hiszen túlnyomórészt a velencei közigazgatási és jogi mintákat követték. Ez nem meglepő, hiszen Dalmácia művelődési és közigazgatási fejlődésére a Velencei Köztársaság politikai és kulturális befolyása már azokban az időszakokban is döntő volt, amikor a régió egyes részei közvetlenül nem álltak velencei uralom alatt.¹¹

Ebből következően, amikor a magyar tenger melléken valamely jogvita eldöntésére került sor – ami a térség korlátozott kereskedelmi forgalma miatt bizonyára ritka esetnek számított –, a gyakorlatban többnyire nem állt rendelkezésre sem hazai, sem osztrák eredetű kodifikált joganyag. Ilyen helyzetekben a helyi bíróságok vagy a Velencei Köztársaság jogszabályait, vagy pedig azokat a nemzetközileg elfogadott tengeri kereskedelmi szokásjogi gyűjteményeket

¹¹ Rudolf Wagner: *Handbuch des Seerechts*. I. Lipcse, Duncker & Humblot, 1884. 80.

alkalmazták, amelyek a Földközi-tenger térségében általános érvényre tettek szert. E jogforrások közül kiemelkedett a *Consulado del Mare* című híres katalán nyelvű joggyűjtemény, amely valószínűleg a 14. század második felében, 1370-1390 körül keletkezett Barcelonában, és rövid időn belül az egész mediterrán térségben, sőt még az Atlanti-óceán és az Északi-tenger partvidékein is széles körű elismerést nyert.¹²

A magyar – és egyúttal az osztrák – tengeri kereskedelem viszonyainak állami szabályozása terén az első jelentős lépések III. Károly uralkodásának idejére tehetőek. Különösen figyelemre méltó az az 1717. június 2-án kibocsátott nyíltparancs, amely az Adriai-tengeren a kereskedelmi forgalom szabadságát hirdette ki, és egyúttal biztosítani ígerte tett a tengeri kereskedelemben érdekelt alattvalók hathatós állami támogatására, továbbá a rendezett és gyors igazságszolgáltatás biztosítására.¹³

Még ennél is nagyobb jelentőséggel bírt az Oszmán Birodalommal és Velencével 1718-ban megkötött pozsareváci béke,¹⁴ amely a szabad hajózást és a kalóztámadások elleni hatékony védelmet garantálta. Ennek egyenes következményeként került sor az 1719. március 18-án kibocsátott újabb nyíltparancsra, amely részletesen szabályozta a kereskedelem szabadságának és fejlesztésének jogi kereteit.¹⁵ Ez a rendelet Fiume (Rijeka) és Trieszt városát szabad kikötőnek nyilvánította, előirányozta kincstári raktárak és előlegezési bank felállítását, valamint elrendelte a kereskedők számára külön váltóbíróság felállítását gyorsított eljárásrenddel.

3. Az *Editto politico di navigazione mercantile*

Az előbbieken írt korai császári rendeletek azonban – amelyek ráadásul gyakran nem is kerültek maradéktalanul végrehajtásra – fokozatosan háttérbe szorultak Mária Terézia uralkodása alatt. Az ő nevéhez fűződik ugyanis a tengerészeti ügyek első valóban rendszerszerű és modern állami irányítása, amely számos reformintézkedést foglalt magában. Az *Editto politico di navigazione mercantile* elnevezésű uralkodói ediktumot tehát Mária Terézia bocsátotta ki

¹² Stanley S. Jados: *Consulate of the Sea and Related Documents*. Alabama, University of Alabama Press, 1975.

¹³ Ernst Becher (szerk.): *Die Oesterreichische Seeverwaltung 1850–1875*. Trieszt, Verlag der k. k. Seebehörde, 1875. 43.

¹⁴ Papp Sándor: A pozsareváci békekötés és a magyarok. *Aetas*, 33. évf., 2008/3. 5–19.

¹⁵ Becher i. m. 45–46.

1774. április 25-én, melynek előkészítő munkálatai már 1756-ban megkezdődtek.¹⁶ Egységes tengerjogi, tengeri kereskedelmi és tengeri szolgálati szabályozás megteremtését célozta a Földközi-tenger osztrák érdekű vizei, hajói és tengerészszemélyzete számára – mindezt az udvar gazdasági érdekeit szem előtt tartva.¹⁷ Az a cél „ösztönözte a királynőt, hogy a kereskedelmi tengerészet lehető pontossággal és jó rendben szerveztessék s a melylyel a tengerészeti közigazgatás az akkori tengerészeti igényeknek teljesen megfelelően rendeztett.”¹⁸ Magyarországon az 1803. július 29-i udvari rendelet felhatalmazására a m. kir. Helytartótanács 1804. július 31-i intézkvénye által lépett hatályba.¹⁹ Erre tekintettel az eredeti olasz változat szükségyszerű magyar fordítása is megjelent, melyben a jogszabály magyar címe: „Politicum Edictum az az közjóra tzelező rendelések az ausztriai kereskedő hajókázás iránt, mellyek kiadattak Bétsben, aprilis hólnapnak 25dik napján 1774dik esztendőben”.²⁰ Az ediktum magyar szövege rendelkezéseket tartalmaz a kikötői kapitányi hivatalokról, a kereskedelmi hajók kapitányainak kötelezettségeiről, az írkokokról, a kormányosokról és a hajómesterekről, a pattantyúsokról és a kamaramesterekről, a hajóslegényekről, -inasokról és másokról, akik a hajósszemélyzethez tartoztak, a hajóskapitányok, hajóosztiztek, -legények, -inasok és a hajósszemélyzet más tagjainak fizetéséről és jutalmairól. Ez az 1804-es kiadás már egybefűzve, az időközbeni módosításokat és kiegészítéseket toldalékokként adta közre.

¹⁶ Lengyel János: Beer könyve Mária Terézia és II. József kereskedelmi politikájáról. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 6. évf. (1899) 166.

¹⁷ Barta János: „Országainak közös anyja.” – Gazdaság és társadalom Mária Terézia politikájában. In: Bódvai András (szerk.): *Mária Terézia emlékkönyv*. Budapest, Bethlen Gábor Alapkezelő, 2023. 24–51.

¹⁸ Katzer József: Tengeri kereskedelmünk fejlődése. In: Cseh Elek: *A homonnai m. kir. állami felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1907–1908. tanévről*. Sátoraljaújhely–Zemplén, 1908. 24.

¹⁹ Récsi Emil: *Közigazgatási törvénytudomány kézikönyve az ausztriai birodalmi törvényhozás jelen állása szerint különös tekintettel Magyarországra. IV. Földművelési, ipar-, kereskedelmi és közlekedési ügyek*. Pest, Heckenast-Scheiber, 1855. 161.

²⁰ *Politicum Edictum az az közjóra tzelező rendelések az ausztriai kereskedő hajókázás iránt, mellyek kiadattak Bétsben, aprilis hólnapnak 25dik napján 1774dik esztendőben*. Buda, Királyi Universitas, 1804.

Rónay Tibor szerint az *Editto politico di navigazione mercantile*, Mária Terézia²¹ 1774-es tengerijogot szabályozó rendelete a magyar tengerjog alapját²² adta. Az ediktum hatálya és alkalmazhatóságának időtartama kifejezetten hosszú volt. Kohányi Zoltán 1912-ben megjelent munkájában már a tengerészeti közigazgatásra vonatkozó, legrégebb óta hatályban lévő jogszabályként azonosította a Mária Terézia-féle joganyagot.²³ Kajtár István az *Editto politico di navigazione mercantile* számára a magyar tengerjog matuzsáleme elnevezést adta, nemcsak korára, hanem jelentőségére is tekintettel.²⁴ Nagy Ferenc pedig egyenesen epochális jelentőségűnek mondta az ediktumot.²⁵ A jogszabály kortárs jelentősége kétféle volt, egyrészt a tengerészeti hatóságok (kapitányi hivatalok) hatáskörét és feladatkörét, másrészt a tengerészszemélyzet jogait átfogóan és részletesen szabályozta. E tekintetben a jogszabály túlmutatott a saját korán. Ismét Nagy Ferenc szerint meghaladta az 1681. évi francia *Ordonnance de la marine* színvonalát is.²⁶

A kiegyezést²⁷ követően mód nyílt legalább arra, hogy a tengerjog ezen alapvető forrását kritikával szemléljék, felvetve annak lehetőségét, hogy akár

²¹ Mária Terézia ilyen irányú tevékenységére ld. Christian Neschwara: Über das Schicksal der ältesten Materialien zur Gesetzgebungs-geschichte des Österreichischen ABGB. In: *Dny Práva – 2010 – Days of Law*. (Acta Universatis Brunensis Iuridica, No 378. 1571.) Brno, 2010.; Christian Neschwara: Das ABGB in Ungarn. In: Elisabeth Berger (szerk.): *Österreichs Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB). Eine europäische Privatrechtskodifikation. Band III Das ABGB außerhalb Österreichs*. (Schriften zur europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 57.) Berlin, Duncker & Humblot, 2010. 35.; Képegy Imre: *Az Országbírói Értekezlet története és öröksége*. Budapest, Gondolat, 2023. 87–88.

²² Rónay Tibor: Tengeri magánjogunk az 1909-iki törvényjavaslat szerint. *Tenger*, 6. évf., 1916/4–5. 194–195.

²³ Kohányi Zoltán: *A tengerészeti közigazgatást szabályozó törvények és rendeletek gyűjteménye*. I. kötet. Budapest, Stephaneum, 1912.

²⁴ Kajtár István: A magyar tengerjog „matuzsálemei”. Az *Editto politico di navigazione mercantile* (1774) és a *Code de Commerce II. Du commerce maritime* (1807). In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat, 2006. 225–241.

²⁵ Nagy i. m. 5.

²⁶ Uo.

²⁷ Rigó Balázs: Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. *Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum* 7, 193–222.; Balázs Rigó: 1867 as the Year of Constitutional Changes Around the World. *ELTE Law Journal*, Vol. 2. 39–63.; Képegy Imre: Föderalizmus, centralizmus, dualizmus – avagy a kiegyezéshez vezető út. In: Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás*. Budapest, Gondolat, 2020. 93–112.; Képegy Imre: 1848 alkotmányos forradalma – előzmények és kontextus. In: Fazekas Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok, jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar doktori iskoláinak konferenciáján*. Budapest, ELTE ÁJK ÁJDI, 2016. 242–253.

változtathatnak is az ediktum szabályain.²⁸ „Mindkét fél tengerpartjain és kereskedelmi tengerészeténél egyforma tengeri magánjog fog alkalmaztatni, és annak korszerű átalakítása minél előbb eszközöltetni”²⁹ – szövege a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvény. Az Ausztria és Magyarország között létrejött vám- és kereskedelmi szövetség a tengerrel kapcsolatos kérdéseket, a tengerjogot, tengeri kereskedelmet, tengeri igazgatást, tengeri magánjogot a közös egyetértéssel megállapítandó tárgyak közé sorolta.³⁰ De az idézett mondat nemcsak a közös egyetértéssel létrehozott szabályozást tűzte ki célul, hanem azt is, hogy a tengeri magánjog korszerű átalakításának kell megtörténnie – mielőbb.

Grosschmid Béni főforrásként utalt az ediktumra, és emellett egy fontos tényt rögzít,³¹ miszerint a tengerjogi ügyekre vonatkozó törvények, szokások és rendeletek további érvényét az 1871-ben kiadott, m. kir. miniszterelnöki, igazságügyministeri és horvát báni közös rendelet 11. §-a mondta ki úgy, hogy a fiumei törvényszéknek ezeket tengerjogi ügyekben változatlanul tovább kell alkalmaznia.³² Az ediktumon túli más, hatályos, tengerrel, tengeri magánjoggal, tengerészeti igazgatással kapcsolatos szabályokat később egy átfogó munkában összegezték a trieszti és fiumei tengerészeti hatóságok.³³

²⁸ Beke-Martos Judit: Nemzetközi hatások és a magyar jogfejlődés a 19. században – sajátosságok és kihívások. In: Barna Attila – Bathó Gábor – Deli Gergely – Peres Zsuzsanna – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Laudator temporis acti. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Horváth Attila tiszteletére*. Budapest, Ludovika, 2024. 87–96.; Beke-Martos Judit: Amerikai és nyugat-európai tanulmányok a 19-20. századi magyar jogfejlődés szuverenitásának vonatkozásában. *Jogtörténeti Szemle*, 2025/1. 12–19.

²⁹ 1878. évi XX. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről VI. cikk.

³⁰ „A kikötő-ügyi és tengeri egészségügyi közigazgatás, a tengeri hajózás üzésére és a tengeri egészségügyre vonatkozólag mindkét állam területén a két fél kormányai által egyenlő szabályok szerint és általában lehetőleg összhangzatosan fog intéztetni.”

³¹ A magy. kir. miniszterelnöknek, a magy. kir. igazságügyministernek és Horvát-, Szlavón-Dalmátországek bánjának, 1871. sept. 14-én kiadott rendelete a fiumei kir. törvényszék felállítására s hatóságának ideiglenes szabályozására tárgyában. *Rendeletek Tára*, 1871. Pest, Ráth Mór, 1871. 274–283.

³² Grosschmid Béni: *Magánjogi tanulmányok tervezetek és kisebb dolgozatok*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1901. 7.

³³ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen betreffend den See- und Hafendienst in der österreichisch-ungarischen Monarchie. hrsg. von den Seebehörden in Triest und Fiume. Raccolta delle leggi ed ordinanze concernenti il servizio marittimo e portuale nella Monarchia Austro-Ungarica*. 1–3. kötet. Trieszt, Triest Buchdruckerei des österreichisch-ungarischen Lloyd, 1883–1886.

4. Nagy Ferenc törekvései és azok eredménye

A tengerjog átfogó szabályozásához és az ediktum hatályon kívül helyezéséhez – többszöri eredménytelen nekiveselkedést követően – akkor került a magyar jogrend a legközelebb, amikor 1892-ben Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felkérte Nagy Ferencet, a tengerjog nemzetközi hírű magyar professzorát, hogy a magyar viszonyoknak megfelelő tengerjogi szabályozást készítsen elő. Nagy már ebben a minőségében vett részt az 1892-es genovai nemzetközi tengerjogi kongresszuson.³⁴ A professzor a törvényjavaslat szövegezéséért volt felelős,³⁵ az alapelvekkel kapcsolatos döntéseket egy háromtagú bizottságban hozták, melynek rajta kívül még Monojlovics Emil, a Kúria kereskedelmi tanácsának elnöke és gróf Batthyány Tivadar, fiúmei országgyűlési képviselő és tengeri hajóskapitány voltak a tagjai.³⁶ A törvényjavaslat szövege 1894-re készült el, amely nyomtatásban is megjelent,³⁷ de a képviselőház elé nem került.

Ezt követően a kereskedelmi tengerészettel kapcsolatos törvényjavaslatot 1896. szeptember 3-án terjesztette a képviselőház elé Dániel Ernő kereskedelmiügyi miniszter.³⁸ A javaslat száznegyvenhárom paragrafusból állt, és átfogóan, teljességre törekedve és részleteiben szabályozta volna a kereskedelmi tengerészetre vonatkozó kérdéseket.³⁹ A törvényjavaslatot kisebb módosításokkal támogatta az igazságügyi⁴⁰ és a közigazdasági bizottság,⁴¹ valamint a képviselőház is.⁴² A törvény szentesítése sosem történt meg.

A tengerészeti rendtartással kapcsolatos törvénytervezet indokolása utalt arra, hogy a tengeri magánjog kodifikációja is folyamatban volt. Az 1894-ben nyomtatásban közzétett javaslatot és annak indokolását⁴³ 1897-ben a kereskedelmi minisztérium, a tengerészeti hatóság, a fiúmei és zenggi kereskedelmi és iparkamarák, valamint a fiúmei hajóstársaságok és hajótulajdonosok képviselőiből álló bizottság

³⁴ Sz. N.: Tengerjogi kongresszus. *Ellenzék*, 13. évf., 216. sz. (1892. szeptember 23.) 1.

³⁵ Nagy Ferenc: Tengeri jogunk reformja. *Jogtudományi Közlöny*, 28. évf., 50. sz. (1893. december 15.) 397–399.

³⁶ Sz. N.: A tengeri magánjog. *Pesti Napló esti kiadás*, 43. évf., 369. sz. (1892. december 30.) 1.

³⁷ Nagy Ferenc: *Törvényjavaslat a tengeri magánjogról. Ennek általános és különös indokolása*. Budapest, 1894. k. n.

³⁸ *Képviselőházi napló*, 1892. XXXIV. kötet 5.

³⁹ *Képviselőházi irományok*, 1892. XXXVI. kötet 1–44.

⁴⁰ *Képviselőházi irományok*, 1896. V. kötet 31–32.

⁴¹ *Képviselőházi irományok*, 1896. V. kötet 33–36.

⁴² *Képviselőházi irományok*, 1896. V. kötet 325–348.

⁴³ Nagy i. m. 212.

megtárgyalta⁴⁴ és elfogadta mint a modern tengeri kereskedelem követelményeinek megfelelőt.⁴⁵ Ezt követően a vám- és kereskedelmi szövetség elveinek megfelelően, nevezetesen, hogy a tengeri magánjog összhangban való szabályozása szükséges, megküldték Ausztriának. Erre jóváhagyás nem érkezett.⁴⁶

A fentiek szerint 1895-ben a helyzet még mindig változatlan volt. A Jogtudományi Közlöny rövid beszámolót közölt Thomas Edward Scruton *The merchant shipping act, 1894*⁴⁷ című, előző évben megjelent munkájáról, amely példaként szolgálhatott volna.⁴⁸ „Miután nálunk is valahára hozzá kell látni, hogy az elavult *'editto politico maritimo'*⁴⁹ hatályból lépjen, a múlt évi angol *shipping act* igen sok utmutatást foglal magában részünkre, mert tengeri jog tekintetében más és jobb mintát nem találunk, mint a hatalmas Anglia törvényeiben.”⁵⁰ Kmety Károly *A magyar közigazgatási jog kézikönyve* című örökbecsű munkájában is megemlíti az ediktum mostoha helyzetét. Ahogyan a tengeri magánjognak a fő forrása az *Editto politico di navigazione*, úgy – Kmety szerint – a tengeri közigazgatási jogé is. Így az ediktum e tekintetben is megkerülhetetlen. Azt Kmety is elismeri azonban, hogy „a viszonyok változása folytán előállott szükséghez képest, törvények és rendeletek által jelentékenyen módosított illetőleg kiegészítést nyert.”⁵¹

Král Miklós tengerészeti igazgatásról szóló jelentős összefoglaló műve⁵² a magyar tengerjog jogforrási háttéréről is tartalmaz leírást. A könyvről készült bemutatató kiemelte Král alaptételét, hogy a tengerjog fő forrása még a könyv kiadásakor is a Mária Terézia idejében kibocsátott *Editto politico di navigazione mercantile*, „mely azóta egyre foltozgatattik császári pátensekkel és különféle – többé-kevésbé illetékes hatóságok rendeleteivel; ugyanez történik 1867 óta nálunk is magyar törvények és miniszteri rendeletek útján. Képzeltető, hogy

⁴⁴ Nagy Ferenc: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve különös tekintettel a birói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra*. Budapest, Athenaeum, 1904. 40.

⁴⁵ Sz. N.: A magyar tengerészeti jog. *Budapesti Hírlap*, 17. évf. 92. sz. (1897. április 1.) 15.

⁴⁶ Kemény Ödön: Tengeri magánjogunk fejlődése. *Pesti Hírlap*, 29. évf. 255. sz. (1907. október 27.) 37-39.; Sz. N.: A tengerészeti rendtartás kodifikációja. *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 38. évf. 92. sz. (1907. augusztus 11.) 710.

⁴⁷ Thomas Edward Scruton: *The merchant shipping act, 1894*. London, WM Clowes & Sons, 1895.

⁴⁸ A folyóirat egyébként helytelenül Edward Williams Scruttként tünteti fel a szerzőt.

⁴⁹ Valójában: *Editto politico di navigazione mercantile*.

⁵⁰ A. a.: Jogirodalom. *Jogtudományi Közlöny*, 1895/14. (1895. április 5.) 107.

⁵¹ Kmety Károly: *A magyar közigazgatási jog kézikönyve*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1897. 610.

⁵² Král Miklós: *Magyar tengerészeti igazgatás*. Budapest, Lampel, 1905.

mily nehéz még a szakértőnek is ezen tömkelegesen keresztülhatolnia, – hát még a laikusnak!”⁵³ Valójában persze nem okoz gondot – például a bírósági jogalkalmazás számára – az ediktum ítélezési tevékenység során való használata, ahogyan ezt egy 1905. februári jogeset is mutatja.⁵⁴ Az ediktum alkalmazásának szükségessége és a mostoha helyzete nem változott a Horthy-korszakra sem, ahogyan egy 1926–28-ban zajlott esett jelentős sajtóvisszhangot kapott és valódi társadalmi felháborodást is keltett.⁵⁵

Nagy Ferenc munkásságának sikertelensége, az elkészített jogszabálytervezetek fióknak adása elsősorban arra vezethető vissza, hogy a Monarchia közjogi berendezkedése nem volt elég befogadó, nem volt elég rugalmas ehhez. A tengerjog szabályozásához a kereteket a vám- és kereskedelmi szövetségről⁵⁶ szóló első törvény⁵⁷ határozta meg. Eszerint a tengeri hajózásra, tengeri egészségügyre és a kikötői, egészségügyi és egyéb hajózási illethekekre vonatkozó szabályok változatlanok maradnak mindaddig, amíg két fél egyetértésével egybehangzó szabályokat nem állapítanak meg. A szerződés célul tűzte ki, hogy tengeri hajózásra, tengeri egészségügyre és a tengeri magánjogra vonatkozóan a két fél azonos szabályokat fogadjon majd el. A tengerészeti és kikötői igazgatás tekintetében pedig úgy rendelkezett a megállapodás, hogy azok az illetékes kereskedelmi miniszter feladatkörébe tartozók, és lehetőség szerint a két fél igazgatási rendszere, szabályozása és ügyvitele tekintetében összhangnak kell fennállni. Végül a szerződés rendelkezik az Osztrák Lloyd (a későbbiekben Osztrák–Magyar Lloyd)⁵⁸ tengeri gőzhajózási társaság kivételes helyzetéről,

⁵³ Sz. N.: Irodalom. *A Jog*, 24. évf., 22. sz. (1905. május 28.) 175–176.

⁵⁴ M. kir. Curia 1101/v. 905. sz. döntése. Sz. N.: Kereskedelmi-, váltó- és csődügyek. *Ügyvédek Lapja*, 22. évf., 10. sz. (1905. március 11.) 2–3.

⁵⁵ Bathó Gábor: Az Oceana Tengerhajózási Rt. esete Mária Teréziával és a lázadó tengerészekkel. *JOG.történet*. VI. évfolyam. 2025. március 21. mtajogtortenet.elte.hu/blog/batho-gabor-ocean

⁵⁶ Szabó Mátyás: Az 1907. évi osztrák–magyar vám- és kereskedelmi szerződés megújítására irányuló osztrák kormányzati törekvések. In: János Tibor Karlovitz (szerk.): *Umverteilung von Kulturgütern: 2 Aufsätze in deutscher und 13 in ungarischer Sprache*. Grosspetersdorf, Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe, 2022. 29–39.; Szabó Mátyás: „A m. kir. oktatásügyi miniszter Ő Excellenciája a magyar kormány legforróbb elismerését küldi”. Magyar oktatók tevékenysége az osztrák–magyar külügyi utánpótlásképzésben a Cs. és Kir. Konzuli Akadémián. *Lymbus-Magyarásgtudományi Forrásközlemények*, 22. évf., 2025. 12–14.; Szabó Mátyás: A közös külügyminiszter nem képes felfogni – Magyarország ingerenciája a Duna-hajózás felett. In: Barna et al. (szerk.) i. m. 668–672.

⁵⁷ 1867. évi XVI. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről.

⁵⁸ *Az Osztrák–Magyar Lloyd gőzhajózási társasága keletkezésétől napjainkig (1836–1886)*. Trieszt, k.n., 1886. és Zsigmond Gábor: *Az Osztrák–Magyar Lloyd története*. *Aetas*, 24. évf., 2009/1. 126–143.

amely a közös külügyminiszter vezetése alatt állt, a részére nyújtott állami támogatás a közös külügyminiszter költségvetését terhelte, és a társasághoz kapcsolódó tengerészeti és postaügyeket a két kereskedelmi miniszterrel egyetértésben kellett intézni.⁵⁹ Az 1878-as vám- és kereskedelmi szövetség⁶⁰ tengerrel kapcsolatos rendelkezései⁶¹ lényegében ugyanezeket a rendelkezéseket tartalmazták azon kiegészítéssel, hogy a mindkét fél tengerpartjain és kereskedelmi tengerészeténél alkalmazott tengeri magánjogot minél előbb korszerűsítik. E szövetség 1887-es megújítása⁶² a tengert érintő VI. cikkben néhány pontosító, egyértelműsítő módosítást eszközölt. Tíz évvel később ismét e VI. cikk módosítására⁶³ került sor, amely a hajózási, illetve kikötői illeték megfizetésének módjait részletezte. 1899-ben törvény⁶⁴ állapította meg, hogy mindaddig újabb vám- és kereskedelmi szövetség nem jött létre, így „a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő.” Ez a törvény úgy rendelkezett, hogy – többek között – az 1878-as vám- és kereskedelmi szövetség legtöbb rendelkezése, így a tengerrel kapcsolatos szabályok is 1907 végéig hatályban maradnak. Még e határidő lejárta előtt megszületett a két állam közötti újabb megegyezés, amelynek becikkelyezésére 1908-ban⁶⁵ került sor. A tengerrel kapcsolatos szabályozás lényegében a korábbival megegyező, mindössze annyi formai eltéréssel, hogy ezúttal a VII. cikk szól a tengerről azzal a tartalmi eltéréssel, hogy a tengeri magánjogról, illetve annak szükséges újraszabályozásáról már nem esik szó. Az osztrák–magyar vám- és kereskedelmi terület tekintetében megemlítendő, hogy annak bővítése több alkalommal is megtörtént,⁶⁶ olyan területekkel is melyek nemcsak tengerparttal, hanem aktív

⁵⁹ 1867. évi XVI. törvénycikk VI. cikk.

⁶⁰ 1878. évi XX. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsege többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről.

⁶¹ 1878. évi XX. törvénycikk VI. cikk.

⁶² 1887. évi XXIV. törvénycikk az 1878:XX. törvénycikkbe iktatott vám- és kereskedelmi szövetség meghosszabbításáról.

⁶³ 1897. évi VIII. törvénycikk az 1878. évi XX. törvénycikkbe iktatott és az 1887. évi XXIV. törvénycikkkel meghosszabbított vám- és kereskedelmi szövetség VI. Czikkének módosításáról.

⁶⁴ 1899. évi XXX. törvénycikk a vám- és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről.

⁶⁵ 1908. évi XII. törvénycikk a kölcsönös kereskedelmi és forgalmi viszonyoknak az Ő Felsege uralkodása alatt álló többi országokkal való szabályozása tárgyában Budapesten 1907. évi október hó 8-án kötött szerződés becikkelyezéséről.

⁶⁶ 1879. évi LII. törvénycikk a Bosznia és Hercegovinával való vámkapcsolat létesítéséről; 1879. évi LIII. törvénycikk Isztria vámkülzetének és Dalmátiának az osztrák-magyar általános vám- és kereskedelmi területbe olvasztásáról; 1879. évi LIV. törvénycikk Brodi vámkülzetének megszüntetéséről; 1879. évi LV. törvénycikk Martinschizza, Buccari, Porto-Ré, Zeng és Carlopago szabad kikötőknek az osztrák-magyar általános vám- és kereskedelmi

tengeri kapcsolatokkal is rendelkeztek, azonban ez nem érintette a fennálló vám- és kereskedelmi szövetség alapvető szabályait.

A fentiekből látható tehát, hogy a Nagy-féle szabályozási reform kudarcra egyrészt a Monarchiát alkotó két állam közötti egyeztetési, egyetértési, összhangot kívánó követelményekbe volt kódolva. Másrészt – bár ez egy alapvetően jogtörténeti tanulmány – nem szabad szem elől tévesztenünk a gazdasági szempontokat szem. Az osztrák oldal számára az elsődleges Trieszt fejlesztése és gazdasági pozíciójának erősítése volt, a magyar tengerpart, a Tengermellék, illetve Fiume másodlagos volt.

5. Más „saját” szabályozás

Ahogy a tengerjogi – saját – szabályozásban, illetve annak reformjában nem sikerült jelentős eredményeket, sikereket elérni, úgy sokkal gyümölcsözőbb volt a nemzetközi eredetű normák implementálása. Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt számos tengert érintő nemzetközi szerződésnek vált alanyává. Így 1888-ban az 1884-es párizsi, a tenger alatti kábelek védelméről szóló egyezmény, valamint kapcsolódó nyilatkozat és egyéb szabályok becikkelyezésére került sor.⁶⁷ Az egyezmény valós problémára⁶⁸ reagálva biztosítja a tenger alatti kábelek védelmét, a megrongálásukkor követendő eljárást, az esetleges kivételeket.⁶⁹ Máig hatályban van, valamivel kevesebb, mint ötven állam ratifikálta.

területbe olvasztásáról; 1889. évi XVI. törvénycikk a Fiume és Trieszt szabadkikötők területének az osztrák-magyar általános vámterületbe való beolvasztására nézve az 1887:XXIV. tc. 2. §-ában kitűzött határidőnek elhalasztásáról; 1891. évi XVIII. törvénycikk az 1889. évi XVI. tc. végrehajtásában Fiume szabad kikötő területének az osztrák-magyar vámterületbe való bevonása iránt teendő intézkedésekről; 1891. évi XIX. törvénycikk a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok kormánya által Triesztnak az osztrák-magyar vámterületbe való beolvasztása tekintetében teendő intézkedésekhez való hozzájárulásról.

⁶⁷ 1888. évi X. törvénycikk a tenger alatti kábelek védelme iránt kötött egyezmény becikkelyezése tárgyában, 1888. évi XI. törvénycikk a tenger alatti kábelek védelme iránt Párisban 1884. évi márczius 14-én kötött egyezménynek kiegészítő részét képező nyilatkozat becikkelyezése tárgyában, 1888. évi XII. törvénycikk a tenger alatti kábelek védelme iránti büntető határozatok megállapítása tárgyában.

⁶⁸ Az első tenger alatti kábelt 1850-ben fektették le Anglia és Franciaország között a La Manche-csatornában.

⁶⁹ Utpal Kumar Raha – Raju K. D.: *Submarine Cables Protection and Regulation. A Comparative Analysis and Model Framework*. n.a., Springer Singapore, 2021. 23–60.; Tara Davenport: *Submarine Communications Cables and Law of the Sea: Problems in Law and Practice. Ocean Development & International Law*, Vol. 43., N. 3. (2012) 201–242.

A következő évben a Szezi-csatornát érintő multilaterális szerződés becikkelyezésére került sor,⁷⁰ amely viszonylag hosszú ideig biztosította a csatornán való szabad átkelést.⁷¹ Ezt az egyezményt egészítette ki a vesztegzár idején való a csatornán való átmenetet szabályozó 1892-es velencei egyezmény.⁷²

Kétségtelenül a korszak legnagyobb nemzetközi jogi vívmánya az 1899-es és 1907-es hágai békekonferenciák eredményeinek nemzetközi szerződésekben való megjelenítése.⁷³ Ezeknek az egyezményeknek a magyar jogban való megjelenítése történt meg 1913-ban.⁷⁴ A konferenciákon alkotott szerződések máig komoly hatást gyakorolnak a nemzetközi hadijog és humanitárius jogra. A tengeri hadviselés tekintetében is alapvető szabályokat rögzített; lényeges előrelépés e tekintetben, hogy ez írásban történt (az 1864. évi genfi egyezmény elveinek alkalmazásáról a tengeri háborúban; a tenger alatt önműködő ütköző aknáknak elhelyezéséről; a bombázásról tengeri haderővel háború idejében; a semleges hatalmak jogairól és kötelességeiről tengeri háborúban). Ehhez a körhöz tartozik még a kórházhajókkal kapcsolatos nemzetközi egyezmény becikkelyezése, amely az első hágai békekonferencia eredménye volt, és 1913-ban történt.⁷⁵

Valóban hazai – eredetű – szabályozás a tengerjog egyes részterületein, részletszabályokban jelehetett meg, különösen a tengerészeti igazgatás elsősorban közigazgatási jellegű szabályaiban. Ezek között említhetjük a tengeri hajók köbözéséről,⁷⁶ a tengeri hajók lajstromozásáról⁷⁷ és a kikötői illetékekről⁷⁸ szóló

⁷⁰ 1889. évi XX. törvénycikk a Suez-csatorna iránt Konstantinápolyban 1888. évi október 29-ikén kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről.

⁷¹ Robbie Sabel: *International Law and Freedom of Navigation Through the Suez Canal*. In: Carmela C. Lutmar – Ziv Rubinovitz (szerk.): *The Suez Canal: Past Lessons and Future Challenges, Palgrave Studies in Maritime Politics and Security*. n.a., Palgrave Macmillan, 2023. 135–138.

⁷² 1894. évi VIII. törvénycikk az egyiptomi tengeri egészségügyi szolgálat reformja iránt 1892. évi január 30-án Velenczében kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről.

⁷³ James Brown Scott (szerk.): *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907*. 1. kötet. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1909.; Benjamin Franklin Trueblood: *The two Hague conferences and their results*. n.a., American Peace Society, 1914.; Manley O. Hudson: *Present Status of the Hague Conventions of 1899 and 1907. The American Journal of International Law*, 2021/1. 114–117.; Geoffrey Best: *Peace conferences and the century of total war: the 1899 Hague Conference and what came after. International Affairs*, 1999/7. 619–634.

⁷⁴ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

⁷⁵ 913. évi XLVIII. törvénycikk a kórházhajókról szóló nemzetközi egyezmény becikkelyezése tárgyában

⁷⁶ 1871. évi XVI. törvénycikk a tengeri kereskedelmi hajók köbözéséről.

⁷⁷ 1879. évi XVI. törvénycikk a tengeri kereskedelmi hajók lajstromozásáról.

⁷⁸ 1883. évi XXXII. törvénycikk a kikötői illetékről; 1897. évi IX. törvénycikk a kikötői illetékekről.

törvényeket, amelyek nemcsak a természetszerűleg szükséges szabályokat tartalmazták, hanem tekintettel voltak a korszak tengert érintő nagy technikai változására, a gőzhajók szélesebb körű elterjedésére és a vitorlás hajók visszaszorulására.

Az 1911. évi polgári perrendtartás Fiume városára és kerületére kiterjedő hatálybalépésével a tengerészeti ügyek intézésének kérdése is szabályozásra várt. Mivel a korábbi eljárási szabályok hatályukat veszítették, ezeknek az újraalkotása volt szükséges, amely a polgári perrendtartás hatályba lépésének évében meg is történt.⁷⁹ A tengerészeti bíráskodás körét ez a tervezet a Fiumében addig hatályos 1853. évi február 16-iki bírósági szabályzattal⁸⁰ összhangban határozta meg.⁸¹

A tengeri magánjog reformjának és egységesítésének irányába mutatott az az 1913-as törvény,⁸² amely a hajó-összeütközések és tengeri segélynyújtás egységes, az 1910-es brüsszeli egyezmények szabályait cikkelyezték be. Ahogyan a javaslat indokolása kifejezetre juttatta: „A tengerészeti szakkörök az utolsó évtizedekben mind erősebben hangoztatták annak szükségességét, hogy a tengeri magánjog körében az egyes államok részéről eddig követett különféle szabályok helyett nemzetközi érvennyel bíró egységes szabályok állapíttassanak meg.”⁸³ A brüsszeli – a tengeri magánjog egységesítését célzó – értekezletek a tengeri fuvarjog fejlődésének alapjait adták.⁸⁴

A tenger, pontosabban a tengerpart egységes szabályozását és kezelését célozta a tengerparti területek kisajátításával kapcsolatos 1914-es törvény.⁸⁵ Ahogyan a törvény indokolása szól: „A tengerészet szempontjából igen számottevő közérdek fűződik ahhoz, hogy a tengerpart a tengerészeti érdekek gondozására hivatott hatóságok ellenőrzése és irányítása mellett a közhaszná-

⁷⁹ 1912. évi LV. törvénycikk a tengerészeti ügyekben való bíráskodás tárgyában, továbbá a találmányi szabadalmakról szóló 1895:XXXVII. tc. és a m. kir. közigazgatási bíróságról szóló 1896:XXVI. törvénycikk módosítása tárgyában.

⁸⁰ Képesy Imre: A monarchikus diktatúra (az önkényuralom és provizórium kora). In: Mezey Barna – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris, 2020. 302–311.; Képesy Imre: Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadásának egy elfeledett mozzanata. In: Mezey Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Budapest, Gondolat, 2021. 167–175.

⁸¹ *Képviselőházi irományok, 1910.* XI. kötet. (331. szám) 330–332.

⁸² 1913. évi I. törvénycikk a hajóösszeütközésekre, továbbá a tengeri segélynyújtásra és mentésre nézve bizonyos szabályok egységesítése céljából az 1910. évi szeptember hó 23-ik napján Bruxellesben létrejött két nemzetközi egyezmény és a rájuk vonatkozó aláírási jegyzőkönyv becikkelyezéséről.

⁸³ *Képviselőházi irományok, 1910.* XI. kötet. (332. szám) 366–376.

⁸⁴ Szalay Gyula: *A fuvarjog alapjai*. Győr, Universitas-Győr, 2008. 116–117.

⁸⁵ 1914. évi XXV. törvénycikk az 1881:XLI. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről a tengerparti területek kisajátítása végett.

latnak maradjon fenntartva s azon ne létesüljön olyan magánjogi uralom, a mely a közhasználat érvényesülését állandóan megnehezíthetné vagy gátolhatná.”⁸⁶ A törvény a tengerpartot a köz- vagy nyilvános javak közé sorolta, amelynek használata minden állampolgár számára meg van engedve. A tengerészeti igazgatás sokkal hatékonyabban tud érvényesülni, ha a tengerpart a közjavakhoz tartozik és nem magántulajdonban van.

6. Következtetések

Nagy Ferenc munkásságából jól kiolvasható az a hozzáállás, hogy ha elfogadjuk, hogy létezik magyar tenger, akkor azt a szükségszerűséget is mellé kell állítanunk, hogy bizony magyar tengerjogra is szükség van. Amikor ezt az álláspontját a 19. század utolsó éveiben határozottan megfogalmazta, már kibontakozni látszott egy nemzetközi törekvés is, amely a tengerjog nemzetközi szinten való rendezését tűzte ki célul. Nagy Ferenc azt is evidenciaként kezelte, hogy a magyar tengerjog nem egyszerűen a tengeri utazás, a tengeri kereskedelem és a haditengerészet jogi kérdéseit rendezi, hanem a nemzeti önkifejezés is lényeges eleme és célja, illetve a szabályozást a nemzeti karakter szem előtt tartása mellett kell elvégezni. Ehhez viszont arra lett volna szükség, hogy a tengerjogi szabályozást Magyarország minden befolyástól mentesen tudja megalkotni. Tekintettel arra, hogy a tenger eleve az államok kereskedelmi, gazdasági vagy hadi érintkezésének területe, valamint Magyarország soha nem volt jelentős tengeri hatalom (még európai viszonylatban sem), az átfogó tengeri szabályozást nézve erre vajmi kevés esély látszott. Amikor azonban a legnagyobb, legjelentősebb nemzetközi tengeri egyezmények megszülettek (és azokhoz Magyarország is csatlakozott), és Magyarország elvesztette közvetlen kapcsolatát a tengerrel, kirajzolódtak azok a szabályozási részterületek, ahol a magyar nemzeti karakter is megjelenhetett a tengerjogban. Így a tengeri szolgálati szabályzat, a tengerészeti rendtartás tekintetében, amelyben a két világháború közötti időszak tizenegynéhány magyar zászló alatt hajózó tengerjáróján a szabályozásban is megjelenhetett a nemzeti karakter.

⁸⁶ *Képviselőházi irományok, 1910. XXXV. kötet. (944. szám) 410–413.*

A „*DIES FATALES*” A RÉGI MAGYAR BÜNTETŐJOGBAN, AVAGY A KODIFIKÁCIÓTÖRTÉNET BUKTATÓI

Bató Szilvia*

A *Törvénytudományi Műszótár* két latin kifejezésnél is szerepelteti a „megválasztó napok” jelentést, a „*dies critici*” és a „*dies fatales*” egyaránt fordítható ezzel a magyar szókapcsolattal.¹ A szótár – jellegénél fogva – nem ad tájékoztatást arra vonatkozóan, hogy mely jogág szakkifejezései közé tartozik, azonban a reformkori jogi szaknyelv esetében nem ritka, hogy egy-egy terminus jelentését és funkcióját az utókor nem tudja pontosan meghatározni. Ennek háttere az, hogy Magyarországon a jogi szaknyelv kialakulásának előfeltételei (az egységes jog, az egységes jogalkalmazás és az azonos nyelv használata) ekkor még csak kialakulóban voltak.² A korábbi hozzávetőlegesen egyöntetű latin fogalomrendszer már megbomlott, de még nem lépett a helyére a magyar. A bírósági iratok a lehető legváltozatosabb megjelöléseket tartalmazzák a bűncselekmények megnevezésére is, a dogmatikai kategóriákra pedig fokozottan igaz ez a megállapítás.

1. A büntetőjogi szaknyelv fejlődése

Jutai Péter öt okot azonosított, amely miatt 1848-ig nem beszélhetünk kialakult és egységes jogi szaknyelvről: az elszigetelt szerzők, egységes jogászképzés

* Intézménytől független kutató. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3227-6079>.

¹ *Törvénytudományi Műszótár*. Pest, Eggenberger, 1847. 134–135.

² További irodalommal: Bató Szilvia: Változatok bűnösségi alakzatokra: a „véletlen” Csanád vármegye törvényszékének reformkori gyakorlatában. *Erdélyi Jogélet*, 2023/2. <https://doi.org/10.47745/ERJOG.2023.02.02> [a továbbiakban: Bató (2023a)] 32–35.

hiánya, a kormányzat ellenkezése, a vármegyék koordinálatlansága és a nyelvújítási harcok.³

A 18. század legvégén egyfajta keveréknyelv érvényesült, a magyar szövegbe beékelte latin kifejezésekkel és a magyar terminusok latin megfelelőjének együttes megadásával.⁴ A jogászok és a nyelvészek nagy igyekezettel láttak neki a 19. század elején a jogi szaknyelv megteremtésének, Pest vármegye és tizenkét törvényhatóság már 1806-tól legalább részben magyar ügyintézést vezetett be. A második hullám az 1825/1827-es országgyűlés után kezdődött, így 1834-re általánossá vált a magyar nyelvű vármegyei jogszolgáltatás.⁵ A magyar tudományos nyelv – tudományterületenként eltérő ütemű – kialakulása erre az időszakra esik, azonban a jogi szaknyelv esetében a feltételek hiánya és gátló tényezők miatt ez nem ment végbe.⁶ A nyelvészeti szakirodalom fogalomrendszer tisztulására vonatkozó álláspontjának ellentmondanak a levéltári kutatások, amelyek vármegyénként eltérő terminológia létezésére utalnak.⁷

A nemzeti nyelven való jogszolgáltatás megteremtette az igényt a szakszótárakra, amelyek segítséget nyújthatnak a latinul elsajátított, de már magyarul alkalmazandó joganyag értelmezéséhez. Az öt szakaszból álló folyamat betetőzése a Magyar Tudós Társaság 1847-ben bővített kiadású szótára, amely minden korábbi gyűjtemény anyagát beépítette, így tizenkétezer tétel és

³ Jutai Péter: Nehézségek a magyar jogi műnyelv megalkotása körül. *Jogtörténeti Szemle*, 2008/2. 23–27.; Szép Beáta: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulása történetéhez. *Magyar Nyelvőr*, 2009/3. 319.; Szabadfalvi József: A magyar jogi nyelv fejlődése a 19. század elejétől az elmúlt századfordulóig. *Jogtudományi Közöny*, 2020/3. [a továbbiakban: Szabadfalvi (2020a)] 113., 119.; Szabadfalvi József: Adalékok a magyar jogi terminológia eredettörténetéhez. *Magyar Jogi Szaknyelv*, 2021/2. [a továbbiakban: Szabadfalvi (2021a)] 4.; Szabadfalvi József: A „lingua latiná”-tól a magyar jogi lexikon megjelenéséig. A magyar nyelvű jogi terminológia kialakulásának története. *Forum*, 2021/4. [a továbbiakban: Szabadfalvi (2021b)] 308–309.

⁴ B. Kovács Mária: *A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján*. Miskolc, Miskolci Bölcsész Egyesület, 1995. 43–44.; Béli Gábor: A latin és a magyar jogi terminológia a XIX. század közepéig. *Jogtörténeti Szemle*, 2017/3. 17.

⁵ Bakos Gábor: *A magyar jogi műnyelv kérdéséhez*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880. [a továbbiakban: Bakos (1880)] 10., 13., 16.; Bakos Gábor: *A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei*. Budapest, Rudnyánszky, 1883. [a továbbiakban: Bakos (1883)] 30.; B. Kovács i. m. 33.; Jutai i. m. 22., 28.; Kovács Mária: Kísérletek a jogi szaknyelv megújítására Kazinczy korában In: *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 80. születésnapjára*. Ungvár, 2010. 280.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 313.

⁶ Kovalovszky Miklós: Tudományos nyelvünk alakulása. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 232., 310.; Jutai i. m. 23.

⁷ Terestyéni Ferenc: Az állami élet nyelve. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 124.; B. Kovács i. m. 96.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 296.

negyvenezer magyar műszó szerepel benne.⁸ A szótárírási mozgalom két jellegzetessége azonban kifejezetten hátráltatta a jogi szaknyelv megteremtését. Egyrészt a szerzők között nem volt érdemi kommunikáció, minden bizottság és lelkes nyelvművelő önállóan és másképp látott neki a feladatnak.⁹ Másrészt az összeállítók elszigeteltsége, majd tudatos döntések sorozata oda vezetett, hogy a szótárak nem egy-egy kifejezésből álló latin–magyar szópárokat tartalmaztak, hanem egy latin terminushoz akár 8–10 magyar megfelelő is került.¹⁰ A tisztí szótárak csak az első lépést jelentették, a szakirodalom – cikkek majd könyvek – megjelenése mutatta meg, hogy a magyar nyelv szakmai szövegalkotásra is alkalmas. Az anyagi és alaki büntetőjog első magyar kézikönyvére 1836-ig kellett várni (Szlemenics Pál), amely tartalmát tekintve sem a legkorszerűbb eszméket hirdette, és a nyelvazete is archaikus jellegzetességeket mutatott.¹¹

A büntetőjog nyelvének megszületését az 1843-as javaslatához szokás kapcsolni, a terminológia azonban még számos bizonytalan elemet hordozott.¹² A tanulmány egy – a Deák-féle javaslatban feltűnő, de szakkifejezéssel nem jelölt – dogmatikai megoldás előfordulását vizsgálja a sikeres kodifikáció előtti büntetőjogi gondolkodásban.

⁸ Bakos (1880) i. m. 13–14., 16.; Bakos (1883) i. m. 31.; Terestyéni i. m. 118–119., 121–123.; Gáldi László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 107–110., 133., 199., 226–230., 232.; B. Kovács i. m. 32–35.; Kovács Mária: *A magyar jogi terminológia egységesítése a XVIII–XIX. század fordulóján*. *Acta Hungarica*, 2007. 147.; Jutai i. m. 22., 24., 29.; Szép i. m. 310–311., 315–316.; Kovács i. m. 277–281.; Ortutay Katalin: *A jog a szavak hivatása. Gondolatok a jogról és a nyelvről*. Veszprém, 2011. 34.; Szabadfalvi (2020a) i. m. 112–115., 117–118.; Szabadfalvi József: *A magyar jogi nyelv kialakulása és fejlődése a 19. század elejéig*. *Jogtudományi Közlöny*, 2020/1. [a továbbiakban: Szabadfalvi (2020b)] 20.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 306–309., 311–312., 316.; Szabadfalvi (2021a) i. m. 3–5.

⁹ Bakos (1883) i. m. 30., 32., 33.; Jutai i. m. 23–24.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 308–309.

¹⁰ Bakos (1883) i. m. 35., 66–67., 104.; Terestyéni i. m. 124.; B. Kovács i. m. 37.; Szép i. m. 317.; Szabadfalvi (2020a) i. m. 116–117.; Szabadfalvi (2021a) i. m. 4.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 308.

¹¹ Beksics Gusztáv: *Büntetőjogi műszavaink*. *Magyar Igazságügy*, 1877/5. 460–461.; Bakos (1880) i. m. 15., 17., 28.; Deme László: *A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvről*. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 15.; Terestyéni i. m. 120.; Bató Szilvia: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében*. Budapest, L'Harmattan, 2012. [a továbbiakban: Bató (2012)] 49–50.; Bató Szilvia: *Egy magánjogász büntetőjogi felelősségi koncepciója: Kövy Sándor ismeretlen kéziratok előadásjegyzete*. In: Szigeti Gyula Péter (szerk.): *Értéktérítés és értékközvetítés. Válogatás a Bolyai Ösztöndíj 15 éves évfordulója alkalmából tartott ünnepélyes tudományos ülés előadásaiból*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2015. 119.; Szabadfalvi (2020b) i. m. 18–19.; Szabadfalvi (2020a) i. m. 118–119.; Szabadfalvi (2021a) i. m. 3., 5.; Szabadfalvi (2021b) i. m. 303–306., 317–318.

¹² Beksics i. m. 460.

2. A *dies fatales* szaknyelvi előfordulásai

A kifejezés egyszerre jelöl egy magánjogi és egy büntetőjogi fogalmat. Az adománybirtok tényleges birtokba vételénél a beiktatást (*introductio*) vagy bevezetést (*statutio*) követően az eljáró személyeknek a helyszínen 3 napig, máshol együtt 12 napig kellett tartózkodnia, hogy az esetleges ellentmondást fogadni tudják. Ezt a 15 napot jelölték a *dies fatales* kifejezéssel a magánjogi jogirodalomban és a bírói gyakorlatban.¹³

A büntetőjog történetében az élet és testi épség elleni cselekmények kapcsán, az ölés és a testi sértés elhatárolásánál, illetve a befejezettség megállapításánál alkalmazott, az okozati összefüggésbe történő mesterséges beavatkozásként lehet azonosítani a szakkifejezés mögött rejlő jogintézményt. Az elkövetési magatartás és az eredmény bekövetkezte közötti folyamattól független időtényezőhöz köti a befejezettséget, így egy bizonyítást megkönnyítő fikció. Az elkövetési magatartás kifejtése (pl. fejre mért ütés) és a halálos eredmény közötti időintervallumra alapítja a minősítést. Így, ha a *dies fatales* alatt hal meg a sértett, akkor befejezett ölési cselekményt, ha az eltelte után veszi életét az áldozat, akkor csak kísérletet – vagy testi sértést – állapít meg a bíróság.¹⁴

A *dies fatales* széleskörű és azonos tartalommal történő magánjogi alkalmazása közismert tény, ezzel szemben a büntetőjogi terminussal a modern jogtörténeti szakirodalom láthatóan nem foglalkozik. A 18–19. századi megjelenés nyomait a dogmatikai kategóriák vizsgálatánál megszokott módon a jogfejlődés négy összetevőjének (kodifikáció, jogirodalom, bírói gyakorlat, jogászképzés/tudományos transzfer) elemzésével lehet kimutatni. Az 1848 előtti magyar büntetőjog szokásjogi jellege miatt teljes feldolgozás nem lehetséges,¹⁵ azonban a

¹³ Imre Kelemen: *Institutiones juris privati Hungarici. Libri II. De Rebus. Volume I.* Pest, Trattner, 1814. 679., 688.; Makay Dezső: *Dies fatales.* In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon III.* Budapest, Pallas, 1900. 5.; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2000. 84.; Gábor Béli: *Die Basisinstitute des Privatrechts.* In: Gábor Máthé (szerk.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest, Dialóg Campus, 2017. 189.

¹⁴ Bató (2012) i. m. 114.; Bató Szilvia: *Tudomány – oktatás – praxis: a bűnösség megítélése a kodifikálatlan büntetőjog korában.* In: Bódig Mátyás – Zödi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások.* Budapest, OPTEN Informatikai Kft., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2016. [a továbbiakban: Bató (2016a)] 216.

¹⁵ Bató Szilvia: „...a bírói önkény, vagy is a szokás...” *Jogtörténeti megjegyzések a szokásjog büntetőjogi értelmezéséhez.* In: Homoki-Nagy Mária – Karsai Krisztina – Fantoly Zsanett – Juhász Zsuzsanna – Szomora Zsolt – Gál Andor (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. [a továbbiakban: Bató (2018)] 101–114.

rendelkezésre álló források összegyűjtése és értékelése számos további kutatási hipotézis megfogalmazására ad lehetőséget. A kodifikációtörténeti, szakirodalmi és a jogi transzfer folyamatokat jelen esetben nem lehet elválasztani egymástól, a szakirodalmi álláspontok nagyrészt a jogintézmény kodifikációs kísérletére reflektálva jelentek meg. Az egykorú jogalkalmazás azonban teljesen függetlennek tűnik a másik három faktortól.

3. Megjelenés a szakirodalomban és a kodifikációban

A jogirodalmi és kodifikációtörténeti fordulópont a büntetőjogi *dies fatales* hazai történetében az 1843. évi javaslat.

3.1. Az korai időszak

Az 1840 előtti hazai büntetőjogi szakirodalomban mindössze két szerző tért ki a jelenségre. Gochetz Gábor 1746-ban megjelent könyvében egy külön cikkely (Art. VI.) foglalkozik a holttest vizsgálatával, ebben szerepel, hogy a 'kritikus napoknak', vagyis a sérülés és a halál közötti rövidebb vagy hosszabb időtartam elteltének nincsen jelentősége. Szerinte a sérülés súlyossága a meghatározó a bűncselekmény minősítésénél, az elkövetés eszközére tekintettel lehet szándékos emberölést megállapítani. A szerző nem hivatkozott sem szakirodalomra, sem a praxisra.¹⁶ Vuchetich Mátyás is csak általánosságban utalt arra 1819-ben, hogy többen gondolják a sérüléstől számított 40 napot döntő tényezőnek *homicidium* megállapításánál. A 'kritikus napoknak' nevezett időtartam azonban nem bír jelentőséggel a sérülés halálos voltának meghatározásánál.¹⁷

¹⁶ Gábor Gochetz: *Systema praxis criminalis inclyti Regni Hungariae*. Buda, Notrenstein, 1746. 14.; Bató (2012) i. m. 48., 90–91., 140.; Bató (2016a) i. m. 216.; László Balázs: *Az 1811. évi erdélyi büntetőködex-javaslat*. Budapest, Gondolat, 2022. 31–32., 34.

¹⁷ Mátyás Vuchetich: *Institutiones iuris criminalis hungarici*. Buda, Regiae Universitatis Hungariae, 1819. [a továbbiakban: Vuchetich (1819)] 231.; Vuchetich Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere. I. könyv elméleti büntetőjog*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2010. [a továbbiakban: Vuchetich (2010)] 278.; Battlay Imre: A kísérlet. (Adalék a magyar büntető törvénykönyv IV-ik fejezetéhez.) *Magyar Igazságügy*, 1885/24. 383.; Bató (2012) i. m. 50., 103–106., 138.; Bató (2016a) i. m. 216.

3.2. A *dies fatales* a kodifikációban

A két neves büntetőjogi szakíró elszigetelt jelenségnek látszó megjegyzése az 1840. évi 5. törvénycikk által kiküldött büntetőjogi kodifikációs választmány által elkészített javaslatok fényében azonban már másként értelmezhető.

3.2.1. A szabályozás

Az 1843. évi anyagi jogi javaslat a kísérletet nem általánosan rendelte büntetni, hanem csak a „büntetteknek egyes nemeinél” megjelölt esetben és az ott szereplő szabályok szerint (48–49. §) lehetett volna felelősségre vonni az elkövetőt.¹⁸ A 116. § a gyilkosság és a szándékos emberölés vonatkozásában határozta meg a bevégzett emberölés feltételét: „ha a sértettnek halála a sértésnek, vagy valamely egyenesen abból származó okoknak következésében, harmincz nap alatt valósággal bekövetkezett”. A rendelkezéshez kapcsolódik a 118. §, amely a teljes kísérlet esetén vagy a 116. §-ban meghatározott 30 napon túl bekövetkezett halálos eredménynél súlyosabb büntetést (bevégzett cselekmény legnagyobb büntetésének kétharmada) írt elő. Az időtartam meghatározása megjelent az egészségügyi szakszemélyzet által vétkes vigyázatlansággal okozott halálos eredményt büntetni rendelő szakasznál (124. §) is. Emellett a 126. §-ban, a kivánságra ölésnél (130. §), a súlyosabb testi sértéseknél (151. § a) pont) is szerepelt. A vétkes vigyázatlanságból elkövetett emberölésnél (123. §) viszont a jogalkotó nem utalt erre. A Deák-féle javaslat ezzel a megoldással a 108. §-ban kimondott, de nem részletezett okozati összefüggésre vonatkozó szabályt írta felül, hiszen egy törvényi fikciót állított fel a befejezett ölési cselekmények vonatkozásában.¹⁹

¹⁸ *Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése.* Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1843. [a továbbiakban: *Javaslat (1843)*] 20.; Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896. [a továbbiakban: (Fayer 1896/1)] 163.; Bató (2012) i. m. 21., 77., 130., 136.

¹⁹ *Javaslat (1843)* 32–34., 59.; Carl J. A. Mittermaier: *Strafgesetzgebung in ihrer Fortbildung II.* Heidelberg, Winter, 1843. [a továbbiakban: Mittermaier (1843a).] 239.; [Carl J. A.] Mittermaier: *A magyar büntető törvénykönyvi javallatról.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1843. [a továbbiakban: Mittermaier (1843b)] 30.; Ludwig F. O. Schwarze: *Entwurf eines Strafgesetzbuchs für Königreich Ungarn und die damit verbundenen Theile. Durch eine Reichsdeputation in den Jahren 1841–1843. ausgearbeitet. Kritische Jarbücher für Deutsche Rechtswissenschaft,* 1843/14. 911.; Moriz Heyßler: *Entwurf eines Strafgesetzbuches für das Königreich Ungarn und die damit verbundenen Theile, durch eine Reichstags-Deputation in den Jahren*

3.2.2. A javaslat megszövegezése és a feltételezhető források

Az 1843. évi anyagi jogi javaslat tényleges forrásairól a rá vonatkozó irodalom relatív gazdagsága ellenére sem rendelkezünk megbízható adatokkal. A kortársaktól származó információk Pulszky Ferenc visszaemlékezéseire korlátozódnak, ugyanis a bizottság tagjaitól a kodifikációs munkára vonatkozóan eddig nem került elő ilyen feljegyzés. Szalay László badeni javaslatot dicsérető megjegyzései miatt az egykorú és a későbbi szerzők is ezt tartják az 1843-as javaslat legfontosabb előképének. Pulszky cikksorozatában „mintegy 14 kódexet” említett, nevesítve az 1839. évi badeni és a Louisianának Edward Livingston által készített javaslatot, a francia *Code pénalt* (1810), valamint az 1813-as bajor kódexet. A szakirodalomból Paul Johan Anselm von Feuerbach és Carl Joseph Anton Mittermaier műveit tartotta a legfontosabbnak.²⁰ Később meg-

1841–1843 ausgearbeitet. *Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeit und politische Gesetzkunde*, 1844/III. 49.; Ein österreichischer Criminalrichter: Bemerkungen über den Entwurf eines Strafgesetzbuches für Ungarn. (Zweiter Artikel.) *Oesterreichische Zeitschrift für Rechts- und Staatswissenschaft*, 1848/II. [a továbbiakban: Criminalrichter] 355.; Szokolay István: *Büntető jogtan a codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bírának és ügyvédek számára*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1848. 250.; Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan II*. Pest, Pfefer Ferdinánd, 1865. [a továbbiakban: Pauler (1865)] 125.; Schnierer Aladár: Az ölés bünfogalmának az újabbkori törvényhozások szerinti megállapítása. *Magyar Jogtudományi Hetilap*, 1867/13. [a továbbiakban: Schnierer (1867)] 102.; MTA KIK Kézirattár Jogt. Általános 2-r. 94. sz. Csatskó Imre: *A magyar büntető-törvénykönyvi javaslat indokolása*. Sajátk. vázlatok. 2r. XXVI. szám iv (52lev) és 7 lev melléklet. XVcd, XVIabc, XVIIId, XVIIIa.; Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan II*. Pest, Pfefer Ferdinánd, 1870. [a továbbiakban: Pauler (1870)] 139.; Körösi Sándor: *Büntetőjogtan több kül- és belföldi források után jogtanuló ifjúságunk, bírának, s ügyvédek használatára I*. Pápa, Reform. Főtanoda, 1872. 211.; Kautz Gusztáv: *A magyar büntető jog és eljárás tankönyve, különös tekintettel a gyakorlati élet igényeire is*. Pest, Eggenberger, 1873. 303.; Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan II*. Buda-Pest, Pfefer Ferdinánd, 1873. [a továbbiakban: Pauler (1873)] 136.; Schnierer Aladár: *A büntettek és büntetések. A büntetőjog különös része*. Budapest, Franklin Társulat, 1876. [a továbbiakban: Schnierer (1876)] 8.; Battlay i. m. 383.; Fayer (1896/1) i. m. 173–174.; Udvaros Judit Zsuzsanna: Élet elleni bűncselekmények a kalocsai érseki úriszék reformkori büntető joggyakorlatában (1825–1848). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Iuvenum*, 1984. 301.; Bató (2012) i. m. 138–139., 155., 162., 226.; Bató Szilvia: A szándékon túli eredményért való felelősség az 1843. évi büntetőjogi javaslatban. *Forum*, 2016/1. [a továbbiakban: Bató (2016b)] 42.; Bató (2016a) i. m. 216.; Bató (2018) i. m. 70.; Bató (2023a) i. m. 30–31. Idézi, de nem ismeri fel: Juhász György: Az 1843. évi büntető anyagi jogi javaslat és az orvoslás. *Jogtörténeti Szemle*, 2021/3. 31–32.; Juhász György: *A gyógyító tevékenység és a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés párhuzamának fejlődése a magyar büntetőjogban*. Doktori értekezés. Debrecen, 2024. <https://hdl.handle.net/2437/381281> 40–42., 193.

²⁰ Szalay László: Codificatio. In: Szalay László: *Publicistai dolgozatok I*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1847. [a továbbiakban: Szalay (1847)] 73.; Pulszky Ferenc: Visszaemlékezések a büntető-törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság munkálataira 1842–43. *Jogtudományi Közlöny*, 1890/50. 393.; Fayer (1896/1) i. m. 32–34.; Bató (2012) i. m. 35.; Mezey Barna: *Az első magyar börtönügyi törvényjavaslat*. Budapest, Gondolat, 2024. [a továbbiakban: Mezey (2024)] 72.

jelent az összefoglalásokban két – a korszakban nem említett és adatokkal alá nem támasztott – újabb elem is, az 1791. évi francia kódex és az 1843-as porosz javaslat.²¹ A jogtörténeti szakirodalomban a 'gyanúba került' forrásokból eltérő katalógusokat állítottak össze a témát feldolgozó szerzők. A kutatók egy része teljesen önálló munkának tekinti Mittermaierre hivatkozva,²² mások francia előképeket mutatnak ki,²³ többen különböző német előzményeket jelölnek meg,²⁴ néhányan pedig a Pulszky által említett konkrét európai kodifikációs termékeket tekintik az 1843-as javaslatot befolyásoló tényezőnek.²⁵ A preterintencionális cselekmények kapcsán viszont egyértelműen azonosítható a badeni javaslat, az 1836-os és 1839-es porosz javaslat, valamint az 1841-es hesseni kódex hatása, de gyanítható az 1841-es hannoveri büntető törvénykönyv felhasználása is. A szisztematikus elemzés felszínre hozta azt a korábban is sejtett jellegzetességét Deák-féle javaslatnak, hogy a szerkesztők 'összeválogatták' az egyes rendelkezéseket vagy azok elemeit.²⁶ Az elévülésre vonatkozó rendelkezések (97–104. §) kapcsán az 1803. évi osztrák szabályozás merült fel lehetséges előképként.²⁷

Az 1843. évi anyagi jogi javaslat készítéséről a kormányzat elszigetelő technikája ellenére több forrásból állnak rendelkezésre információk. Az országos választmány liberális tagjai még az első ülés előtt felkészültek a várható munkára, tudatosan építettek ki kapcsolatokat a német jogtudomány képviselőivel. Pulszky Ferenc nemcsak szisztematikus tanulmányozta a korabeli korszerű irodalmat, hanem fel is kereste Mittermaiert Heidelbergben, hogy kikérje a véleményét.²⁸ A bizottság az alapelvek tisztázása után fogott hozzá három

²¹ Katalin Gönczi: Wissenstransfer bei den Kodifikationsarbeiten im ungarischen Vormärz. *Ius Commune XXV*, 1998. 287.; Katalin Gönczi: Bayern als Vorbild für die ungarische Rechtsmodernisierung im 19. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch*, Bd. 24. Jahrgang 2004. München, 2005. 394–395.

²² Fayer (1896/1) i. m. 236–238.; Szabó András: Deák Ferenc büntetőjogi nézetei. In: Szabó András (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 24–33.

²³ Sarlós Béla: *Deák és Vukovics. Két igazságügyi-miniszter*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 15.

²⁴ Elemér Balogh: Die dogmatische Entwicklung zur Zeit des Vormärz. In: Elemér Balogh: *Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert*. Berlin, LIT, 2010. 44.

²⁵ Barna Mezey: Deák der Kodifikator. *Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Iuridica*, 2004. 49–59.; Mezey (2024) i. m. 72.

²⁶ Bató (2016b) i. m. 35., 40–41.

²⁷ Bató Szilvia: Felejtés és kriminálpolitika 1880 előtt: az elévülés és a szokásjogi büntetőjog. *Kézirat*. [a továbbiakban: Bató (kézirat)].

²⁸ Pulszky Ferenc: *Életem és korom I.* Sajtó alá rend.: Oltványi Ambrus. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958. [a továbbiakban: Pulszky (1958)] 179., 182.; Fayer (1896/1) i. m. 87.; Varga János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. (Zalai Gyűjtemény

albizottságban az érdemi munkához.²⁹ Az anyagi jogi alválasztmány jegyzője (Pulszky) lejegyezte az alkalmazott kodifikációs technikát. Állítása szerint minden rendelkezésnél ő ismertette a külföldi kódexek és javaslatok szövegét, valamint Mittermaier véleményét a kérdésre vonatkozóan, majd mindenki megszövegezte az adott szakaszt. Az összes változatot Deák megbírálta, ezt követően pedig leírta vagy lediktálta a kész normaszöveget. Az elkészült fejezeteket Pulszky fordításában megküldték Mittermaiernek, akinek észrevételeit beépítették a végleges változatba.³⁰ Az alválasztmány által készített szöveget a bizottság több ponton módosította, azonban a *dies fatalest* tartalmazó szakaszokat nem érintették.³¹ A vázolt kodifikációs eljárás nagyon hatékonynak bizonyult, kihasználta a kollektív munkában rejlő kreativitást és a részletekre is kiterjedő figyelmet, valamint az egyetlen végső szövegező által biztosítható relatív egységes nyelvezetet. A javaslathoz részletes indokolás nem készült, a szerkesztők szándékairól mindössze Szalay *Pesti Hírlapban* megjelent cikksorozata tájékoztat. A kritikus napok beiktatására a kísérletnél nem tért ki a szerző, a különös rész tárgyalását pedig a törvénytudományi folyóiratok feladatává tette.³²

A mintaként szolgáló kodifikációs termékek egyes dogmatikai alkotóelemeinek összeválogatása és a szövegezési módszertan miatt alakult ki a kortársakban (Mittermaier) és a későbbi szerzőkben az a képzet, hogy a Deák-féle javaslat

15.) Zalaegerszeg, 1980. 6.; Sándorfy Kamill: *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825–1848. évi reformkorszak törvényeinek története*. Budapest, EFO, 2001. 107.; Mezey (2024) i. m. 71.

²⁹ László Szalay: *Verhandlungen der zur Ausarbeitung eines Strafgesetzbuches in den Jahren 1841–1843 niedergesetzten ungarischen Reichsdeputation. Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*, Bd. 17., 1845. 188., 211.; Szalay (1847) i. m. 61.; Fayer (1896/1) i. m. 102–119.; Varga i. m. 21–41.; Mezey (2024) i. m. 31–32.

³⁰ Pulszky (1958) i. m. 186–187.; Fayer (1896/1) i. m. 121., 195–200.; Sándorfy i. m. 148–150.; Kálmán Györgyi: Mittermaier und der ungarische Strafgesetzentwurf vom Jahre 1843. *Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Iuridica*. Tom. XXX. 1989. 15–26.; Kálmán Györgyi: Die Rolle Mittermaiers bei der Ausarbeitung des Strafgesetzentwurfes vom Jahre 1843. In: Barna Mezey (szerk.): *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes*. Budapest, Gondolat, 2003. 39–53.; Mezey Barna: Deák, a kodifikátor. In: Szabó István (szerk.): *„...a hazának szent ügye...” Emlékezés Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára alakalmából*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 73.; Bató Szilvia: *A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844)*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2010. 40.; Bató (2012) i. m. 34–36.; Mezey (2024) i. m. 71–73.

³¹ Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902. [a továbbiakban: Fayer (1902)] 394–395.

³² Szalay László: *Büntető törvénykönyv VII. Pesti Hírlap*, 1845/553. 241.; Szalay László: *Büntető törvénykönyv X. Pesti Hírlap*, 1845/567. 297.; Gábori Kovács József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847*. Budapest, Argumentum, 2016. 107–108., 125.

mindenféle előképtől független „eredeti” alkotás.³³ Az anyagi jogi javaslat értékelése alapvetően ma is Fayer László 19. század végi megállapításaira épül, amelyek Szalay és Pulszky adatain, valamint az általános rész összehasonlító elemzésén alapulnak.

3.2.3. Kortárs külföldi értékelések

A magyar büntetőjogi kodifikáció történetben először fordult elő, hogy a javaslatra mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom azonnal reagált. A német fordítás nyomán 1844-ben (Moriz Heyßler) és 1847–1848-ban („Criminalrichter”) osztrák és német (Mittermaier, Ludwig Friedrich Oscar Schwarze) ismertetések és elemzések láttak napvilágot.³⁴

Mittermaier már augusztusban megjelentette elemzését (*Archiv des Criminalrechts*), amelyet kötetben is kiadott. Szalayék – az érdemi kodifikációs vitát élénkítendő – magyar fordításban közölték a heidelbergi professzor kritikáját. Mittermaier egyértelmű hibának tartotta, hogy bizonyos esetekben a javaslat „számokhoz” köti a minősítést és így a büntetést is. Erre hozta példának az emberölés és a testi sértés elhatárolásánál a 30 nap meghatározását, vagyis a ’kritikus napok’ alkalmazását. Álláspontja szerint a tudomány – a hivatkozott irodalom alapján a törvényszéki orvostan – már régebben bebizonyította, hogy időtartam meghatározása esetén tulajdonképpen a véletlentől („eseménytől”) függ a minősítés. Ennek alátámasztására példát is hozott: ha az azonos körülmények között megsebesített sértett a 29. napon hal meg, akkor az elkövetőt gyilkosság miatt életfogytig tartó szabadságvesztésre lehet ítélni, míg a 31. napon meghalt sértett bántalmazója testi sértésért legfeljebb 12 év szabadságvesztéssel büntethető. A szerző itt részben félreértette a rendelkezést, mert a javaslat 118. §-a egyértelműen gyilkosság vagy szándékos emberölés kísérletéről szól. Érdekesség, hogy a magyar kiadásban „esemény”-ként szerepel a német „Zufall”.³⁵

A drezdai Apellationsgericht ülnöke, Schwarze ugyancsak 1843 augusztusában jelentette meg tanulmányát az anyagi jogi javaslatról, amelyben kimerítő alaposággal elemezte a rendelkezéseket, kitérve a legapróbb ellentmondásokra is. A magyar javaslatot összehasonlította a szász törvénykönyvvel és a friss

³³ Mittermaier (1843a) i. m. 244.; Mittermaier (1843b) i. m. 37.; Mezey (2024) i. m. 23.

³⁴ Bató Szilvia: Adalékok a német (osztrák) – magyar büntetőjogi kapcsolatok történetéhez. *Jogelméleti Szemle*, 2007/4. <https://doi.org/10.59558/jesz.2007.4>

³⁵ Mittermaier (1843a) i. m. 239.; Mittermaier (1843b) i. m. 30.

porosz javaslatlalt, valamint a *Code pénal* szabályaival. Kifogásolta, hogy a gyilkosság, szándékos emberölés és a gondatlan emberölés esetén a halálnak 30 napon belül be kell következnie. A hasonló rendelkezést tartalmazó francia kódexet említette meg, és kizárta, hogy az időtartam egymagában bizonyítaná a sérülés és a halálos eredmény közötti okozati összefüggést. Egyetlen magyarázatot látott a tudományos felfogással ellentétes rendelkezés beillesztésére, ez pedig a mindennapi jogfelfogás.³⁶

A bécsi *Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeit und politische Gesetzkunde* közölte Heyßler ismertetését a következő év elején. A Theresianum észjogi és osztrák büntetőjogi helyettes professzora mindössze ismertetette a Deák-féle javaslat rendelkezéseit, a 116. §-hoz nem fűzött érdemi megjegyzést.³⁷

Egy ismeretlen szerző 1847–1848-ban két cikkben elemezte az anyagi jogi javaslatot, főként az osztrák törvénykönyvvel és osztrák szerzők (pl. Sebastian Jenull) álláspontjával hasonlította össze. Az ölési cselekmények bevégeztségének időtartamhoz kötésével kapcsolatban nem foglalt egyértelműen állást, hanem egyfajta magyarázatot adott. A rendelkezés háttérében szerinte az állhat, hogy 30 napon belül lehet biztos szakértői véleményt adni a sérülés a halálos eredmény közötti összefüggésről. A francia büntető törvénykönyv mellett a szicíliai és a szárd kódexet említette, amelyek egyöntetűen 40 napot határoztak meg.³⁸

3.2.4. Hazai visszhangok

Az 1843-as anyagi jogi javaslatnak – a még kialakulatlan jogtudomány és szakirodalom miatt – nem volt utólagos szakmai vitája sem, így az egyes rendelkezések beágyazottága és fogadtatása a jelenlegi adatok alapján nem állapítható meg.

Szokolay István 1848-ban megjelent – egyetemi tankönyvként is elfogadott – kézikönyve az első, amely „1842-i terv” néven az egyes fejezetekhez kapcsolva elemezte a Deák-féle javaslat szabályait, elhelyezve a korszak kodifikációs törekvései között. A szerző alaptalan feltételnek minősítette az elkövetési magatartás és a halálos eredmény közötti összefüggésnél az időtartam meghatározását, és ezáltal a sebesítések vagy vétkes ölésnek minősítést. Úgy vélte, hogy az „orvosi tan” szerint más mellékes körülményektől függhet a sértett halála, ezért

³⁶ Schwarze i. m. 911.

³⁷ Heyßler i. m. 49.

³⁸ Criminalrichter i. m. 355.

célszerűbb az osztrák megoldás, amely nem köti időhöz a seb „beszámítás”-át. Az 1843-as javaslat mellett a francia és a szicíliai törvényt említette az „u. n. critikai napok” elfogadása kapcsán.³⁹

Az 1843-as javaslat az osztrák jogexport következtében kikerült a tudományos érdeklődés középpontjából, csak a hazai büntetőjog 1860/1861-es visszaállításakor vált ismét fontossá. Pauler Tivadar korszakalkotó kézikönyvében nemcsak idézte az egyes rendelkezéseit, hanem rövid értékelő megjegyzéseket, valamint szakirodalmi hivatkozásokat is fűzött hozzá.⁴⁰ A szerző a gyilkosság befejezettsége kapcsán jegyzetben tért ki az ún. kételyes (kritikus) napok (*dies fatales*) problémájára. A francia kódexet hozta fel példaként arra, hogy „némely törvényhozások” elfogadják, egyúttal leszögezte, hogy a többség a törvényszéki orvostan elveire és a tapasztalásra hivatkozva elveti. Állítását Szokolay könyvével és korszerű német szakirodalommal támasztotta alá. A Deák-féle javaslatot ebből a szempontból nem minősíti, csak a „nyomára akadunk” bevezetéssel idézi a 116. §-t.⁴¹ A szöveg változatlanul került be az 1870-es és az utolsó kiadásba is, csak kiegészült egy hivatkozással Schnierer Aladár emberölésről írt cikksorozatára.⁴²

Pauler óvatos távolságtartása helyett Schnierer markáns véleményt fogalmazott meg az 1843-as javaslat vonatkozó rendelkezéséről. A frissen kialakuló magyar jogi szaksajtó egyik legfontosabb funkciójára – a monografikus igényű cikksorozatok közzétételére – kiváló példa az ölés tényállásáról írt tanulmány-sorozata, amelynek első darabjában foglalkozott az okozati összefüggéssel. A szerző szerint „könnyű leened felismerni, mennyire hibás a régebbi törvényszéki gyakorlat folytán némely codexekben felvett azon elv”, amely bizonyos határidő után bekövetkezett halálos eredménynél nem állapít meg emberölést. A *Code pénal* ilyen rendelkezése azért is téves, mert a sérülést akár hetekkel vagy hónapokkal is túlélheti az áldozat. Szokatlan módon Benedict Carpzovra utalt annak érzékeltetésére, hogy a büntetőjog-tudomány milyen régen utasítja el ezt az elvet. A hazai joggyakorlat feltárása és a kodifikációtörténet szempontjából is figyelmet érdemel az a sajnálkozó megállapítása, hogy „az 1843-ki büntetőtörvénykönyvi javaslatunk ezen téves felfogástól, – mely honi

³⁹ Szokolay i. m. 249–250.; Bató (2012) i. m. 51–52., 142., 163.; Bató (2016b) i. m. 42.; Bató (2016a) i. m. 216.

⁴⁰ További irodalommal: Bató Szilvia: „[...] törvényeink minden téren hiányoznak...”. Jogrendszer, büntetőjog és jogi szaksajtó (1867–1880). *Aetas*, 2023/2. [a továbbiakban: Bató (2023b)] 15–16. DOI: <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.2.5-38>

⁴¹ Pauler (1865) i. m. 125.; Bató (2016b) i. m. 42.

⁴² Pauler (1870) i. m. 139.; Pauler (1873) i. m. 136.; Bató (2016b) i. m. 42.

gyakorlatunkban mélyen gyökerezett – el nem vált”. Schnierer nem kételkedett abban, hogy a „javaslat jövődöbéli átvizsgálásánál” a korszerű büntetőjogi doktrínának megfelelően a rendelkezés megváltoztatásra kerül.⁴³

Az 1867. március 30-án megjelent tanulmányban megfogalmazott óhaj hamarosan valóra is vált, az 1867. október 20-án Horvát(h) Boldizsár által az átdolgozásra felkért Csatskó Imre tervezetében ez a rendelkezés nem szerepel.⁴⁴ A sokáig lappangó tervezet munkaanyagai között található egy eredeti ívszámozással ellátott kéthasábos iratcsomó, amely az 1843-as javaslat eredeti szövegéhez készült megjegyzéseket tartalmaz. A Deák-féle javaslat egyes szakaszaihoz írt jegyzetek nemcsak a lehetséges átdolgozás irányát mutatják meg, hanem ’lábjegyzetre pontos’ hivatkozásokat is tartalmaznak a figyelembe vett szakirodalomra és kodifikációs termékekre. A *dies fatales* kapcsán ilyen hivatkozások nem fordulnak elő, de Csatskó észrevételei így is a szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodnak. A 116. § szerinte „elmaradhat”, mert a 108. § szövege azt feltételezi, hogy az elkövető a sértett halálának okozója. Egyrészt feleslegesnek tartotta a rendelkezést, „mert mindezek mellett igaznak kell lenni, h. a meggyilkolt még meg nem halt volna, ha a gyilkos tette elmaradt volna, tehát ez a bekövetkezett halálnak a fenlevő viszonyokban elgendő okaul tekinthető”. Csatskó itt a *conditio sine qua non* formulára utalt, amely alapján az okozati összefüggést az elkövetési magatartás és az eredmény között meg lehet állapítani. Emellett fiktív jogeseteken keresztül be is mutatta, hogy miért okozhat jogtalan büntetést a javaslatban megfogalmazott előírás. Mittermeierhez hasonlóan két történeti tényállást állított párhuzamba, de nem azonos feltételeket határozott meg kiindulópontként. Az első esetben a „bantalom” sokkal súlyosabb volt, de a sértett az orvosi beavatkozás és az ápolás miatt csak 30 nap után halt meg „egyedül a gyilkos által okozott bantalmak miatt”. Ekkor a gyilkosság nem bevégzett, tehát nem büntethető az elkövető a gyilkosság büntetésével. Ha az

⁴³ Schnierer (1867) i. m. 102.

⁴⁴ A tervezetről további irodalommal: Bató Szilvia: „a használt erőszak miatt valakinek halála következett”. Az élet és testi épség elleni cselekmények szabályozási rendszere Csatskó Imre tervezetében (1868–1869). *Forum*, 2018/2. 65–69.; Bató Szilvia: „[...] azt néki büntethető cselekvényül betudni lehessen...”. Adalékok Csatskó Imre tervezetének bűnösségi koncepciójához. In: Mezey Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Budapest, Gondolat, 2021. 62–63., 69.; Bató Szilvia: „Átadva Minister Urnak...”. Adalékok a büntetőjogi kodifikáció történetéhez (1867–1871). In: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*. Budapest, Ludovika, 2021. 81–89.; Bató (2023b) i. m. 16–17.; Bató Szilvia: „A ki ragályos betegség idején, a továbbterjedésnek megakadályozása végett...”. A járványok elleni védekezés büntetőjogi eszközei a magyar jogban (1790–1880). In: Filó Mihály (szerk.): *Életvégi döntések járvány idején*. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 2023. 122–123. <https://tinyurl.com/7khjb5e6> ; Bató (kézirat) i. m.

áldozat enyhébb sérülést szenvedett, de „orvosi segélyben s apolásban nem részesült”, ezért 30 nap eltelte előtt meghalt, akkor bevégzett gyilkosságért vonható felelősségre az elkövető. Szerinte így az jogelső eset kegyetlenebb tette „csupan véletlen, az ő tőle független körülmények közbejötté miatt enyhebben bűnhődnek”. A bántalmazás súlyosságát különben büntetéskiszabási kérdésnek tekintette Csatskó. A kritikus napokra vonatkozó negatív véleményét következetesen érvényesítette, így a 118. §-nál a jogtalanságra hivatkozott, ezt a kiszabható büntetés nagyságával támasztotta alá: életfogytig tartó rabság a 30 napon belüli halálos eredmény esetén, 16 év rabság a sértett 30 nap utáni halála miatt. A 130. §-nál a véletlent ismét megemlítette, a többi rendelkezésnél viszont csak visszautalt a korábban kifejtettekre (124. §, 126. §, 151. §, 161. §). Megjegyezte, hogy a 123. §-ban a vétkes vigyázatlanságnál nem szerepel a 30 napos elhatároló ismerv.⁴⁵

A Pauler által indított kézikönyvírási hullámhoz tartozik Kőrösi Sándor 1872-ben megjelent kötete, amely „alaptalan feltevés”-nek minősítette a „válságos vagy kételyes napoknak” nevezett jogintézményt. A sebesítés és emberölés között elhatárolási szempontként használt időközt az orvostudományra hivatkozva vetette el, hiszen a bekövetkező halálos eredmény időpontját más körülmények is befolyásolhatják. A francia kódexet és az 1843-as javaslatot említő szerző Szokolay és Pauler mellett német szakirodalmat is felsorakoztatott az okozati összefüggés megállapítására vonatkozóan.⁴⁶

Kautz Gusztáv 1873-ban említette a Deák-féle javaslat 116. §-át, de a kortársaitól eltérően nem utasította el a „kételyes napok” alkalmazását. A bírói gyakorlatra vonatkozóan azonban nagyon értékes megjegyzést tett. Leírta, hogy „törvényszéki gyakorlatunkban ritkán fordul elő eset, hogy tekintetbe vétetnének, de hogy ezeket praxisunk ismeri, szerző tanuszkodhatik”, ugyanis 1862-ben részt vett egy ítélethozatalnál, ahol az „1848. előtti gyakorlatban jártas bírák mindannyian az ítélet indoklásába felvételni szorgalmazták, miszerint azon körülmény, hogy a meggyilkolt halála a kételyes 15 nap lefolyása után következett be, a beszámítást enyhíti”.⁴⁷

Schnierer a különös részi kézikönyvében – az 1843-as javaslat átdolgozására vonatkozó óhaj nélkül – fenntartotta korábbi álláspontját. Felhívta negatív példának a Deák-féle javaslat mellett a francia büntető törvénykönyvet és citálta Carpozov megállapítását is. Szerinte „ezen semmi észszerű ok által nem

⁴⁵ Csatskó i. m. XVcd, XVIabc, XVIIId, XVIIIa.

⁴⁶ Kőrösi i. m. 210–211.; Bató (2016b) i. m. 42.

⁴⁷ Kautz i. m. 303.; Bató (2016b) i. m. 42.

igazolható megszorító határozmány” figyelmen kívül hagyja, hogy a sebesítés hatásának időtartama számtalan mellékes októl függhet.⁴⁸

Az 1878. évi V. törvénycikk vitájában már fel sem merült a kísérletre vonatkozóan egy ilyen szabályozás lehetősége. A kutatás nem terjedt ki az 1878 utáni időszakra, azonban úgy tűnik, hogy a korábban egyértelmű elutasítás a Csemegi-kódex hatályba lépése után már nem figyelhető meg. Battlay Imre 1885-ös cikksorozatában csak tényként rögzítette a Deák-féle javaslat rendelkezését és idézte Vuchetich álláspontját.⁴⁹ Lexikon szócikkben Heil Fausztin történeti érdekességként utalt arra, hogy régen az okozati összefüggést akkor látták megállapíthatónak, ha a halál a bántalmazástól számított bizonyos határidőn belül következett be.⁵⁰ Feltűnő, hogy Fayer az 1843-as javaslat anyaggyűjteményében nem elemezte a 116. §-t, mindössze tartami kivonatát adta a rendelkezésnek.⁵¹

4. A szakirodalmi álláspontok rendszerezve

A kodifikálatlan büntetőjog korában érvényesülő jogtudományi álláspontokat öt szempont szerint lehet csoportosítani: elfogadottság, használt szakkifejezés, külföldi hivatkozások, időtartam és a hazai gyakorlatra vonatkozó utalások.

4.1. A támogatás hiánya

A legkézenfekvőbb rendezési elv az elutasító álláspontot elfoglaló jogi szakírók érveinek számbavétele. A *dies fatales* kapcsán meg lehet állapítani, hogy a döntő többség különböző okoknál fogva elutasította az alkalmazását.

Általánosságban a tapasztalásra hivatkozva vetette el Gochetz és Vuchetich, a tudományra utalt Schwarze.⁵² Schnierer a „testsértések halálosságáról való tanával” tartotta ellentétesnek az időköz meghatározását, amely jelenthet egyaránt jogtudományi és törvényszéki orvosi elméletet is. A „mai büntetőjogi doctrina

⁴⁸ Schnierer (1876) i. m. 7–8.; Bató (2016b) i. m. 42.

⁴⁹ Battlay i. m. 383.; Bató (2016b) i. m. 42.

⁵⁰ Heil Fausztin: Emberölés. In: *Pallas Nagy Lexikona* 6. Budapest, Pallas, 1894. 106.

⁵¹ Fayer (1896/1) i. m. 173–174.

⁵² Gochetz i. m. 14.; Vuchetich (1819) i. m. 231.; Vuchetich (2010) i. m. 278.; Schwarze i. m. 911.

értelmében” történnő megváltoztatás szövegrész azonban egyértelműen már csak a jogi álláspontot jelenti.⁵³

A *medicina forensis* korszerű álláspontjával tartotta összeegyeztethetetlennek Szokolay, Pauler és Kőrösi a kételyes napokat, de a szerzők nem jelöltek meg orvosi szakirodalmat.⁵⁴ Mittermaier komplex érvelésének egyik eleme szintén az orvostudomány eredményeire utalt és hivatkozott is Ludwig Julius Caspar Mende *Ausführliches Handbuch der gerichtlichen Medizin* című kötetére.⁵⁵

Csatskó az okozati összefüggésre vonatkozó – az 1843-as javaslatban egyébként érvényesülő – elvvel tartotta ellentétesnek a kritikus napok alkalmazását.⁵⁶

Mittermaier legfőbb érve az volt, hogy jogtalan büntetésre vezet az ölés megállapításánál az időtartam meghatározása, ezt egy fiktív jogesettel támasztotta alá. Hasonló eredményre jutott az eltérő példát említő Csatskó is.⁵⁷

Az 1843-as javaslat kortárs osztrák ismertetőinek álláspontja nem egyértelmű, Heyßler csak említette a rendelkezést, az álneves szerző nem pártolta, de megpróbálta megmagyarázni a *dies fatales* előírását.⁵⁸ Kautz esetében érthető az állásfoglalástól való tartózkodás, hiszen ő részt is vett egy be nem azonosítható bíróságon ilyen ítélet meghozatalában.⁵⁹

4.2. A szaknyelvi megjelölés

A jogintézmény elnevezéséről nem alakult ki konszenzus a magyar büntetőjogtudományban, erre utal a szakkifejezések változatossága. Az osztrák szerzők és Schwarze nem jelölték külön terminussal az 1843-as javaslat 116. §-ában szereplő rendelkezést. Mittermaier a német nyelvterületen bevett „*kritische Tage*” szókapcsolatot használta a javaslat rendelkezéseinek elemzése során.⁶⁰ Ennek az eredeti latin megfelelője (*dies critici*) Gochetz és Vuchetich latin nyelvű kötetében szerepel.⁶¹ Kizárólagosan „*critici*” vagy „kritikus” napok fordulnak

⁵³ Schnierer (1867) i. m. 102.; Schnierer (1876) i. m. 8.

⁵⁴ Szokolay i. m. 250.; Pauler (1865) i. m. 125.; Pauler (1870) i. m. 139.; Pauler (1873) i. m. 136.; Kőrösi i. m. 211.

⁵⁵ Mittermaier (1843a) i. m. 239.; Mittermaier (1843b) i. m. 30.

⁵⁶ Csatskó i. m. XVcd.

⁵⁷ Mittermaier (1843a) i. m. 239.; Mittermaier (1843b) i. m. 30.; Csatskó i. m. XVcd, XVIc.

⁵⁸ Heyßler i. m. 49.; Criminalrichter i. m. 355.

⁵⁹ Kautz i. m. 303.

⁶⁰ Mittermaier (1843a) i. m. 239.

⁶¹ Gochetz i. m. 14.; Vuchetich (1819) i. m. 231.; Vuchetich (2010) i. m. 278.

elő Szokolay és Schnierer szövegeiben.⁶² Pauler terminológiai szempontból következtelenebb volt – vagy jobban kiszolgálta az olvasóközönségét –, ugyanis a „kritikus napok” mellett a „kételyes napok” és a „*dies fatales*” is megjelent a kézikönyveiben.⁶³ A „*dies fatales*” és a „kételyes napok” szakkifejezés Kőrösi és Kautz kötetében is megfigyelhető, de a „válságos napok” elnevezést csak Kőrösi alkalmazta.⁶⁴ Csatskó 1843-as javaslatához írt jegyzeteiben nem nevesítette a kritizált rendelkezést.

4.3. Külföldi minták és hivatkozások

A hazai büntetőjogi szerzők külföldi szakirodalomban való tájékozottságát igazolják a feltüntetett hivatkozások. A *Code pénal* 231. cikkelyét és a 40 napos időtartamot Szokolay, Schnierer, Pauler és Kőrösi is említette.⁶⁵ Az 1819-es szicíliai kódex viszont csak Szokolay munkájában szerepel, ahogy az a megállapítás is, hogy az ausztriai törvénykönyv nem tartalmaz ilyen rendelkezést.⁶⁶

A külföldi jogforrások felhívása korántsem jelenti azt, hogy a szerzők át is tanulmányozták azokat, feltételezhető egy párhuzamos közvetett idézési gyakorlat is. Szokolay ennél a megállapításánál nem jelölt meg forrást, de az egyébként imponáló szakirodalmi jártassága miatt feltehetően Feuerbach – Mittermaier által kiegészítve kiadott – könyvéből emelhetette át a szicíliai törvénykönyvre vonatkozó megjegyzést.⁶⁷ Pauler Feuerbach átdolgozott kötetére és August Wilhelm Heffter tankönyvére hivatkozott.⁶⁸ Kőrösi megjelölte Heffter mellett Albert Friedrich Berner tankönyvét is, holott a német szerző a kritikus napokra nem is utalt.⁶⁹

⁶² Szokolay i. m. 250.; Schnierer (1867) i. m. 102.; Schnierer (1876) i. m. 8.

⁶³ Pauler (1865) i. m. 125.; Pauler (1870) i. m. 139.; Pauler (1873) i. m. 136.

⁶⁴ Kőrösi i. m. 210–211.; Kautz i. m. 303.

⁶⁵ Szokolay i. m. 250.; Pauler (1865) i. m. 125.; Pauler (1870) i. m. 139.; Pauler (1873) i. m. 136.; Schnierer (1867) i. m. 102.; Schnierer (1876) i. m. 8.; Kőrösi i. m. 211.

⁶⁶ Szokolay i. m. 250.

⁶⁷ Szokolay i. m. 250.; Bató (2012) i. m. 51.

⁶⁸ Pauler (1865) i. m. 125.; Pauler (1870) i. m. 139.; Pauler (1873) i. m. 136.; Paul J. A. Feuerbach: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland peinlichen Rechts*. Von Dr. C. J. A. Mittermaier. Giessen, Georg Friedrich Heyer, 1840. 316.; August W. Heffter: *Lehrbuch des gemeinen deutschen Criminalrechtes*. Halle, Schwetckhe und Sohn, 1848. 204–206.

⁶⁹ Kőrösi i. m. 211.; Albert F. Berner: *Lehrbuch des deutschen Strafrechtes*. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1871. 435.

Szokatlan módon Schnierer nem a kortárs szerzőket idézte, hanem Carpzovra utalt vissza.⁷⁰

4.4. Az időtartam

A hazai szakirodalomban a francia kódex 40 napos szabálya és az 1843-as javaslat 30 napot meghatározó rendelkezésére történő hivatkozásokon kívül csak két időtartamra vonatkozó utalás azonosítható. Vuchetich kifejezetten 40 napot említett, de nem jelölte meg a forrást.⁷¹ Kautz beszámolója az 1862-es bírósági ítéletről 15 napot tartalmaz, de a megfogalmazás alapján nem dönthető el, hogy enyhítő körülményként vagy a minősítést eldöntő határidőként kell kezelni a hivatkozott időtartamot.⁷²

4.5. Utalás hazai gyakorlatra

A hazai bírósági gyakorlatra történő utalás az utolsó szempont, amely alapján a hazai szakirodalmat csoportosítani lehet, mindössze két büntetőjogász szakíró szolgáltatott információkat erről. Kautz adatai elvben még kezelhetők elszigetelt jelenségként, az egyetlen jogeset és a „ritkán fordul elő” kifejezés is ezt látszik alátámasztani. A reformkori praxisban jártas bírók egyöntetű véleménye azonban már arra is utalhat, hogy legalábbis egy helyi jogszokásról lehet szó.⁷³ Az egy kisebb területre korlátozódó szokásjogi hagyománynak azonban egyértelműen ellentmond Schnierer megjegyzése, amely a kritikus napokat a „hazai gyakorlatunkban mélyen gyökerezett” jogintézménynek írja le. A „régibb törvényszéki gyakorlat” említése viszont inkább egy általános európai elterjedtségre enged következtetni.⁷⁴ Ennek alapján viszont Gochetz és Vuchetich álláspontja nem a szerzők jogi műveltségének bizonyítékai, hanem utalás arra, hogy a magyar büntetőbíráskodás 1848 előtt legalábbis ismerte a *dies critcit*.

⁷⁰ Schnierer (1867) i. m. 102.; Schnierer (1876) i. m. 8.; Benedict Carpzov: *Practicae novae Imperialis Saxonie rerum criminalium. Pars prima*. Frankfurt am Main, Varrentrapp, 1758. 169., 171.

⁷¹ Vuchetich (1819) i. m. 231.; Vuchetich (2010) i. m. 278.; Battlay i. m. 383.

⁷² Kautz i. m. 303.

⁷³ Kautz i. m. 303.

⁷⁴ Schnierer (1867) i. m. 102.; Schnierer (1876) i. m. 7–8.

5. A *dies fatales* és a praxis

Annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy a magyarországi bírói gyakorlat tekintettel volt-e az ölési cselekmények minősítésénél a halálos eredmény bekövetkezéne idejére, kizárólag a levéltári kutatás nyújthat segítséget. A 18. század elejétől 1848-ig terjedő időszakra vonatkozóan peranyagokra kiterjedő forrásfeltáró munkát végző szerzők (Antal Péter, Bálint Petra, Béli Gábor, Bónis György, Both Ödön, Degré Alajos, Eckhart Ferenc, Hajdu Lajos, Kállay István, M. Antalóczy Ildikó, Molnár Antal, Nagy Sándor, Szigeti Tamara, Udvaros Judit Zsuzsanna, Varga Endre) közleményeinek áttekintése és saját kutatás alapján 8 olyan jogeset azonosítható, ahol az eljárásban szerepelt a kritikus napok kérdése.

A *dies fatales* feltűnése publikációban azonban egy esetben egyértelműen a szerző utólagos értelmezése, ugyanis a – nem pontosan idézett – jogesetben csak az időtartam szerepel, de a jogintézményre utaló megfogalmazás nem.⁷⁵ Emellett többször felmerül a gyanú, hogy a szándékosan okozott sérülés és a halálos eredmény bekövetkezése közötti hosszabb időtartam (2–6 hét) mérlegelési szempont lehetett, ennek igazolása viszont csak az iratanyag alapján lehetséges. A jogeseteket – a rendelkezésre álló információk szűkös volta miatt – öt szempontból lehet vizsgálni.

5.1. Az előfordulás – földrajzi elterjedés és időszak

A nyolc vizsgált jogeset öt – nem egy tömbben elhelyezkedő – vármegyében 1761–1825 között fordult elő. A legkorábbi ügyben Zala sedriája több okot megjelölve nem minősítette gyilkosságnak Tanodi György sójtöri lakos tettét, ezek egyike, hogy a sértett (Tót Miklós) a „veszedelmes napokat jóval által élte”. Az ismertetett történeti tényállás szerint a kapálásból hazatérő vádlott és áldozat között szóváltás alakult ki. A sértett ütött először csutorával, vérző sérülést okozva a vádlott arcán. Erre Tanodi a nála lévő kapával ütötte meg Tótot, akinek homlokán a három ujjnyi sérülés keletkezett és azonnal elesett,

⁷⁵ Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 213.; Hajdu Lajos: *Jogtörténeti kutatómunkánk hiányosságairól és követelményeiről*. (Töprengések Kállay István „Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században” című monográfiájához kapcsolódóan.) *Századok*, 1986/5–6. 1111.

majd 12 nap múlva meghalt.⁷⁶ A legkésőbbi közölt jogesetek egyike is Zala vármegyében történt, 1825. július 11-én hoztak ítéletet Dormán György „kegyetlen verekedő gyilkos” ellen, aki Mayer Antalt pálcával megtagolta és megrugdalta. A „fölpörös” tiszti ügyész (Deák Ferenc) az orvosi szakvélemény és a tanúk vallomása alapján módosította a vádindítványt, a szántsándékos gyilkosság helyett kegyetlen verekedéssé minősítve a cselekményt elállt a „kért halálos büntetéstől”. A vád módosításának egyik indokaként az szerepelt, hogy a sértett „nem a fatalis 15 napok alatt, hanem azután több hónapokra halt meg”.⁷⁷

A Zemplén vármegyei perkivonat (1776) szerint a templomba menekült Horváth Mária 40 éves horbókradványi asszony a beteg szomszédasszonyát úgy megverte, hogy az a „végzetes napokon belül (*intra dies fatales*)” meghalt.⁷⁸

Békés vármegye törvényszéke az eddigi – bűnösségi alakzatokra irányuló – kutatások szerint legalább három esetben tekintette lényeges vagy döntő tényezőnek a sérülés és a halálos eredmény között eltelt időt. Brezovszky (alias Bálint) Mihály és Bálint István gyulavári lakosok 1792-ben álltak bíróság elé, mert a katonaillesítés alkalmával (1792. május 2.) Szatmári Györgyöt nádvágóval megsebesítették. A sértett július 12-én halt meg, így a bíróság megállapította, hogy az eredmény jóval a fatális napok után („*dies fatales multam superantis*”) következett be, ezért a sérülés nem tekinthető halálosnak.⁷⁹ A *sedria* hat évvel később Mataisz Mihály és Cserták János ügyében ítélte úgy, hogy a sérülést követő három hónap múlva bekövetkező halál aligha értékelhető „*intra dies fatales*”-ként. Az elkövetők az őket becsmérő Csikós Istvánt bántalmazták husáanggal, a hátára és kétszer a fejére mértek ütések, így a sértett koponyáján okoztak sérüléseket.⁸⁰ Ns. Gyurtsánszki Mihály (helyesebben Miklós) ügyében 1825 szeptemberében hozott ítéletet a törvényszék. Pavok Jánossal borozás után részeg fővel a szőlőbe mentek karácsony előtt, útközben a vádlott egy pletyka miatt megtámadta a sértettet, betaszította a sárba és háromszor ráütött

⁷⁶ Béli Gábor – Kajtár István: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. (A Praxis Criminalis). In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből* 19. 1988. 47–48.

⁷⁷ *Deák Ferenc ügyési iratai 1824–1831*. Sajtó alá rend.: Molnár Antal. Zalaegerszeg, 1995. 52–53.

⁷⁸ Hajdu Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, Magvető, 1985. [a továbbiakban: Hajdu (1985)] 73–74.

⁷⁹ Brezovszky (Bálint) Mihály és társa *gravis vulneratio, exinde subsecuta mors*, Magyar Nemzeti Levéltár [a továbbiakban: MNL] Békés Vármegyei Levéltár (Gyula) [a továbbiakban: BVL], Békés Vármegye Törvényszékének iratai (1715–1848), Büntetőperek IV.A.10.c/6. 1792/37., 1792/44b.; Bató (2016a) i. m. 213.; Bató (2023a) i. m. 31.

⁸⁰ Mataisz Mihály és társa, *cruentatio*, MNL BVL IV.A.10.c/6. 1798/27.; Bató (2016a) i. m. 213.; Bató (2023a) i. m. 31.

a vastag tölgyfa pásztorbottal, majd éjjelre ott hagyta a sárban (bokáig érő vízben). Pavokot csak másnap reggel találták meg, de 6 hétig még élt és nem vádolta semmivel sem Gyurtsánszkit. A bíróság nem volt meggyőződve arról, hogy egyedül a bántalmazás okozta a koros sértett halálát, ráadásul „eltelvén a Criticus napok is”, így bűnösségi alakzat megjelölése nélkül emberölésnek minősítették az cselekményt.⁸¹ A jegyzőkönyvek alapján a törvényszéki ülések résztvevői között egyetlen átfedés van, Stummer János két ítélethozatalnál (1792-ben és 1825-ben) is jelen volt.⁸²

Csongrád törvényszéke 1793-ban ítélte el Balás Andrást, aki a kisteleki utcán részegen és gyorsan hajtvá elgázolt egy gyermeket, aki „a végzetes napokon belül” meghalt.⁸³

A csanádi *sedria* járt el a nagylaki „ser korcsmá”-ban 1820. szeptember 30-án két társaság közötti szóváltásból kialakult verekedés ügyében. Pálinkás János és három társa Kolompár Krajtzárt üldözték a házáig, ahol elvették a botot tőle. Való Mihály a bal szeme felett homlokra ütötte meg bottal Krajtzárt, aki lero-gyott, Pálinkás pedig még kettőt ütött a fejére, majd visszamentek a kocsmába. A sértett nyolcadnapra (október 7.) halt meg, az ismeretlen előképzettségű csendbiztos (Gaál Mihály) által összeállított történet leírásban az is szerepel, hogy „8ber 7kén a fatalis napoknak el folyása előtt” hunyt el az áldozat.⁸⁴

A jogesetek térbeli és időbeli eloszlása arra utal, hogy a kritikus napokat széles körben elfogadták, egy általánosan elismert szokásjogi jogintézmény lehetett.

5.2. Bírói fórumok és irattípusok

A jogesetek mindegyike vármegyei törvényszék iratanyagából származik, négy említés bizonyíthatóan ítéletben fordult elő (Békés vármegye 1792, 1798, 1825; Zala vármegye 1761),⁸⁵ a perkivonatok (Zemplén vármegye 1776; Csongrád

⁸¹ Ns. Gyurtsánszki Mihály (Miklós), szántsándékos gyilkosság, vétkes gyilkolás, MNL BVL IV.A.10.c/8. 1825/10., 1825/59., 1826/6.; Bató (2016a) i. m. 211.; Bató (2023a) i. m. 31.

⁸² Életrajzi adatai: Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2009. 452–453.; Bató (2016a) i. m. 214–216.

⁸³ Hajdu (1985) i. m. 278–279.

⁸⁴ Pálinkás János és társai, gyilkosság MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára (Makó), Csanád vármegyei törvényszékének iratai, Bűnügyi peres iratok IV.A.11.g/38. 1821/52.; Bató (2023a) i. m. 24–26., 31.

⁸⁵ Béli-Kajtár i. m. 47–48.; Bató (2016a) i. m. 211., 213–216.

vármegye 1793) esetében is ez feltételezhető.⁸⁶ A döntés szövegében történő megjelenés alátámasztja Kautz megállapítását, hogy a bírók kollektív tudásának része volt a *dies fatales*. Lényeges, hogy nemcsak ítéletben található, hanem az 1820-as években az ország nagyon távoli helyein egyéb iratokban is rögzítésre került: Zala vármegyében vádiratban (1825), Csanádban pedig egy történet leírásban (1820) szerepelt.⁸⁷ Ennek alapján a teljes apparátus által ismert jogintézményről lehet szó, hiszen a nyomozástól (csendbiztos) a vádemelésen (tiszti ügyész) át az ítéletig (bíróság) minden eljárási szakaszban előfordult.

5.3. Variációk elnevezésre

A sérülés és a halálos eredmény közötti időtartamot a jogesetekben igen változatos elnevezésekkel illették. A latin nyelvű jogszolgáltatás időszakában Békés vármegyében a „*dies fatales*” szerepel (1792, 1798), a Zemplén vármegyei jogesetről (1776) publikált adatok is erre utalnak.⁸⁸ A perkivonatokat feldolgozó közleményben a „végzetes napok” (Zemplén vármegye 1776, Csongrád vármegye 1793) megjelölés található.⁸⁹ Az 1761-es zalai ítéletben pedig a „veszedelmes napok” elnevezés olvasható.⁹⁰ A „criticus napok”-at Békés *sedriája* használta 1825-ben,⁹¹ a „fatalis napok” pedig Deák módosított vádindítványában (Zala vármegye 1825) és a csanádi csendbiztos történet leírásában (1820) szerepelt.⁹²

5.4. Az időintervallum

A kritikus napok időtartamáról egyetlen forrás ad egyértelmű tájékoztatást, a zalai vádindítványban (1825) jelölte meg pontosan a 15 napot a tiszti ügyész.⁹³ A többi jogeset csak viszonyítást tartalmaz, így a 8 nap a fatális napokon belültre esett a Csanád vármegyei felfogás (1820) szerint.⁹⁴ A határidőn túl következett

⁸⁶ Hajdu (1985) i. m. 73–74., 278–279.

⁸⁷ Deák i. m. 52.; Bató (2023a) i. m. 24–26.

⁸⁸ Hajdu (1985) i. m. 74.; Bató (2016a) i. m. 213.

⁸⁹ Hajdu (1985) i. m. 74., 279.

⁹⁰ Béli–Kajtár i. m. 48.

⁹¹ Bató (2016a) i. m. 211.

⁹² Deák i. m. 52.; Bató (2023a) i. m. 25.

⁹³ Deák i. m. 52.

⁹⁴ Bató (2023a) i. m. 25.

be a halálos eredmény, ha a sértett 12 nappal (Zala vármegye 1761), 6 héttel (Békés vármegye 1825), 2 hónappal (Békés vármegye 1792) vagy 3 hónappal (Békés vármegye 1798) túlélte a bántalmazást.⁹⁵ Ennek alapján nem figyelhető meg egységes jogalkalmazás a *dies critici* kapcsán.

6. Összegzés

A *dies fatalesra* vonatkozó rendelkezés 1843-as javaslatba történő beillesztésével, fogadtatásával és a hazai beágyazottságával kapcsolatban három következtetést lehet levonni.

Egyrészt a jogi szaknyelv történeti vizsgálata a jogtörténet-tudomány számára nem kerülhető meg, szükség lenne az 1806–1848 közötti időszakra vonatkozóan célzott – levéltári – kutatásokra.

Másrészt le kell szögezni, hogy a kodifikációtörténet önállóan, a korabeli bírósági gyakorlat levéltári kutatáson alapuló ismerete nélkül nem művelhető, mert téves feltételezésekhez vezet.

Harmadrészt át kell értékelni a Deák-féle javaslat lehetséges forrásaira vonatkozó eddigi álláspontokat. Annak ellenére, hogy a javaslat 116. §-ában foglalt – a bevégzett ölési cselekmény megállapítását 30 napon belüli halálos eredmény bekövetkeztéhez kötő – szabály egyértelmű francia recepciónak⁹⁶ tűnik, mégsem teljesen az. Nem támasztható alá az a kijelentés sem, hogy nem illeszkedik a kritikus napok elmélete a magyar jog tradícióhoz.⁹⁷ Az eddigi büntetőjog-történeti kutatások – eltekintve a valóságtól teljesen elrugaszkodott, eredeti alkotás mellett kiálló állásfoglalásoktól – abból indultak ki, hogy Deák vezetésével a liberálisok szakítani kívántak a korabeli hazai jogfelfogással és gyakorlattal, tudatosan a nyugati orientációt választották. Ezt támasztja alá többek között az országos választmány 1841. december 2-án tartott ülésén Zsedényi Ede és Deák párbeszéde is. Zsedényi jegyzőkönyvbe kívánta foglalni, hogy a készülő javaslatcsomag „tekintettel legyen az eddigi gyakorlatra”, Deák ezt kategorikusan kizárta: „lehetetlen”.⁹⁸ Szalay cikkei és a Pulszky által leírt szövegezési technika alapján pedig arra lehetett következtetni, hogy a hazai jog forrásként fel sem merült a választmányban és az országgyűlési vitában.

⁹⁵ Béli–Kajtár i. m. 48.; Bató (2016a) i. m. 211., 213.

⁹⁶ Bató (2016a) i. m. 216.; Bató (2023a) i. m. 30–31.

⁹⁷ Bató (2012) i. m. 155.

⁹⁸ Fayer (1902) i. m. 194.; Mezey (2024) i. m. 31–32.

Ez azonban nem zárható ki, ennek egyik bizonyítéka éppen a *dies fatales* szabályozása. A hazai praxis a 18. század közepétől ismerte és – eddig fel nem tárt gyakorisággal – alkalmazta ezt a megoldást, Deák pedig vádképviselőként hivatkozott is rá. Az 1843-as javaslat 116. §-ának lehetett a francia kódex az egyik előképe, de mindenképpen szerepet játszott az is, hogy az alválasztmány valamennyi tagja rendelkezett hosszabb-rövidebb igazságszolgáltatási tapasztalattal. Deákék – hozzáigazítva a korabeli nyugati trendekhez a szabályokat – a kritikus napokat akár saját bírói gyakorlatukból is átemelhették.

A MONGOL JOGFEJLŐDÉS KEZDETEI*

Sztyeppei szokásjog a Kék Könyv előtti korszakból A mongolok titkos története alapján

Falus Orsolya** – Obrusánszky Borbála***

1. Bevezetés

A mongol jog fejlődése ingatag folyamat volt, amely jellegzetesen az tekintélyes birodalom felbomlásához és egy független, modern nemzetállamra való felváltásához kötődik. A jog fejlődése Mongóliában három fő történelmi szakaszra osztható:¹ Első szakasz – a mongol nemzet jogrendszere kialakulásának időszaka: a Nagy Mongol Birodalom (*Yeke Mongol Ulus*) megalakítása Dzsingisz kán úgynevezett *Jassza* törvénye (cirill mongol: *Йх Загар*, fonetikusán: *ih Dzsaszag*, magyarul: *Nagy Törvény*), mint az első, integrált, írásba foglalt kódex alapján. A jogforrásban a korabeli szokásjogot kompilálta az írástudó, najman² származású, *Shihihutug* (Sigi-Kutuku), akit a nagykán főbíróvá nevezett ki.

* A jelen tanulmány Falus Orsolya 2024. május 1-31. között magyar-mongol Bilaterális Államközi Kutatási Ösztöndíjjal (AK-00013-003/2023) az ulánbátori Mongol Nemzeti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán lehetővé tett kutatásának eredménye.

** Habilitált egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem, Társadalomtudományi Intézet; címzetes egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8217-3065>

*** Egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8654-1796>

¹ Odgerel Tseveen – Ganbold Battsetseg: *The Mongolian Legal System and Laws: a Brief Overview*. *NYU Law GlobaLex*, 2006. <https://tinyurl.com/2s39b6sc>

² A birodalmat összetartó harmadik erő az a fejlett írásbeli kultúra volt, amelyet a najman népcsoport képviselt. Írásos források hiányában nem tudhatjuk, hogy milyen nyelven beszéltek. Megnevezésük a mongol *nyolc* jelentésű *najman* szóból származik. A najmanok részt vehettek a Selyemút menti kereskedelemben, és onnan számos kulturális hatás érte őket. Ők közvetítették a mongolokhoz a fölülről lefelé haladó *ujgur* írást, melyet az egykor hatalmas török néptől, az ujuroktól tanultak. Ezt az írásmódot Mongóliában 1941-ig használták, és törvényt hoztak arról, hogy 2025-től ismét bevezetik a jelenlegi cirill betűk helyett (a szerzők). A najmanok

A törvénykönyv eredeti szövege nem maradt fenn, azonban közvetetten, a történelmi források és hagyományok kutatása révén, következtethetünk annak tartalmára. Második szakasz – az olyan jogforrások második integrálásának időszaka, mint az 1640-es országgyűlésen elfogadott mongol-ojrat törvények, amelyben egységesítették a mongol törzsszövetségek által használt jogszabályokat. Az 1709-ben kiadott *Khalkh Juram*, már a mandzsu uralom alatt élt mongol népcsoport, a khalkhák³ számára készített törvények gyűjteménye. Harmadik szakasz – a modern rendszer kialakulásának és fejlődésének időszaka, az ezekhez kapcsolódó írott jogszabályokkal.⁴

A mongolok törvénykezéséről és nemzetközi kapcsolatairól hosszú ideig az egyetlen elérhető szakirodalmi összefoglaló a Riasanovszky 1937-ben megjelent *Fundamental Principles of Mongol Law*⁵ című monográfia volt, amelyben a szerző összegyűjtötte és angol nyelvre fordította a középkori és kora újkori mongol állam jogforrásait. A szerző a könyv megjelenését követően 1948-ban közzétett egy, a kutatást összefoglaló, részletes tanulmányt is, a *Washington Law Review*-ban.⁶

A jelen tanulmány azonban nem a többé-kevésbé rekonstruált *Jasszára*, mint a *Shihihutug* által a *Kék Könyv*ben feljegyzett pozitív, jogi kódexre koncentrál. Rendhagyó módon a mongol jogfejlődés olyan, egészen korai szakaszát helyezi górcső alá, amelyet maguk, a mongol kutatók sem vesznek számításba: a szteyeppei szokásjogot, amely megelőzi a kodifikált jogi normák rendszereit. A kutatás elsődleges forrása egy – eddig leginkább irodalmi műként értelmezett – 13. századi nyelvemlék, *A mongolok titkos története* (a hivatkozásokban a továbbiakban: MTT). A mű arról szól, hogy miként indul el világhódító útjára a jelentéktelen kis mongol törzs főnökének a fia, Temüdzsin, hogyan

egyik al-nemzetségét, a *Gücsügürt A mongolok titkos története* (a továbbiakban: MTT) is említi (MTT 177). A najmanokról bővebben: Christopher Atwood: Banner, Otog, Thousand: Appanage Communities as the Basic Unit of Traditional Mongolian Society. *Mongolian Studies*, Vol. 34., No. 1. (2012) 1–76.

³ A *khalkhák* a hagyomány szerint Dzsingisz kán egyenes ági leszármazottai. Mongólia lakosságának 80%-át teszik ki. Az ő dialektusuk Mongólia hivatalos nyelve. Forrás: Khalkha. In: *Encyclopedia Britannica*. 2016, February 22. <https://www.britannica.com/topic/Khalkha-people>. Bővebben: Uradyn E. Bulag: *Ethnicity, National Unity and Law in Mongolia*. Ulaanbaatar, National University of Mongolia Press, 2020.; Myagmarjav Batsaikhan: On Avga Taiji Nobles in Khalkha. *Chinggis Khaan Heritage & Culture*, Vol. 2., No. 2. (2023) 23–36.

⁴ Odgerel–Ganbold i. m.

⁵ Valentin A. Riasanovszky: *Fundamental Principles of Mongol Law*. Tientsin, Telberg's International Bookstores, 1937.

⁶ Valentin A. Riasanovszky: Far Eastern Section, *Mongol Law – A Concise Historical Survey*. *Washington Law Review*, Vol. 23., No. 2. (1948) 166–177.

lesz Temüdzsinből Dzsingisz kán és alapítja meg a hatalmas mongol világbirodalmat. A szöveget Kubiláj kán pekingi (Kanbaligi) palotájában őrizték, és a csodával határos módon élte túl az évszázadokat. Az eredeti szöveg azért maradhatott fenn, mert a kínai udvarban tolmácsiskolák használták a mongol nyelv oktatására, fordítási gyakorló-szöveggént. Ezt tekintik a mai napig a legértékesebb 13. századi mongol nyelvemléknek. Idegen nyelven először oroszul jelent meg 1866-ban, majd *Baavuday Tsend Gun* mongolista 1915-1917 között mongol nyelven tette közzé a művet.⁷ Nyugati nyelvekre fordítva az 1940-es évektől kezdve publikálták. A magyar nyelvű változat 1962-ben jelent meg Ligeti Lajos fordításában.⁸ A jelen kutatás módszere forráselemzés, melynek során *A mongolok titkos történetét* mint jogtörténeti forrásművet vizsgáljuk.

2. *A mongolok titkos története* első része: az 'íjlesztő' népek jogszokásai

A mongol történészek véleménye szerint a sztyepei állameszme az egység tanításán alapult. Ennek az a lényege, hogy az íjlesztő népek akkor erősek, ha összefognak egymással.⁹ *A mongolok titkos története* című krónikában Dzsingisz kán ösanyja, Alan-koa asszony szintén összefogásra biztatta fiait:

„Egyszer aztán tavasszal megsütött egy télen született bárányt, fiait, Belgünütej, Bügünütej, Buku-katagit, Bukatuszaldzsit, Bodoncsart, az ostobát, mind az ötöt leültette sorjában, és mindegyiknek adott a kezébe egy-egy nyílveesszót. Törjétek el – mondotta. Azok minden nehézség nélkül széttörték az egyes nyílveesszőket. Majd csomóba kötött öt nyílveesszót, azt adta oda, és így szólt: Ezt törjétek szét. A csomóba kötött öt nyílveesszót mind az öten kézbe vették, egyik a másik után, sorjában, de eltörni nem tudták.”

Akkor az anya a következő tanítást mondta a fiainak:

⁷ Obrusánszky Borbála: *Törvények és tanítások. A sztyepei lovas birodalmak szellemi öröksége*. Budapest, Két Hollós Kiadó, 2024.

⁸ Fögler Klára (szerk.): *A mongolok titkos története*. Budapest, Gondolat, 1962. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Ligeti Lajos. A verseket Képes Géza fordította (a továbbiakban: MTT).

⁹ Obrusánszky i. m. 35.

„Fiaim, mind az öten egyazon anyaméhből jöttetek a világra. Ha külön-külön maradtok, mint az iménti öt nyílvesző, akkor akárcsak az egyes nyílveszőket, bárki könnyen összetör benneteket. De ha csomóba kötött nyílveszők módjára együtt, egy akaraton lesztek, ugyan ki boldogulna veletek egykönnyen?”¹⁰

A mongol pusztán több kis fejedelemség létezett a 12. század második felében,¹¹ és sokszor háború dúlt közöttük, hogy kié legyen a legjobb legeltető terület. Néhány nagyhatalmú kán a saját fennhatósága alatt akarta egyesíteni ezeket a kis kánságokat. *Otgoni Pürev* mongol kutató szerint¹² az ősök tiszteletén alapuló hitrendszer eszméje alapján a régi szkíta és hun területeket egyetlen uralkodónak kell uralnia, olyannak, aki különleges származású, kapcsolatban van az égi erővel és képes arra, hogy az íjlesztő vagy más néven 'jurtafalú' népeket egyesítse.¹³

A 12. század végén a hamag mongol trón várományosa, Temüdzsin volt az, aki az előtte tornyosuló nehézségek ellenére képes volt egyesíteni a kisebb-nagyobb törzseket. 1189-ben a hamag mongolok kánjává választották. Ekkor vette fel a *Dzsingisz* nevet. Az 1206-os kurultájon (országgyűlésen),¹⁴ az Onon folyó forrásánál, megalakította a Nagy Mongol Birodalmat. A kurultájon *Sigikutugtuval* (a továbbiakban, ahogyan ma Mongóliában használják: *Shihihutug*), a birodalom megválasztott főbírájával, írásba foglaltatták a szokásjog (mongolul *töre*, ezzel a szóval rokon a magyar *törvény* szó is)¹⁵ alapján megoldott egyes jogi eseteket, az úgynevezett *Kék Könyvben*.¹⁶

A mongolok titkos története tizenkét könyvből, ezen belül összesen 282 fejezetből áll. Az Első Könyv *Dzsingisz* kán mondabeli hőseit mutatja be, egészen *Temüdzsin* születéséig, illetve apja, *Jiszügej-baatur*, megmérgezéséig. A *Második Könyvből* értheti meg az olvasó, hogy miért tekintette a nagykan

¹⁰ MTT i. m. 19–22.

¹¹ A legerősebb fejedelemségek: Kereit kánság, Najman kánság, Öngüt Kánság.

¹² О. Пүрэв: *Монголын бөөгийн шашин*. (O. Pürev: Mongol böögijn sasin) Ulánbátor, Адмон (Admon), 2002.

¹³ Obrusánszky i. m. 40.

¹⁴ A szó a *kuri* (=összegyűlni) szóból ered. A szó a magyar *kör* rokona. A mongoloknál korábban az *eje* volt a törzsi, káni gyűlések összefoglaló neve. Utóbbi szó jelentése *egy*, amely arra utal, hogy a fórumon a vezetőknek egységre kellett jutniuk. Obrusánszky (2024) i. m. 81.

¹⁵ Obrusánszky i. m. 80.

¹⁶ A jogi szakirodalomban elterjedt *Kék Könyv* megnevezés valójában pontatlan fordítás eredménye. A mongol eredeti neve *Köke Debter*, magyarul *Kék Füzet*. MTT i. m. 203.; Obrusánszky i. m. 81.

ellenségnek a merkit népet, majd a további könyvek Temüdzsin fiatal éveinek történéseit rögzíti egészen a *Nyolcadik Könyv* 202. fejezetéig, 1206-ig, amikor *Dzsingisz* kán néven minden mongol nagykánjává választották, és megkezdte a jogalkotást *Shihihutug* főbíró segítségével. A jelen tanulmány eddig a pontig tárja fel a sztyeppei szokásjogot, adalékokkal szolgálva a mongol jogfejlődés eddig nem kutatott, meg sem említett, első fejezetének további kutatásához, a műben fellelt szokásjogi normákat jogáganként rendszerezve.

3. Szokásjogi elemek *A mongolok titkos történetében a Kék Könyv* előtti időszakból

3.1. A személyek jogállása

3.1.1. *A darhan*

A mongol társadalomban a rabszolgák kivételével minden nagykorú személy szabad, önjogú és egyenlő volt, hiszen mindenki a nagykántól függött. Bár az apajogú társadalomban nyilvánvalóan a férfiak döntöttek a fontos kérdésekben, a házasság jogintézményénél kifejtett indokokból kifolyólag a nőknek maguknak is rendelkezniük kellett a férfiakéhoz hasonló ismeretekkel, ezért megbecsült tagjai voltak a sztyeppék nemzetségeinek.¹⁷ Az egyenlő jogúak között az egyedüli kivételt a *darhanok* jelentettek, egy szűk, kiváltságos réteg, akik szolgálataik, vitéségük és hűségük jutalmául számos kiváltságban részesültek (pl. a teljes hadizsákmányt megtarthatták maguknak, illetve szabad bejárásuk volt a nagykánhoz).¹⁸ A *darhanná* válás útja – az egyenlőség jegyében – mindenki előtt nyitva állt. Kiváltságaik közé tartozott még az a speciális büntetőjogi jellegű rendelkezés, a kvázi 'előzetes mentesítés', amelynek alapján előzetesen kilenc vétkükre nyertek kegyelmet. Jogaikat a leszármazottaik is örökölhették.

A rabszolgákkal a tulajdonos a tetszése szerint rendelkezhetett, mint ingó vagyontárgyakkal:

¹⁷ Anne F. Broadbridge: *Women and the Making of the Mongol Empire*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. 18.

¹⁸ A *darhan* méltóság eredete egészen a közép-ázsiai hephtalita (hun) birodalomig nyúlik vissza, de a *tarkhan* címet ismerték és használták a türkök és ujgurok is. A szó rokonságot mutat a *tarján* szóval.

„Szentelt küszöbödnek / Szolgái legyenek. / Szentelt küszöbödötől / Szolgáid ha elpártolnak, / Inukat vágd el! / Ím, tulajdon szolgáid ők, / Intésedre várnak. / Mihelyst ajtód elhagyják, / Májukat vágd ki, vesd ki!”¹⁹

3.1.2. A beki jogállása

A *beki* már a mongol birodalom előtti időben fontos méltóságnak számított, több kis fejedelemség (*merkit, ojrát*, stb.) vezetőjét nevezték így. Különlegesség, hogy nők²⁰ és férfiak is betölthették ezt a méltóságot. Sajnos, a források szűkössége miatt keveset tudunk róla. *A mongolok titkos története* alapján annyi bizonyos, hogy Dzsingisz kán a kodifikált jog időszakában is meghagyta ezt a kiemelt jogállású méltóságot: „A mongolok törvénye szerint van olyan lehetőség, hogy valaki a beki tisztségre jusson. [...] Beki rangra emelte őt, s elrendelte, hogy fehér ruhát viseljen, fehér lovat kapjon hátasul, ülni a legmagasabb helyen üljön, tiszteletet tanúsítsanak iránta; az évek és hónapok hosszú során át így legyen ez.”²¹

3.2. A cselekvőképtelen személy jogállása

3.2.1. Cselekvőképtelen személy öröklése

Dzsingisz kán származásának bemutatása a mű Első Könyvének elején történik. Dzsingisz kán egyik ösanyja, Alan-koa, halála után öt fia osztozott a vagyonon: „Anyjuk, Alan-koa halála után az öt testvér osztozkodni kezdett a vagyonon. Belgünütej, Bügünütej, Buku-katagi és Bukatu-szaldzsi, ők négyen kivették részüket, de Bodoncsarról azt mondták, hogy ostoba bolond, nem számít a családhoz, ezért neki részt nem adtak.”²² A fenti bekezdés arra utal, hogy a mentális zavara folytán cselekvőképtelennek tartott nagykorú személyt a családból, így az örökségből is, kizárták. A cselekvőképtelennek nyilvánítás családi döntés volt, amelyet vissza is lehetett vonni. Ez történhetett Bodoncsarral is,

¹⁹ MTT i. m. 137.

²⁰ Uo. 165., 168., 186., 198.

²¹ Uo. 216.

²² Uo. 23.

akit később testvérei megkerestek és a családba visszafogadták. Valószínűleg a cselekvőképtelen státuszában történhetett változás, mert később a tanácsára megtámadtak egy vezető nélküli népet és nagy zsákmányt ejtettek.²³

3.2.2. Cselekvőképtelen személy házassága

Az öröklésből kizárt „ostoba bolond” Bodoncsar egy ütközet során nőt rabolt magának: „Bodoncsar, az előörs, rájuk rontott, és egy nőt rabolt magának, aki a terhesség fele idejében járt.”²⁴A továbbiakban Bodoncsar újabb nőt vett el, és számtalan örököse született.²⁵

A leírásból egyértelműen kiderül: annak ellenére, hogy a mentális zavara folytán cselekvőképtelen nagykorú személyt az öröklésből kizárták, a házasságkötése mégis érvényes volt. Ez a nemzetség fenntartását szolgálta, méghozzá sikerrel, mivel Bodoncsar lett a hamag mongol uralkodók őse.

3.3. Családjog

3.3.1. Házasság

Többnejűség

Bodoncsar története nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a korabeli társadalomban bevett jogszokás volt a többnejűség. Maga, Dzsingisz kán is több feleséget tartott: az MTT a számtalan ágyason túlmenően név szerint hét asszonyról tesz említést: sorrendben *Börtéről*,²⁶ *Jiszüjéről*²⁷ és *Jiszügejről*, akik édestestvérek voltak,²⁸ valamint *Ibaka-bekiről*,²⁹ *Kulanról*,³⁰ *Gündzsüröl*³¹ és *Csakáról*.³²

²³ Uo. 32–35.

²⁴ Uo. 38.

²⁵ Uo. 44–43.

²⁶ Uo. 66. (első említése), 94. (házasságkötés).

²⁷ Uo. 155. (házasságkötés).

²⁸ Uo. (házasságkötés).

²⁹ Uo. 186.

³⁰ Uo. 197.

³¹ Uo. 248. Őt már, mint nagykán, vette nőül.

³² Uo. 249. Őt már, mint nagykán, vette nőül.

Börtét még gyermekkorában kérte meg a számára az apja, Jiszügej-baatur. Ibaka-beki a leigázott kereit Ong kán öccsének a leánya volt, Kulant az apja ajánlotta fel feleségül, amikor a merkit népet igázta le Temüdzsin. Gündzsü a meghódoló kitan nép Altan kagánjának leánya volt, Csaka pedig a szintén kapituláló kasin vezéré. Jiszüjt és Jiszügejt azonban a nagykan rablással vette magához.

A feleségek rangsorát a férj határozta meg. *A mongolok titkos története* leírja, hogyan változott meg a rangsor Jiszüj és Jiszügej, a két nővér között:

„Ekkor a tatár Jekecseren leányát, Jiszügen-katunt Dzsingisz kán megtartotta magának. A nászéjszakán Jiszügen-kadun így szólt: Ha a kagán oly kegyes hozzám, és emberszámba vesz, s értéknek tekint engem, akkor törödni fog velem. De van nekem egy nővérem, idősebb nálam, Jiszüj a neve. Különb, mint én vagyok, s jobban illik fejedelmi férfihez. Nemrég ment férjhez. Most ebben a felfordulásban elkeveredett valahová. Erre Dzsingisz kán így szólt: Ha nővéred nálad is szebb, megkerestetem. Ha nővéred megjönne, átengednéd-e neki helyedet? [...] Amikor Jiszügen-katun meglátta nővérét, korábbi ígéretét beváltva felállt, leültette arra a helyre, ahol ő ült, maga pedig lejjebb foglalt helyet. Mivel Jiszüj-kadun csakugyan olyan szép volt, amilyenek Jiszügen-katun mondotta, Dzsingisz kán belészeretett, elvette, és feleségei sorába iktatta.”³³

A több feleség jellemzően a káni hatalom megerősítésének eszköze volt, hiszen a dinasztia utódlása így volt biztosított. Amennyiben a főfeleségtől nem született fiú, akkor a többi asszonytól várták a trónörököszt.

Nőrablás

A házasságnak egyik bevett formája volt a nőrablás. Jiszüjt és Jiszügejt – a két nővért – is így vette magához Dzsingisz kán, méghozzá ellensége, a tatár nép sorából. Még a házasságkötésük pontos évét, valamint az évszakot is megörökítette az MTT: „[...] a kutya-év (1202) őszén.”³⁴ A krónika Bodoncár és Dzsingisz kán esetén túlmenően számtalan helyen említ ilyen házasságokat. Maga, Dzsingisz kán is olyan frigyből származott, amely így jött létre.

³³ Uo. 155.

³⁴ Uo. 153.

Atyja, Jiszügej-baatur, elrabolta Höelün nagyasszonyt.³⁵ Ezt bosszulták meg a merkiték később Dzsingisz kán első feleségének, Börtének az elrablásával,³⁶ akit később visszaszereztek ugyan, azonban már várandósan.³⁷

Temüdzsin anyja, Höelün nagyasszony, az elrablásakor már házas volt. A férjét, Csiledüt, éppen a felesége mentette meg azzal, hogy megkérte: meneküljön a túlerő elől.³⁸ A válást a korabeli szokásjog nem ismerte. A házasság a birtokbavétellel valósult meg, ezért a korábbi férj, ha kikerült az asszony birtokából, már nem számított törvényes házastársnak. A birtokból kikerülés megvalósulhatott úgy is, hogy a férj arról lemondott valaki más javára. Ilyen eset leírása található a *Nyolcadik Könyvben* felsorolt ajándékozások sorában is, amikor Dzsürsedej megkapta Ibaka-beki kezét: „Dzsingisz kán Ibaka-bekit kegyesen Dzsürsedejnek adta, miközben Ibaka-bekinek ezeket mondta: Nem mondtam én, hogy jó természet benned nem volna, hogy külső megjelenésed csúf volna. De téged, aki szívembe, tagjaimba hatoltál, s feleségeim közt foglaltál helyet, most Dzsürsedejnek ajándékozlak.”³⁹ Figyelemmel azonban Ibaka-beki született hercegnői rangjára, valamint arra is, hogy a nagykán felesége volt, méltó eltartásáról is gondoskodott Dzsingisz kán, azzal a kikötéssel azonban, hogy igényt tartott a hozománya egy részére: egy szakácsra a kettőből és száz szolgálólányra a kétszázból.⁴⁰

Házasságkötés

Nem csak nőrablással szereztek azonban feleséget a mongolok. Éppen a cselekvőképtelen Bodoncsárról jegyzi a krónika, hogy „maga választotta feleségétől született fiát Barimsiiratu-kabicsinak hívták.”⁴¹

Dzsingisz kánt első feleségével, Börtével, még gyermekkorában jegyezték el: „Odaadom a lányomat, te meg hagyd itt a fiadat vőnek. Megegyeztek a dologban. Jiszügejbaatur ekkor így szólt: Itthagynom a fiamat vőnek. [...] Ezzel vezetéklövát odaadta foglalóba, Temüdzsint pedig otthagytá vőnek, és elment.”⁴² A tíz éves Temüdzsin az apák megállapodása után Börte családjánál maradt, hogy

³⁵ Uo. 54–56.

³⁶ Uo. 102–103.

³⁷ Uo. 110.

³⁸ Uo. 56.

³⁹ Uo. 202.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 43.

⁴² Uo. 66.

a szokásjog alapján leszolgálja a menyasszony vételárát. Ez a szokás azonban valójában azt a célt szolgálta, hogy a két fiatal megismerje egymást és összecsiszolódjanak.

A jó vérvonalból származó, fogamzóképes asszony nagy értéknek számított a sztyeppén. Különösen Börte, akinek a gazdag hozománya lehetővé tette, hogy Temüdzsin felújítsa apja vérszerződését a kereit *Tooril kánnal*. Az ifjú férj egy coboly köntöst (*daku*) vitt a kánnak ajándékba.⁴³

A feleség jogállása

Az apa-jogú társadalomban az asszonyok jogai korlátozottak voltak. Figyelemmel azonban arra a tényre, hogy a férfiak sokszor hónapokra, évekre is háborúba mentek, a gazdálkodás feladatát ezekben az időszakokban az asszonyok vették át, akiknek a fegyverforgatáshoz is érteniük kellett, hogy szükség esetén megvédjék magukat és vagyonukat. Ebből következően a nőknek a férfiakéhoz hasonló ismeretekkel kellett rendelkezniük a túlélés érdekében. Az anya és a feleség tanácsát a férfiak sokszor fogadták meg. Ilyen eset például a krónikában a feleség, Börte, tanácsa Temüdzsinnek, hogy váljanak el Dzsamukától.⁴⁴

Az MTT *Tizenegyedik Könyvének* egyik legfontosabb részlete, amikor fő felesége, Jiszügej, felhívja Dzsingisz kán figyelmét arra, hogy ideje a végrendekezésnek, és a nagykán elismeréssel köszöni meg ezt a tanácsot.⁴⁵ A nők elismertségéhez további adalék, hogy – mint az már fentebb kifejtésre került – ők is megkaphatták a *beki* rangot.⁴⁶

Ágyasok (kvázi 'élettársak')

A feleségek mellett az ágyasok is fontos szerepet tölthettek be. Fiúgyermekük közül néhány a házasságból született gyermekek jogállását kapták:

⁴³ Uo. 104. Később, amikor Börtét bosszúból a merkitek elrabolták, majd Temüdzsin kiszabadította és visszavette a feleségét, az állapotos volt. A gyermeket, *Dzsocsit* Temüdzsin a saját fiának ismerte el. Igaz, a fiú névadásában (Dzsocsi = *vendég*) szerepelt az a gyanú, hogy az utód nem biztos, hogy tőle származik.

⁴⁴ Uo. 118.

⁴⁵ Uo. 254.

⁴⁶ A feleség véleményének fontossága megmutatkozott a későbbiekben is, a táltos Teb-Tenggeri esetében. Amikor a konkotanok megalázták Dzsingisz kán testvérét, Kaszart, és ő a nagykánhoz ment panasszal, akkor szintén a főfeleség, Börte mondott ítéletet a támadók felett: MTT i. m. 245.

„Kabicsi-baatur anyjának hozományba hozott szolgálóját Bodoncsar magához vette ágyasul, tőle is született egy fia. Ennek Dzsevüredej lett a neve. Dzsevüredej kezdetben részt vehetett az áldozati szertartásokon.”⁴⁷ Jiszügej-baaturnak is volt ágyasa Höelün mellett. Ebből a nászból született Belgütej.⁴⁸

3.3.2. Szülőtartás

Megözvegyülését követően Höelün nagyasszony maga nevelte fel fiait. Amikor a gyermekek nagykorúvá váltak, ők gondoskodtak az édesanyjukról: „Attól fogva hálás szívvel / Anyjukról így gondoskodtak.”⁴⁹

3.3.3. A vértestvéri jogállás: az anda, valamint az anda-kuda jogintézménye

A családon kívül kötött testvéri szövetség,⁵⁰ amelyet a legtöbb esetben vérszerződéssel is megpecsételtek, gyakori volt a mongol sztyeppén. Ez a szövetség az utódokra is érvényben maradt. Az MTT-ben elsőként a Harmadik Könyvben olvashatunk arról, hogy a kereit nemzetség feje, Ong kán, segítséget nyújtott Temüdzsinnek az elrabolt Börte visszaszerzésében, arra hivatkozással, hogy annak apja, Jiszügej-baatur, az *andája* volt.⁵¹ Az apja által Ong kánnal kötött testvéri szerződés a fiút, Temüdzsint is kötelezte. A rászoruló *anda* befogadása és megfelelő ellátása elvárt magatartás volt, ezért a saját törzsében külön adót is kivetett Ong kán ellátásának biztosítására:

„Mivel kiéhezve, csontig soványodva jött meg Ong kán, külön szolgáltatást (adót) vetett ki számára, befogadta őt a kerektáborba és mindennel

⁴⁷ MTT i. m. 43. Amikor azonban a családfő meghalt, a felesleges örökösök úgy szabadultak meg, hogy azt állították róla, hogy „a házban állandóan ott tartózkodott egy Adangka-Urjangkaj-nemzetségbeli ember, s ő bizonyosan attól való. Erre megalakította a Dzsevüreji-nemzetséget, s ő lett a dzsevüretek őse.” MTT i. m. 44. (kvázi 'apasági vélelem megdöntése').

⁴⁸ Uo. 77.

⁴⁹ Uo. 75.

⁵⁰ José Ivson Marques Ferreira de Lima: 'Born by the Destiny of Heaven': gender Relations between the Mongols on the Secret History of the Mongols (c. XIII)". *Chinggis Khaan Heritage & Culture*, Vol. 2., No. 3. (2023) 37–49.

⁵¹ MTT i. m. 104.

ellátta.⁵² Később ezt a köteléket immár saját esküjével is megerősítette: »Régen a te jó apád népemet, mely ugyanígy tönkrement, visszaszerezte nekem. Most az én fiam elküldte négy bajnokát, tönkrement népemet megint visszaszerezte nékem. Az Ég és Föld védőszelleme a tanúm, hogy ezt meghálálalom.«⁵³

A legismertebb vértestvéri szövetség azonban minden bizonnyal Temüdzsin és Dzsamuka *andasága*.⁵⁴ Dzsamuka, a gyermekkorban *andává* fogadott barát, maga is részt vett az elrabolt Börte visszaszerzésében. A két barát többször is megújította testvéri esküjét: „Az ősök hagyománya szerint az a szabály, hogy az esküvel fogadott testvérek, az andák úgy szeretik egymást, hogy egy egész életen át nem hagyják egymást cserben, óvják egymás életét. Megegyeztek, hogy most felújítják a testvérséget, s szeretni fogják egymást.”⁵⁵

A sztyepei lovas társadalomban a szerződő felek a vér kiontása mellett házassági kapcsolattal is megerősíthették a megkötött szövetséget, amely kétszeres biztosítékot jelentett. Belső és külső források egyaránt beszámolnak egy bonyolult szövetségi rendszerről, a vérszerződés és a házasság kombinációjáról, amelyet mongol terminológiával *anda-kuda* kapcsolatnak neveztek. A legelső adatok a 12. század végi birodalommegyesítő harcok idejéről származnak, majd a mongol eredetű Jüan dinasztia (1271–1368) idején is találunk adatokat létezéséről. Az MTT-ben példa erre a fajta szövetségre Jiszügej baatar és Daj Szecsen esete. Jiszügej *kuda*-nak nevezi leendő nászát, a mongolok értelmezésében ez azt mutatja, hogy korábban is megvolt a szoros kapcsolat a két törzs – a bordzsin és az ongirátok – között. Ezt erősíti meg az az adat, mely szerint Dzsingisz kán az ongirátok vezetőjével, Terge Emel-lel a vérszerződést házassági kapcsolattal erősítette meg.⁵⁶ *Rasid-ad-din* megemlíti,⁵⁷ hogy Dzsingisz kán a nyugat-mongol ojrátok vezetőjével, Qutuqa Bekivel is hasonló szövetséget kötött. Amikor Dzsingisz kán felújította apja és a kereit Tooril (Ong) kán közötti egykor kötött vérszerződést, ezt a szoros kapcsolatot házassággal akarta szorosra fűzni, ezért Dzsingisz kán legidősebb fia, Dzsocsi számára megkérte Ong kán lányának, Csaur-bekinek kezét, és Szengüm, Ong kán fia számára

⁵² Uo. 151.

⁵³ Uo. 163.

⁵⁴ Uo. 116–117.

⁵⁵ Uo. 117.

⁵⁶ Altan Tobcsi (Arany Foglalat). Höhhot, Népi Kiadó, 1983. 81. l. magyarázat.

⁵⁷ Rasid Ad-din: *Jami – at tawarikh*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1988. 55.

felajánlotta saját lányát, Kodzsin-bekit.⁵⁸ A kereitek azonban ezt az ajánlatot visszautasították, így a korábbi szövetségesek között megromlott a viszony. A 13. század elején Dzsingisz kán birodalomegyesítő harcai során szövetséget kötött az öngüt Alakus teginnel, aki megkapta azt a jogot, hogy az *Arany Nemzetségből*, a káni családból nősülhetett. A nagykán és az öngüt uralkodó tehát *anda-kuda* viszonyt létesített.⁵⁹ A Jüan-kori feliratokon számos közigazgatási vezető, főember emléket állított magának, amelyben megörökítik azon kiváltságukat, hogy az Arany Nemzetséggel *anda-kuda* viszonyt létesíthettek.

3.4. Örökbefogadás

3.4.1. Kiskorú gyermek örökbefogadása

A mongolok szociális érzékét bizonyítja, hogy a talált, árva gyermekeket családba fogadták. Így került a tatár származású későbbi főbíró is Dzsingisz kán anyjához.⁶⁰ Höelün Shihihutug mellett még öt további fogadott gyermeket is felnevelt a sajátjaként: „Höelün anya a jurtában hat fiúcskát nevelt: egy Gücsü nevű kisleányt, akit a merkiték táborában találtak, egy Kököcsü nevű kisleányt, akit a tajcsiutok között a beszütök táborában találtak, egy Sigiken-kutuku nevű kisleányt, akit a tatárok táborában találtak, egy Boroul nevű kisleányt, akit a dzsürkinek táborában találtak.”⁶¹

3.4.2. Apává-fiúvá fogadás nagykorúak között

Mivel Ong kán fiai közül egy sem volt alkalmas kormányzásra, a Jiszügej-baaturral kötött vértestvéri szerződés alapján annak fiát, Temüdzsint, a fiává fogadta:

„Ong kán Dzsingisz kánnal együtt megjelent a Tola mellett a fekete erdőben, ott egymást apává-fiúvá fogadták. Az apává-fiúvá fogadással így állt a dolog. Régen Jiszügej kán atyával Ong kán testvérségre lépett,

⁵⁸ MTT i. m. 165.

⁵⁹ Naomio Egami: *Chapters of The Mongol Empire and Christendom*. Tokyo, Sanpauro, 2000. 13.

⁶⁰ MTT i. m. 135.

⁶¹ Uo. 138.

ennek alapján ő már apának számított. Ez volt hát alapja, hogy most egymást apává-fiúvá fogadták.”⁶²

A családi köteléket házasságkötésekkel is szorosabbá tették, ezzel vérszerinti köteléket is kialakítottak a nemzetségek között: „Ong fiának Szenggümnek a húgát, Csaur-bekit, Dzsingisz kán megkérte Dzsocsi fia számára, míg a saját lánya kezét felajánlotta Szenggüm fia, Tuszaka számára.”⁶³

3.5. Öröklési jog

Kodifikált jog hiányában a szokásjog különösen fontos eleme volt a halál esetére szóló rendelkezés, amelynek kedvezményezettjei nem csak a vérszerinti leszármazók lehettek: „Valamennyi mongolnak Kabul kagán volt a kormányzója. Kabul kagán után, Kabul kagán végakarata szerint – bár neki magának hét fia volt –, Szenggüm-bilge fia, Ambakaj kagán lett minden mongolok ura.”⁶⁴ Amikor azonban a végintézkedésben megnevezett örökös kiesik, a vérszerinti leszármazók lépnek a helyébe.⁶⁵

Miután Temüdzsint apja, Jiszügej-baatur otthagyta a fiát a leendő felesége családjánál, hazafelé úton az asszonyrablást megtorolni szándékozó tatárok megmérgezték őt:

„Jiszügej-baatur ekkor így szólt: Rosszul vagyok nagyon. Ki van a közelemben? A Kongkotan-nembeli Csaraka apó fia, Mönklik megszólalt: itt vagyok. Magához hívta őt, és így szólt: Édes fiam, Mönklik, apró gyerekeim vannak. Fiamat, Temüdzsint odahagytam vőnek, hazajövet útközben a tatárok alattomban megmérgezték. Nagyon rosszul vagyok. Viseld gondját apró, hátramaradt öcséidnek, özvegy sógornődnék! Fiamat, Temüdzsint hozd ide gyorsan, édes fiam, Mönklik! Szólt, és meghalt.”⁶⁶

⁶² Uo. 164.

⁶³ Uo. 165. A házasságokat azonban csak tervezték, azonban azok a kereitek ellenállása miatt nem valósultak meg.

⁶⁴ Uo. 52.

⁶⁵ Uo. 53.

⁶⁶ Uo. 68.

Írásbeliség hiányában, ebben az időben a szóbeli magánvégrendelet volt a halál esetére szóló rendelkezés elterjedt formája. Amennyiben az örökösök kiskorúak voltak, a gyámnevezés elengedhetetlen elemként szerepelt benne.

A mongol jogszokás alapján a legkisebb fiú gondoskodott a szüleiről, ezért ő kapta meg az atyai jussot. Dzsingisz kán testvérei közül a legfiatalabbat Otcsiginnek hívták. A név jelentése *Tűz Herceg*, amely maga is utalt a fiú családban betöltött szerepére: neki kellett ugyanis őrizni a család területét, míg idősebb testvérei elvándoroltak. Dzsingisz kán gyermekkori barátja – *andája* – így említette a krónikában: „Az ott Höelün anya legkisebb fia, neve Otcsigin, a rest. Korán fekszik, későn kel.”⁶⁷ A nagykán négy fia közül Toluj, a negyedik fiú kapta meg az apai örökséget, a mai Mongólia területét.⁶⁸

3.6. A névviselés szabályai

A legenda szerint 1162-ben, amikor Dzsingisz kán a világra jött, markában egy bokacsont nagyságú, alvadt vérrögöt szorongatott. A körülötte állók ezt égi jelnek értelmezték, és fényes jövőt jósoltak az újszülöttnak. A „vér”-hez hamarosan megkerült a „vas” is. A gyermek apja, a mongolok bordzsigin törzsének kijan nemzetségéből származó Jiszügej-baatur ugyanis éppen ekkor érkezett vissza a hadjáratról tatár foglyával, *Temüdzsinügevél*. A mongoloknál szokás volt a gyermeket a születésével kapcsolatos valamilyen nevezetes eseményről elnevezni. Így kapta Jiszügej fia is a tatár rab nevét, mely a *temür* „vas” jelentésű szó továbbképzett alakja, s magyarul azt jelenti „kovács”:

„Amikor Jiszügej-baatur a tatár Temüdzsin-ügét, Kori-bukát más tatárokkal együtt foglyokként hazahozta, Höelün nagyasszony éppen várandós volt. Az Onon menti Deliün-boldaknál laktak ekkor, itt született meg Dzsingisz kán. Születésekor jobb kezében alvadt vércsomót szorongatott, mely akkora volt, mint egy bokacsont. Így született meg. Mivel akkor jött a világra, amikor a tatár Temüdzsinügét meghozták, azért adták neki a Temüdzsin nevet.”⁶⁹

A gyermek azért kaphatta a Temüdzsin nevet, mert az a tatár kiváló harcos volt.

⁶⁷ Uo. 195. Otcsigin az, aki a nagykán parancsára birkózás során eltöri a lázadó sámán, *Teb-tenggeri*, gerincét. Uo. 246.

⁶⁸ Uo. 242.

⁶⁹ Uo. 59.

3.7. Ajándékozás

A korabeli mongol jogrend egyik legfontosabb kötelme az ajándékozás volt.⁷⁰ A politikai okokból megvalósított ajándékozás törzsek között jött létre. Egyenlő erőviszonyok esetén az ajándékozás kölcsönös jogügylet volt, a szövetség jeleként. Eltolódott erőviszonyok esetén azonban egyoldalúan, a másik jóindulatának megnyerése érdekében, mintegy „hadisarcként” szolgáltatták, és a függőségi viszonyt szimbolizálta.⁷¹ Az MTT számtalan esetet rögzít az ingóság ajándékozásától⁷² a talált, árva kisgyermek ajándékozásán⁷³ keresztül a kán által adományozott rangokig és kiváltságokig,⁷⁴ ide értve a legelőhasználat jogát⁷⁵ is.

3.8. Szerződés-kötés megerősítése; biztosíték

A szerződéseket a felek írásbeliség hiányában olyan aktusokkal hitelesítették, avagy később erősítették meg, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy sokáig fennmaradjanak a jelenlévők emlékezetében. Ilyen volt a vérszerződés,⁷⁶ a (ló)-áldozat,⁷⁷ az áldomásívás,⁷⁸ és az ünnepélyes eskü.⁷⁹

Ha a vérszerződés távollévők között jött létre, a vért nyírfakéreg-hüvelyben felfogták, és azt küldték el követtel a másik félnek. Ez történt Ong kán esetében

⁷⁰ Rác Attila: A mongol társadalom és állam alapjai a XIII. században. *Dunakavics*, 2013/3. 11–30. Ld. még: MTT i. m. 104.

⁷¹ Mauss Marcel: Ajándékok és viszonzásuk. In: Paul Bohannon – Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest-Maidenhead, Mark Panem–McGraw-Hill, 1997. 373.

⁷² MTT i. m. 114., 211., 214., 234., 235.

⁷³ Uo. 135., 137.

⁷⁴ Uo. 134.

⁷⁵ Uo. 219. A birodalom valamennyi legelőjének tulajdonosa a nagykán volt. Ezt a hagyományt a mai napig követi Mongólia, ahol a legelők tulajdonosa az állam.

⁷⁶ Uo. 178.

⁷⁷ Uo. 141. Ez az áldozati forma a magyarság körében is élt, még a kereszténység felvételét követően is. Dömötör Tekla: „áldozat”. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

⁷⁸ MTT 141., 189. Az MTT 154. fejezetében írtak arról, hogy a tanácskozás után áldomást ittak, úgy szentesítették a határozatokat. Az áldomás szó a mongol forrásban *ötök*, amelyet a nyelvészek ismeretlen eredetűnek tartanak. Ucsiraltu szerint az *etü/ötü* gyök az ősi pusztai Földanya kultusszal áll kapcsolatban. Ucsiraltu: *A hun nyelv szavai*. (Ford: Obrusánszky Borbála) Budapest, Napkút, 2008. 89.

⁷⁹ MTT i. m. 163.

is, aki megszegte korábbi esküjét, és ezt megbánva vérszerződéssel erősítette meg korábbi fogadalmát:

„Ó jaj, a fiamtól megválni? A törvénytől váltam meg! A fiamat elhagyni? A kötelességet hagytam el! Szívében bánkódott, s így szólt: Ha most fiamra tekintek, s ellene fordulok, így ontsák véremet. Ezt az esküt tette, és kisujja hegyét nyílróvó késével megszurta, nyomában kibuggyant a vére, azt nyírfakéreg-hüvelybe helyezte, s elküldte: adjátok fiamnak.”⁸⁰

Dzsingisz kán azonban nem fogadta el a szerződésszegő Ong kán próbálkozását. Mivel Itürgen, a követ (kezes) a szószegő Ong kán képviselőjében járt el, ő kapta az Ong kánnak a szokásjog szerint az árulóknak járó járó büntetést: „Dzsingisz kán szót sem váltott Itürgennel, csak ezt mondta: Vigyék Kaszarhoz, Kaszar majd elintézi. Mikor odavitték, Kaszar, anélkül hogy szóba elegendett volna vele, nyomban kivégezte, és temetetlenül félredobta.”⁸¹

3.9. Büntetőjog

3.9.1. Bűncselekmények

Önbíráskodás, bosszú, vérbosszú

Az erőszakkal elvett tulajdon, a házastárs, valamint egyéb vagyoni elemek ön-hatalommal történő visszaszerzése, valamint az önbíráskodás és a vérbosszú a mongol jogrendszer elfogadott cselekedeteinek számítottak.⁸² Ezek elmaradása gyáva, megvetendő magatartásnak számított. A megtorlásnak nem volt szükséges arányban állnia az elszenvedett sérelemmel, mivel elsősorban a generális és a speciális prevenció volt a célja. A krónika számtalan esetet sorol fel, így azt is, amikor Dzsamuka öccsén megtorolja Dzsocsi-darmala azt, hogy a ménését elrabolta: „gerincén kettélőve, megölte, s a maga ménését visszaszerezte.”⁸³ A kegyetlen bosszúra általában még embertelenebb vérbosszú volt a válasz, például Dzsamuka az öccse, Tajcsar, haláláért „hetven katlanban megfőzette a

⁸⁰ Uo. 178.

⁸¹ Uo. 184.

⁸² Uo. 136.

⁸³ Uo. 128.

Csinosz nembeli fiúkat, levágta a Neüsz-nembeli Csakaan-ua fejét, lova farkához kötötte, s maga után vonszolva úgy távozott.”⁸⁴ Dzsingisz kán nemzetsége a tatár törzseket, mint ősellenségeiket, több alkalommal is megtámadta, kirabolta, az embereket lemészárolta vagy elhurcolta rabszolgának: „sérelmüket megtoroljuk, s a tengelyszöghöz mérve egy szálíg kiirtjuk és elpusztítjuk őket. Akik megmaradnak, azokat rabszolgasorba taszítjuk, kit ide, kit oda, magunk közt szétosztjuk őket.”⁸⁵

A *tengelyszöghöz mérés* azt jelentette, hogy azokat a fiúgyermeket, akik a szekér kerékszögénél magasabbak voltak, lekaszabolták, mivel potenciális ellenségnek számítottak már, hiszen elég idősnek számítottak ahhoz, hogy emlékezzenek a vér szerinti családjukra és őseikre. Az annál kisebb gyermekeket szétosztották maguk között, hazavitték és a sajátjukként nevelték fel. A lányokat hol feleségnek, hol ágyasnak, hol szolgálónak vették magukhoz. Dzsingisz kánnak két tatár felesége is volt.

Rablás, fosztogatás

A nőrablás mellett a leigázott népek kirablása is elfogadott magatartás volt: „Dzsingisz kán és Ong kán meg kirabolták a tatárokat, a zsákmányon megosztokodtak, majd hazatérve táborba szálltak.”⁸⁶

A mongolok jól tudták, hogy a gyenge törzs könnyű préda. Még Bodoncsar is tisztában volt ezzel amikor az Onon mentén a Tönggelik patak-menti nép leigázását javasolta a tesvéreinek: „úgy van az rendjén, ha feje van a testnek, gallérja a ruhának”.⁸⁷

⁸⁴ Uo. 129.

⁸⁵ Uo. 154. A bosszú alapja az volt, hogy Dzsingisz kán apját a tatárok megmérgezték, az egyik őst pedig elfogták és faszamárra szögezve megölték.

⁸⁶ MTT 134., továbbá: 153., 154. A Jasszában is külön rendelkezés szövegezték a rablás, fosztogatás szabályozásáról: „Minden katonának a harcra kell összpontosítani, tilos fosztogatni a javakat. Háború idején, ha a sereg arra kényszerül, hogy meghátráljon, a katonáknak küzdeniük kell. Azokat, akik nem ezt teszik, ítéljék halálra. Amikor az ellenséget legyőzték, az eldobott javakat nem szabad elvinni, hanem azokat a harc végén szabad csak szétosztani egységes módszer alapján”.

⁸⁷ Uo. 33. „Gallérja van a ruhának” = vezetője van a népnek.

3.9.2. Büntetések

„Bűnbak”

Előfordult, hogy a büntetést az előkelő, vagy vendég-jogon kiemelten kezelendő vétkes személy helyett egy alacsonyabb rangú személy kapta. Így járt Sikiür, a szakács is: „Megveretése után a szakács, Sikiür ezt mondta: Meghalt Jiszügej-baatur és Nekün-tajsi, ezért vertek meg engem így, de mi dolog ez! Szólt, s hangosan zokogott.”⁸⁸ Az olyan alkalmakon, amikor két törzs rendezett közös lakomát, és itt követett el bűncselekményt valamelyik vendég, problémát okozott a vendég-jog érvényesítése. A vétkes személy megbüntetése helyett a két törzs képviselői, a lakoma szervezői, intézték el az ügyet maguk között, birkózással.⁸⁹

Halálbüntetés

A prevenció érdekében a sztyeppe népeinek gyakran alkalmazott büntetési formája a halálbüntetés volt. Alkalmazták vérbosszúként, de az esküszegés, a hűtlenség, az árulás, továbbá katonai bűncselekmények – így parancs megtagadása és megszegése – elkövetése esetén is. Árulásnak számított a szökevény rejtegetése is.⁹⁰

A halálbüntetés végrehajtásának kegyesebb („privilegizált”) módja esetén az elítélt vérért nem folyatták ki. Ha azonban a bűn súlya és prevenció érdeke megkívánta, folyt a vér, és a holttest temetetlenül maradt – némely esetben egyenesen a szemétre vetve.⁹¹ Szacsa és Fajcsu is így bűnhődött esküjük megszegéséért: „Nem tartottuk meg adott szavunkat, cselekedj velünk szavunk szerint. Szavukra emlékezve, kinyújtották nyakukat. Dzsingisz kán emlékeztette őket szavukra, esküjük értelmében megparancsolta, hogy végezzenek velük, s temetetlenül otthagya őket.”⁹²

Hasonló büntetést érdemeltek a *dzsürkinek* is, akik megszegték a Dzsingisz kánnal kötött megállapodást:

⁸⁸ Uo. 130.

⁸⁹ Uo. 131.

⁹⁰ Uo. 87. Ld. még: D. Dashtsed: Nuuts tovchooni khuuli tsaazni zarim zuil. *Dornodakhin sudlal*, Vol. 2., No. 23. (1990) 42.

⁹¹ Uo. 140., 188.

⁹² Uo. 137. További példa: uo. 149.

„[...] mikor ősidőktől fogva halálos ellenségeinket, a nagyapáinkat, apáinkat pusztító tatárokat harapófogóba fogva meg akartuk támadni, hat napig vártunk rájuk, s megint a dzsürkinek voltak azok, akik nem jöttek. Most is az ellenséghez húznak, sőt maguk is ellenségeinkké lettek. Erre megindult Dzsingisz kán a dzsürkinek ellen.”⁹³

Privilegizált halálbüntetést kapott árulásáért Dzsingisz kán gyermekkori barátja, Dzsamuka is: „Ha olyan kegyes vagy, anda, és gyorsan végzel velem, akkor nyugalmat szerzel szívednek. Amikor kegyesen megöletsz, anda, úgy öless meg, hogy vérem ne folyjék.”⁹⁴

Megszégyenítés

Enyhébb súlyú szószegés esetén a közösség megvételét arcon köpéssel fejezték ki:

„A többieket bilincsbbe verve behozatta a jurtába, és így szólt hozzájuk Ong kán: Miben állapotunk meg, amikor az ujugrok és a tangutok földjén jártunk? Mit tartsak az olyan emberekről, amilyenek ti vagytok? Szólt, levetette róluk a bilincset, és szemén köpte őket. Miután a kán leköpte őket, akik a jurtában voltak, mind felálltak, és leköpték őket.”⁹⁵

A megszégyenítés megbecstelenítéssel is megtörténhetett. Így tett a najmanok vezérének anyjával Dzsingisz kán: „Tajang anyját, Gürbeszüt Dzsingisz kán magához hozatta, és így szólt hozzá: Azt mondtad, bűdösek a mongolok, no nem? Hát akkor minek jöttél ide? Szólt Dzsingisz kán, és birtokba vette.”⁹⁶ A megszégyenítés másik formája volt az, amikor a megvetett embert nem fogadta személyesen, és csak a lezárt falú jurtán keresztül beszélt vele,⁹⁷ vagy becsmérő nevet adott neki.⁹⁸ A közvagyon hanyag és hűtlen kezelői könnyen felismerhetővé váltak arról, hogy büntetésből az orrukat késsel levágták.⁹⁹

⁹³ Uo. 136.

⁹⁴ Uo. 200–201.

⁹⁵ MTT Uo. 152.

⁹⁶ Uo. 196.

⁹⁷ Uo. 267.

⁹⁸ Uo. 267: Burkannak a *Sidurku* (= Meghódolt) nevet adta Dzsingisz kán; uo. 277: Altan kánnak a *Szeüsze* (= Legény) nevet adta Ögödej kán.

⁹⁹ Uo. 280. Ld. 3.3.2.

Káni kegyelem

Azok, akik az ellenséges törzsekben harcoltak, szintén betartották a saját kánjuknak tett hűségesküjüket. Dzsingisz kán a szokásjog alapján büntette az árulókat, akár őt árulták el, akár az ellenséges vezért, és megkegyelmezett azoknak az ellene harcolóknak, akik hűségesek maradtak a saját kánjukhoz. Ez a hadijog „nemzetközi” – törzsek, nemzetségek feletti – hatályát mutatja a korabeli sztyeppe népek között: „Dzsingisz kán [...] így szólt: Aki törvényes kánját nem képes elárulni, hanem harcol, hogy a kán életét mentve elmeneküljön, az férfi, nemde? Az ilyen ember méltó arra, hogy vele szövetkezzenek. Szólt, s megkegyelmezett neki, és nem ölette meg.”¹⁰⁰ Hasonlóan bizalmi embere lett Najaa, aki korábban az ellenséges Tarkutaj-kiriltuk kán embere volt, azonban nem árulta el őt.¹⁰¹

Olyan eset is előfordult, hogy a leigázott nép hercegkisasszonyait a saját családtagjaihoz adta feleségül, és ezért megkegyelmezett az így rokonná váló apáknak és testvéreknek:

„Azután Dzsingisz kán így intézkedett. Ong kán öccsének, Dzsakagambunak két lánya volt; az idősebbet, Ibaka-bekit megtartotta Dzsingisz kán magának, a fiatalabbat, Szorkaktani-bekit Tolujnak adta. Ezért megkegyelmezett Dzsaka-gambunak, s nem hagyta, hogy kirabolják, hanem alattvalóival, örökös szolgálóival együttmaradhatott, csorbíthatatlanul, hogy ő legyen az egyik kocsirúd.”¹⁰²

3.9.3. Hadi jog

A közjogi elemek nagyjából már az 1206-os kánválasztó kurultáj határozatai. *Shihihutug* főbírói kinevezésével és a szabályok írásba foglalásával a Nagy Mongol Birodalomban megkezdődött a kodifikált jog korszaka.¹⁰³

Kiforrott harcászati szokásjogi normák találhatóak azonban a 202. fejezet előtti részekben, így:

¹⁰⁰ Uo. 185.

¹⁰¹ Uo. 149. *Najaa*-t Dzsingisz kán megbecsülése jeleként később a derékhad tízezerének a parancsnokává nevezte ki: uo. 220.

¹⁰² Uo. 186.

¹⁰³ Uo. 202-től.

Menekülés színlelése

A hadsereg a kántól szigorú utasításokat kapott, fejvesztés terhe mellett:

„Ha legyőzzük az ellenséget, nem állunk meg a zsákmánynál. Ha a győzelem végleges, úgyis miénk a zsákmány, és megosztozunk majd rajta. Ha az ellenség visszavonulásra kényszerítene bennünket, amint elérünk támadásunk kiinduló pontjára, visszafordulunk. Aki az eredeti támadási ponton nem fordul vissza, azt lefejeztetjük.”¹⁰⁴

Erre a taktikai elemre utal a következő bejegyzés is: „Ha ellenséget bekerítnek,/ Hadsoruk mind egyenes marad. / Robogva ha hátrálnak / Rendjeik rendezettek.”¹⁰⁵

Az ellenség félrevezetése

Közismert taktikájuk volt az ellenség félrevezetése. Ennek egyik példája a najmanok elleni 1204-es támadásnál alkalmazott módszer, amelynek megfelelően minden éjszakai ór fejenként öt tábortűzet gyújtott, hogy az ellenséget megtévevse a haderő létszámával kapcsolatban.¹⁰⁶ Ugyanennél a támadásnál a najmanok elfogták a felderítők fehér lovát, amely sovány volt, és a rajta lévő nyereg ócska. Dodaj-cserbi nem csak a tábortűzek számával kapcsolatosan eszelt ki hadicselt, de gondja volt arra is, hogy az elesigázott, lesoványodott lovakat néhány nap alatt felhízlalják, és így azok is a hadicsel részeseivé válnak: „Paripáinkat meghízlalva a najman felderítőket megtámadjuk, megverjük, s arra kényszerítjük, hogy térjenek vissza a derékhadhoz. Ekkor az általános kavarodásban megkezdénénk a harcot.”¹⁰⁷

Dzsamuka, Dzsingisz kán *andája*, szintén cselet alkalmazott a najman Tajang kánnal szemben, amikor olyan félrevezető információkat szolgáltatott neki a mongolokról, amelytől az megrettent, és így könnyebben verték meg a seregét:

¹⁰⁴ MTT i. m. 153. Ezt a taktikát alkalmazták a Magyar Királyság területén is 1241-ben, amikor menekülést színleltek, majd visszafordulva megtámadták az őket üldöző magyar sereget. Ezt a haremodort korábban még a honfoglaló magyarok is alkalmazták. Reginónál a 889. évnél olvashatunk arról, hogy a magyarok kerülik a közelharcot, a várostromokhoz nem értenek, s a színlelt megfutamodás mesterei: „fugam simulant[.] paulo post pugnam ex fuga repetunt” *Monumenta Germaniae Historica Scriptores in usum scholarum* 7. Hannover, 1890. 132–133. ad annum 889. <https://tinyurl.com/48b9wa4p>

¹⁰⁵ MTT i. m. 170.

¹⁰⁶ Uo. 191–193.

¹⁰⁷ Uo. 193.

„Mondd meg az andának, Tajang kán szavaimra fejét vesztette, s rémulten menekült felfelé a magaslatra. Megöltem a számmal, ijedtében felkapaszkodott a hegyre. Anda, légy résen. Felmentek a hegyre, úgy látszik, nincs bátorságuk szembeszállni véled.”¹⁰⁸

Kapituláció

Az egyes nemzetségek megtámadása előtt követeket küldtek minden olyan esetben, amikor a támadás nem bosszúból történt. Ha a törzs önként meghódolt, nem indítottak ellenük támadást, hanem helytartót neveztek ki az élükre: „Mint hogy békésen meghódoltak, Dzsingisz kán semmijükhöz nem nyúlt.”¹⁰⁹

4. Következtetések

A mongolok titkos története nem egyszerű nyelvemlék. Ez a prózai mű a mongol jogfejlődés első állomását rögzíti: a Nagy Mongol Birodalom kialakulását, az állami jogalkotás kezdetét, amikor Shihihutug főbíró a nagykán parancsára elkezdte vezetni a *Kék Könyvet* a kurultáj határozatainak írásba foglalása céljából.

A jelen tanulmány azonban rámutat arra a tényre is, hogy a mű 1206 előtti része, amely a szövegben a Nyolcadik Könyv 202. fejezetéig tart, a történeti előzmények mellett a korabeli mongol sztyeppe szokásjogáról is tesz tanúságtételt. Ennek kiemelkedő fontosságát eddig azonban a jogtörténet nem vette figyelembe. Ez a kikristályosodott szokásjogi normarendszer a jogágak széles körét öleli fel. Minden olyan jogintézményre és jogesetre tartalmaz iránymutatást, amely ott és akkor felmerült. Természetesen közjogi rendelkezések leginkább az 1206-os kurultajtól kezdődően szerepelnek a szövegben, hiszen ettől az időponttól kezdődően beszélhetünk államszervezetről, és annak jogalkotó tevékenységéről, azonban a büntető- és a hadijog már a szokásjog szintjén is meglepő részletességgel érvényesült.

Kizárólag ez a fejlett szokásjogi alap tehetette lehetővé a Nagy Mongol Birodalom kialakulását, megerősödését és hódító erejét, ezért elengedhetetlennek tűnik a jogtörténeti kutatások kiterjesztése erre a meghatározó jelentőségű, ősi szokásjogi normarendszernek a vizsgálatára, amely adalékokkal szolgálhat a mai mongol jogalkotók számára is a jogtudat és a jogérvényesülés szempontjából.

¹⁰⁸ Uo. 195–196.

¹⁰⁹ Uo. 176. További példa: uo. 182.

A MENEKÜLTÜGY JOGI HÁTTERE MAGYARORSZÁGON 1944–1948 KÖZÖTT*

Frey Dóra**

1. Bevezetés

A következő tanulmány célja a második világháborút követő időszak magyar menekültügyének bemutatása a jog- és közigazgatástörténeti szempontból. A kérdés vizsgálatának aktualitását a 80. évfordulón túl az adja, hogy ebben az időszakban került sor a modern kori Európán belül valaha látott legnagyobb népességmozgásra – a kényszmigráció különböző formáin belül a menekülés csak az egyik jelenség volt az elűzés, kitelepítés, átköltözés, átköltöztetés, (kényszer)evakuáció, lakosságcsere mellett. A megnevezések sokszínűsége egyrészt a kényszmigráció sokarcúságát fejezi ki, másrészt mutatja a terminológia bizonytalanságát és az egyes folyamatok elhatárolásának nehézségét. Sok esetben a fogalomhasználat a történetek leplezésére, esteleg ’megszépítésére’ szolgált és szolgál. Így például a magyarországi németek 1946-ban kezdődő államilag szervezett, szabályozott és végrehajtott elűzésére általában a kitelepítés fogalmat használjuk, a korabeli jogi szabályozás az ’átköltözés’, illetve ’átköltözésre kötelezett’ meghatározást tartalmazta.¹ Hasonlóképpen a lengyel terminológiában kezdetben az ’evakuáció’, illetve ’evakuált’ kifejezést használták arra körülbelül 1,8 millió lengyel nemzetiségű személyre, akiket a Szovjetunió fennhatósága alá került egykori keletlengyel területekről (a mai

* A tanulmány „A szomszéd országokból érkezett magyar menekültek integrációja Magyarországon (1938–1948)” című kutatás keretében készült, a K146698 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K_23 OTKA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

** Egyetemi adjunktus, Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7075-3185>

¹ Seewann Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006*. Marburg, Herder Institut, 2012. 342.

Ukrajna, Belarusz és Litvánia területéről) űztek el, később politikai okokból a repatriáció, illetve a repatriáltak elnevezés vált 'hivatalossá'.²

A kényszermigráció érintettjei között a menekültek egy sajátos, bár nem minden esetben jól körülhatárolható csoportot jelentettek, a fogalomhasználatot ebben az esetben az nehezíti, hogy a második világháború alatt és azt közvetlenül követő időszakban nem létezett egységes menekültfogalom, a menekültek helyzetéről szóló 1951-es genfi egyezmény részben éppen a háborús időszak tapasztalatai alapján jött létre és csak 1954-ben lépett hatályba. Az egyes érintett országok, a győztes hatalmak, azon belül a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió különböző fogalmakat használtak, különböző tartalommal. A következőkben a vonatkozó magyar jogi szabályozás kialakulásának és változásának rekonstruálására teszek kísérletet – a nehézséget ebben az esetben az jelenti, hogy nem született sem egységes szabályozás a második világháború végén, illetve az azt követően Magyarországra menekült személyek jogi helyzetéről, sem törvényi (illetve a korabeli jogalkotás sajátosságai miatt rendeleti) definíció nem született a menekült fogalmának meghatározására.

A menekültek ügyeivel foglalkozó intézményrendszer vizsgálatát annak gyakori átszervezése, illetve az ennek következtében sok esetben nehezen átlátható feladat- és hatásköri viszonyok teszik nehezzé, kiegészülve azzal a körülménnyel, hogy a vizsgált időszakban a magyar közigazgatás átalakulóban volt. A második világháború utolsó hónapjaiban, mikor Magyarországot elérte a front által 'maga előtt tolt' menekülthullám, a közigazgatás éppen felbomlóban volt, a háborút követően a szovjet megszállás és a koalíciós időszak politikai küzdelmei voltak a folyamatos változások hajtóerői.

A következőkben az előzmények rövid ismertetése után a második világháborút követő menekültügy szabályozásának fő forrásait, illetve a menekültfogalom alakulását mutatom be, mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban, illetve a magyar menekültügyi intézményrendszer felállítását és változásait vázolom, mielőtt levonom következtéseimet.

2. Történeti előzmények

Az üldözötteknek nyújtandó menedék gondolata egyidős az emberi civilizációval, megtalálható a Biblia legkorábbi rétegében, Mózes 4. könyvében: „Azok

² Edmund Dmitrów: Flucht – Vertreibung – Zwangsaussiedlung. In: Ewa Kobylińska – Andreas Lawaty – Rüdiger Stephan (szerk.): *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe*. München, Piper, 1992. 421.

közül a városok közül, amelyeket a lévitáknak adtok, legyen hat menedékváros. Ezeket arra a célra jelöljétek ki, hogy oda menekülhessen a gyilkos.”³ Az Ószövetségben többször történik említés a menedékjogról,⁴ de annak valódi természetéről és működéséről nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre.⁵

Valamivel több ismerettel rendelkezünk a görög poliszok jogában *hikesie* néven ismert menedékjog intézményéről, amelynek keretében különböző szakrális helyek, például templomok, oltárok nyújtottak menedéket egyrészt bűncselekmények elkövetőinek, de más okból üldözötteknek is. Ez a menedékjog csak átmenti időre szólt, az a polisz, amelynek területén a szent hely feküdt, köteles volt egyfajta közvetítőként fellépni az menekült és az őt üldöző hatalom között, annak sikertelensége esetén dönthetett a menekült tartós befogadásáról is.⁶

Valószínűleg ez a görög jogintézmény lehetett a keresztény egyházak menedékjogának egyik előzménye. A templomok, illetve azok közvetlen környezetének menedékhely jellegét elsőként Flavius Honorius császár ismerte el 405–407-ben,⁷ később számos középkori európai uralkodó megerősítette az egyháznak ezt a privilégiumát.⁸ Bár később a modern territoriális államok a 18–19. századtól kezdve korlátozni igyekeztek az egyházi menedék intézményét, a katolikus egyházzognak igen sokáig része volt, még az 1917-ben kiadott *Corpus Iuris Canonici* is tartalmazta 1179. kánonjában.⁹

A fent említett jogintézmények révén lett az üldözöttek megsegítésének gondolata az európai jogi és filozófiai tradíció része, azonban a modern értelemben vett menedékjog kialakulása a modern állam kialakulásához köthető. Ahhoz a modern államhoz, amely már azzal az igénnyel lépett fel, hogy szigorúan ellenőrizze saját államterületét és az oda be, valamint onnan kilépőket, nyilvántartsa állampolgárait és a területén tartózkodó idegeneket – és ezen célok elérése érdekében együttműködött a többi állammal. A modern menedékjog ilyen módon az

³ Szám 35,6.

⁴ Bír 9, 42–49.; 1Sám 19, 18–24.; 1 Kir 2, 28–35.

⁵ Ld. Max Löhr: *Das Asylwesen im Alten Testament*. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, 1930. 177–180.

⁶ Jakab Éva: A menedékjog gyökerei a görög jogi kultúrában. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2016/4. 4–6.

⁷ Markus Babo: *Kirchenasyl Kirchenhikesie. Zur Relevanz eines historischen Modells im Hinblick auf das Asylrecht der Bundesrepublik Deutschland*. Münster–Hamburg–London, LIT Verlag, 2003. 79.

⁸ Kai Bammann: *Im Bannkreis des Heiligen. Freistätten und kirchliches Asyl als Geschichte des Strafrechts. Hamburger Studien zur Kriminologie und Kriminalpolitik 30*. Münster–Hamburg–London, LIT Verlag, 2002. 4.

⁹ Paul Tiedemann: *Flüchtlingsrecht. Die materiellen und verfahrensrechtlichen Grundlagen*. Berlin–Heidelberg, Springer Verlag, 2015. [a továbbiakban: Tiedemann (2015)] 1.

állampolgársági joggal és az idegenrendészeti joggal párhuzamosan jelent meg, amikor a jogrend része lett a kiutasítás és a kiadatás jogintézménye, vagyis a 19. században.¹⁰

Természetesen korábban is voltak jelentős menekülthullámok, természeti katasztrófák, éhínségek, háborúk miatt tömegek hagyhatták el lakóhelyüket, politikai vagy vallási okokból üldözöttek is kerestek menedéket más országokban – gondoljunk csak a költő Dante Alighierire, akinek politikai ellentétek nyomán kellett elhagynia szülővárosát Firenzét, ravennai száműzetésben is halt meg 1321-ben. Mindaddig, amíg az egyes államok nem ellenőrizték és tartották nyilván átfogóan a területükön tartózkodókat, a menekülést és a menekülteket nem tekintették problémának, így kívül maradtak a jogi szabályozáson. Például a 16-17. században Magyarország jelentős menekülthullám színtere volt a török háborúk következtében, ennek azonban a korabeli jogalkotásban nemigen volt nyoma.¹¹

Az első modern értelemben vett menedékjogi rendelkezést az 1793-as francia alkotmányban találjuk, amelynek értelmében Franciaországban menedéket kaphatott mindenki, aki az emberek szabadságáért harcolt és ezért üldözést szenvedett. Mivel az alkotmány sosem lépett hatályba, gyakorlati jelentősége a rendelkezésnek nem volt. Valódi jelentőséget a kérdés nagyjából négy évtizeddel később kapott, amikor Nyugat-Európa államai elkezdtek együttműködni a bűnüldözés területén, és megszülettek az első kiadatási egyezmények, amelyek politikai bűncselekmények esetére már kivételeket tartalmaztak. Az első ilyen nemzetközi szerződést Franciaország és Svájc kötötte 1833-ban, ugyanebben az évben Belgiumban kiadatási törvényt fogadtak el, mindkettőben szerepelt a politikai bűncselekmények terheltjeinek, illetve elítéltjeinek kiadatási tilalma.¹² 1836-ban a svájci Zürich kanton külön törvényt fogadott el a 'politikai menekülteket érintő különleges körülményekről', ezzel megszületett a modern menedékjog: a törvény a menedékjog feltételeként a politikai bűncselekmény miatti üldözést vagy egyéb politikailag motivált üldözést határozta meg.¹³

A politikai menedékjog tehát a kiadatás tilalmát jelentette és általában a származási ország kiadatási igénye ellen nyújtott védelmet, formális menekültügyi

¹⁰ Uo. 2.

¹¹ Nagy Boldizsár: *A magyar menekültjog és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióba lépésig. Erkölcsi, politikai-filozófiai és jogi vizsgálódások.* Budapest, Gondolat, 2012. [a továbbiakban: Nagy (2006)] 106.

¹² Herbert Reiter: *Politisches Asyl im 19. Jahrhundert. Die deutschen politischen Flüchtlinge des Vormärz und der Revolution von 1848/49 in Europa und den USA.* Berlin, Duncker & Humblot, 1992. 31–32.

¹³ Tiedemann (2015) i. m. 4.

eljárást és a menekültstátuszról hozott formális határozatot nem ismertek a korai egyezmények, illetve törvények. Az a szemlélet, amelynek talaján ezek a normák álltak, a mai napig meghatározzák mind a nemzetközi jogi menekültfogalmat, mind az egyes országok belső jogi szabályozását, amely szerint menekültként az ismerhető el, aki politikai nézetei és tevékenysége miatt hazájában kiadatása esetén személyében üldöztetésnek lenne kitéve. Ez a követelmény, a politikai okokból történő személyes üldözés csak igen kis számú, bár sokszor igen közismert politikai menekült esetében volt igaz a 19. században, gondoljunk például a Franciaországban menedéket kapott gróf Andrássy Gyulára, akit az 1848-49-es szabadságharcban betöltött szerepe miatt Magyarországon jelképesen felakasztottak – ha Franciaország kiadta volna, ezt valószínűleg ténylegesen is megtörtént volna.

3. A 20. század, a 'menekültek évszázada'

A 20. század elejére a politikai bűncselekmények elkövetőinek, illetve a politikai okokból üldözötteknek kiadatási tilalma szinte minden kiadatási egyezményben szerepelt, a nemzetközi jog általános szabályának volt tekinthető. Viszont mint a nemzetközi jog szabálya, az egyes államokat kötelezte, nem az egyének szubjektív joga volt.¹⁴ A 20. század elején egyes országok a vallási okokból történő üldöztetést is felvették azon feltételek közé, amelyek megalapozták a menedékjogot, és a származási országba való kiadatás, illetve visszaküldés tilalmát – a zsidó vallású állampolgárokat Oroszországban fenyegető pogromok hatására.¹⁵ 1903-ban a brit Aliens Act, 1917-ben az USA bevándorlási törvénye ismerte el a vallási üldöztetést a menekülés legitim okaként.¹⁶

Ez a 20. századi eleji menedékjog semmilyen szempontból nem volt alkalmas azoknak a tömeges és minőségükben teljesen új menekülthullámoknak a kezelésére, amelyek az első világháború alatt és után megindultak. Az első nagy menekülthullámot az Oszmán Birodalomban az örmény népesség ellen 1915-ben kezdődő népiirtás váltotta ki,¹⁷ a másodikat az oroszországi bolsevik forradalom.¹⁸ Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer által húzott

¹⁴ Tóth Judit: *Menedékjog – kérdőjelekkel*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1994. [a továbbiakban Tóth J. (1994)] 35.

¹⁵ Uo. 35.

¹⁶ Tiedemann (2015) i. m. 5.

¹⁷ Tóth J. (1994) i. m. 35.

¹⁸ Tiedemann (2015) i. m. 5.

új határok Európa számos országában indította további kisebb-nagyobb menekülthullámokat – általában az új határok miatt kisebbségi létbe kényszerítettek hagyták el korábbi lakhelyüket és menekültek anyaországukba.

Ezek a menekülthullámok nem csak az érintettek számában múlták fel nagyságrendekkel a korábbiakat, de teljesen más okból is történtek és a származási országok hozzáállása is döntően más volt. A korábbi logika szerint a menedékjog a származási országgal szemben jelentett a kiadatás tilalmán keresztül védelmet, amely ország joghatósága alá kívánta vonni a menekültet, hogy ellene büntetőeljárást folytasson. A 20. század eleji menekülthullámok azonban nagy számú olyan menekültet eredményeztek, akiket 'senki sem akart' és alapvetően egy országtól sem várhattak védelmet vagy akár csak tartózkodási jogot.¹⁹ A fenti példákra visszatérve: az örmények elleni népirtást az etnikai tisztogatás céljával folytató Oszmán Birodalom, majd Törökország nem akarta újra fenntartása alatt tudni az elmenekült örményeket, Szovjet-Oroszország majd a Szovjetunió sem 'kérte vissza' az elmenekült korábbi gazdasági és társadalmi elitet, ahogy az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai, amelyek célja homogen nemzetállamok alakítása volt, sem magyar nemzetiségű egykori lakosaikat.

A korábbi kis létszámú menekült helyett a menekülés tömeges jelenséggé vált, és ameddig a 19. században a menedékjogot átmenetinek tekintették, a 20. század eleji menekülthullámok érintettjei esetében a fenti okokból sok esetben az elméleti lehetősége sem volt adott annak, hogy egyszer visszatérjenek eredeti lakóhelyükre.

További változást jelentett, hogy amíg korábban a politikai nézetek, illetve a vallás miatti üldöztetés lehetett a menedékjog alapja, az első világháború alatt és után a nemzeti hovatartozás is legitim menekülési okká vált. A nemzeti hovatartozásuk miatt üldöztetésnek kitett örmények menekültek Törökországból, a Trianoni Békeszerződés után a magyar etnikumhoz tartozó hagyták el nagy számban a szomszédos országokat.²⁰ Már a vallási okokból történt üldöztetés esetén is sok esetben nehéz volt annak bizonyítása, hogy a menekültet ezért személyében üldözik származási országában, hiszen ilyen alapon büntetőeljárás senki ellen nem folyt, a nemzeti hovatartozás miatt menekülők sem tudtak egyéni szinten üldöztetést igazolni, annak ellenére, hogy számos esetben nyilvánvaló volt, hogy származási helyükön veszélyben volna az életük, ahogy a népirtással fenyegetett örmények esetében.

¹⁹ Uo. 5.

²⁰ Zoltán Dövényi: Zeitliche und Räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn 1918–1945. In: Gerhard Seewann (szerk.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. München, R. Oldenbourg, 1997. [a továbbiakban Dövényi (1997)] 7.

A menedékjog nem volt felkészülve a tömeges menekülthullámokra, hiszen a szabályozás a kis számú politikai menekültre 'volt szabva', nemzetközi menekültügyi intézményrendszer pedig nem létezett, hiszen korábban szükség sem volt rá. A tömeges menekülthullámok azonban egyrészt új szemléletű jogi szabályozást igényeltek vagy legalábbis igényeltek volna, másrészt kezelésük nemzetközi együttműködést és koordinációt igényelt. Utóbbi a frissen alakult Népszövetség keretében történt, 1920-ban létrehozták a Menekültügyi Főbiztos tisztségét, amelyre Fridjof Nansent, az ismert és köztiszteletnek örvendő sarkkutatót kérték fel.²¹ Kezdetben csak az egykori cári Oroszországból menekültek ügyeiben volt hatásköre, 1924-től kiterjesztették az Oszmán Birodalomból menekültekre, 1928-tól pedig általános hatáskörrel rendelkezett.²² Az eredetileg földrajztudós, jogi képzettséggel nem rendelkező Nansen pragmatikus megközelítéssel próbálta a sokrétű és bonyolult kérdést rendezni, munkájának legfontosabb eredménye az 1922-ben bevezetett hontalan menekültek számára rendszeresített útiokmány, az ún. Nansen-útlevelel vagy Nansen-Pass volt, amelynek segítségével az érintettek igazolhatták magukat és lehetővé vált számukra az utazás is.²³

Nansen 1930-ban bekövetkezett halála után munkájának folytatására a Népszövetség szerveként létrejött az *Office International Nansen pour les Réfugiés* (Nemzetközi Nansen Menekültügyi Iroda), mely 1938-ig működött.²⁴

1933 ennek a szervezetnek a közreműködésével jött létre az első multilaterális menekültügyi egyezmény, amelynek jogtörténeti jelentőségét az adta, hogy elsőként rögzítette a visszaküldés tilalmát, vagyis a *non-refoulement* elvét, amely szerint tilos a menekültet visszaküldeni hazájába, ha ott üldöztetésnek van kitéve vagy ennek veszélye fennáll. A szerződés a részes államokat kötelezte, nem teremtett menedékhez való szubjektív jogot az érintettek számára, ez utóbbi ellenkezett volna a nemzetközi jogban akkor uralkodó felfogással, miszerint a nemzetközi szerződések kötelezettjei a nemzetközi jog alanyai, vagyis az államok és nemzetközi szervezetek lehetnek, egyének számára nemzetközi szerződések nem alapozhatnak meg jogokat és kötelezettségeket. Bár a visszaküldés tilalmának alapelveként való kimondása fontos pontja volt a menedékjog fejlődésének, az egyezmény gyakorlati jelentősége kicsi volt, egyrészt mert csak az Oszmán Birodalom és Oroszország menekülteire vonatkozott,

²¹ Tóth J. (1994) i. m. 32.

²² Tiedemann (2015) i. m. 5.

²³ Tóth J. (1994) i. m. 50.

²⁴ Uo. 50.

másrészt mert csak 8 állam írta alá.²⁵ Ennél tragikusabb következményekkel járt, hogy az 1938-ban az evian-i konferencián a Németországból menekültek befogadásáról és helyzetéről szóló egyezményt csak néhány állam ratifikálta, így nem tudott érdemi védelmet nyújtani a nácizmus elől menekülőknél.²⁶

Átfogó nemzetközi jogi szabályozás tehát a két világháború közötti időszakban nem született a menekültügy területén, a menekült fogalmát továbbra is bilaterális egyezmények és nemzeti jogszabályok határozták meg. A Népszövetség keretében kezdetben pragmatikus és hatékony menekültügyi intézkedések a nagy személyes tekintéllyel rendelkező Nansen halála után, párhuzamosan a szervezet általános válságjelenségeivel egyre kevésbé tudtak érdemi hatást kifejteni. Tragikus módon pont akkor mondott csődöt a nemzetközi közösség a menekültügyben, amikor a legnagyobb szükség lett volna az összefogásra. A második világháború alatti és utáni kényszermigráció így nem érte sokkal felkészültebben Európát, mint az első világháború utáni.

4. A magyar menekültügy 1944 előtt

A modern értelemben vett menekültüggyel, illetve a menekültek elhelyezésének és ellátásának kérdésével Magyarország csak az első világháború alatt szembesült. Természetesen korábban is voltak, akik Magyarországra menekültek, például a 16-17. században a Habsburg Birodalom más tartományaiban üldözött protestánsokat érkeztek a Magyar Királyságba, ahol az 1606-os bécsi béke bizonyos keretek közt lehetőséget teremtett a protestáns vallások gyakorlására.²⁷ A szó klasszikus, 19. századi értelmében vett politikai menekültek voltak azok a lengyel szabadságharcosok, akik az 1830-31-es, illetve kisebb számban az 1863-64-es lengyel felkelés után találtak menedéket Magyarországon – de nem a magyar állam, hanem magyar magánszemélyek, elsősorban nemesi és polgári családok fogadták be az érkezőket, ezzel a Habsburg kormányzat politikája ellen is tiltakozva.²⁸

²⁵ Tiedemann (2015) i. m. 6.

²⁶ Uo. 6. Nagy-Britanniát és Belgiumot nevezni meg; A. N. Makarov: Das internationale Flüchtlingsrecht und die Rechtsstellung heimatloser Ausländer nach dem Bundesgesetz vom 25. April 1951. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, vol. 14. (1951/52) 436. Nagy-Britanniát és Dániát.

²⁷ Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország 1526–1606*. Budapest, Kossuth, 2009. 96.

²⁸ Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, Balassi, 2006. 107–109.

Modern értelemben vett idegenrendészeti jogról Magyarországon csak 1886-tól beszélhetünk, a községekről szóló 1886. évi XXII. törvény rendelkezett a külföldiek letelepedésének szabályairól. 1903-ban született meg az első önálló idegenrendészeti törvény (1903:V. tc.), amelyet 1930-ban módosították átfogóan, eredeti formájában nem is tartalmazott a menedékjogra vonatkozó rendelkezéseket, nem szerepelt benne a politikai okokból üldözöttek kiadatásának tilalma sem.²⁹

A korábban semmilyen menekültügyi intézményrendszerrel vagy vonatkozó szabályozással nem rendelkező országot, illetve az egyes községeket és törvényhatóságokat sokként érte, amikor az első világháború harci cselekményeinek következtében először 1914-ben Galíciából és Bukovinából érkeztek menekültek, majd a román betörés következtében 1916-ban Erdélyből belső menekülthullám indult meg. Bár az ekkor elmenekültek a hadi helyzet változásával néhány hónap múlva visszatértek eredeti lakóhelyükre, ellátásuk, segélyezésük komoly problémát okozott, arra sem a kormányzat, sem a közigazgatás nem volt felkészülve, a problémákat csak tetézték az osztrák és a magyar kormány közötti együttműködési nehézségek.³⁰ Számos esetben az egyházak, illetve társadalmi szervezetek, esetleg magánkezdeményezések tettek a legtöbbet a menekültek elhelyezése és ellátása érdekében.³¹

A visszatérés szándékával, illetve lehetőségével nem rendelkező menekültek az elveszített világháború és a történelmi Magyarország szétesése következtében 1918–1920 között érkeztek tömegesen az immár jelentősen csökkent területű és népességű országba, elhelyezésük, ellátásuk, munkába állásuk, a gyerekek iskoláztatása nehezen kezelhető problémát jelentettek. Annak a fényében, hogy az akkor 9,5 milliós lakosságú, a vesztes háború következtében jelentős gazdasági nehézségekkel küzdő országba nagyjából két év alatt csaknem 400.000 menekült érkezett, ez nem volt meglepő. A menekültek szinte mindegyike magyar nemzetiségű volt és az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiból érkezett, sokan közülük korábban tisztviselők voltak vagy más értelmiségi foglalkozást űztek, lakhelyül elhagyásának fő motivációja az volt, hogy az új államok fennhatósága alatt korábbi foglalkozásuk folytatására nem volt módjuk, annak feltételeit nem tudták (pl. az új állam államnyelvének ismeretét igazolni) vagy nem kívánták (hűségük letétele) teljesíteni, konkrét üldöztetésnek kevesen voltak kitéve.

²⁹ Tóth J. (1994) i. m. 70.

³⁰ Pálvölgyi Balázs: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok*, 2018/1. [a továbbiakban Pálvölgyi (2018)] 137–139.

³¹ A fővárosi helyzetről ld. Liber Endre: *A menekülés története – Budapest a menekültügy szolgálatában*. Budapest, é.n. 14–20.

Bár a magyar közvélemény egységesen 'trianoni menekültként' hivatkozott az ekkor érkezőkre, egy részük nem a szó szoros értelmében vett menekült volt, hanem a Trianoni Békeszerződés 63. cikkében szabályozott opció lehetőségével éltek. Ez a 'faji opciónak' nevezett jogintézmény a Párizs környéki békékbe abból a célból került be, hogy elősegítse a homogén nemzetállamok kialakulását azzal, hogy azok számára, akik elveszítették korábbi állampolgárságukat, de nem kívántak a lakhelyük szerinti új állam állampolgárai lenni, lehetővé tette, hogy egy éven belül annak az országnak a javára optáljanak, vagyis szerezzenek ott állampolgárságot, ahol a többségi népcsoporthoz tartoztak.³² A nagy számú menekült és optáns elhelyezése olyan jelentős problémát okozott, hogy Magyarország még az opcióra nyitva álló egyéves határidő letelte előtt, 1920. október 1-jén beköltözési tilalmat rendelt el.

A közigazgatás és a jogalkotás is kénytelen volt reagálni a menekülthullámra, először kormánybiztosokat neveztek ki a menekültügy intézésére, majd 1920-ban felállították az Országos Menekültügyi Hivatalt, amelynek feladata a 'trianoni menekültek' elhelyezése és segélyezése volt. A folyamat lassan haladt, sokan hónapokat, esetleg éveket töltöttek szükségszállásokon, pályaudvarok mellékvágányain 'vagonlakóként', a főleg értelmiségi foglalkozású menekültek munkához juttatása sem volt egyszerű.³³ Az a tény, hogy az Országos Menekültügyi Hivatalt 1924-ben feloszlatták, egyrészt azt mutatja, hogy eddigre a hivatal fő feladatait nagyrészt teljesítette, a menekültek helyzete többnyire rendeződött, másrészt azt, hogy a 'menekültkérdést' és az abból fakadó problémákat egyszeri, átmeneti kérdésnek tekintették, nem számoltak további menekülthullámokkal, következésképp önálló közigazgatási szerv fenntartását sem tartották indokoltnak.

5. A menekültfogalom változása

Az első világháborút követő menekülthullám nemzetközi összefogást és első-sorban Nansen munkásságának eredményeként bizonyos területeken komoly előrelépést is hozott a menekültügy nemzetközi kezelésében, nem eredményezett azonban általános definíciót és átfogó nemzetközi jogi szabályozást. A legtöbb ország belső joga továbbra is csak politikai, esetleg vallási okból személyükben üldözöttek menekültként való elismerését tette lehetővé, függet-

³² Dövényi (1997) i. m. 7.

³³ Pálvölgyi (2018) i. m. 140.

lenül az első világháborút követő menekülthullám tapasztalataitól. Ahogy fent láthattuk a nemzetközi közösség az egyre súlyosabb működési nehézségekkel küzdő Népszövetség vezetésével nem tudott hatékony intézkedéseket hozni Német Birodalomból menekülők ügyében.

A második világháború még az első világégésnél is jelentősebb népességmozgásokat hozott magával mind a háború alatt, mind azt követően, részben menekülthullámokat, részben államilag irányított evakuációs, elűzési és elhurcolási akciókat. Mindennek következtében a második világháború végén sok millió fő szorult a nemzetközi közösség segítségére azért, mert távol került otthonától. A segítségre szorulóknak egy része a háborús események elől menekült, másik része a korábban a németek által megszállt európai területeken tartózkodott: kényszermunkára hurcoltak, koncentrációs táborok felszabadított foglyai voltak. Az ő helyzetük annyiban volt speciális, hogy egy részüknek nem volt hova visszatérni, illetve nem kívántak visszatérni eredeti lakhelyükre.

A Szövetséges Haderők Főparancsnoksága *displaced person* elnevezést kezdte használni mindazokra, akik nem származási országukban tartózkodtak az általuk felszabadított területen. Ez nagyjából 12 millió főt jelentett, akik különböző okokból hagyták el otthonukat, kisebb részük a szó köznapi értelmében vett menekült volt, másik részüket a német megszállók hurcolták el. A *displaced person* mint kategória nem differenciált a szerint, hogy az érintett hogyan, mikor és milyen okból került távol otthonától, általános értelemben használták mindenkiére, aki kényszermigráció áldozatává vált.³⁴ Az ő segítségükre hozták létre a *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* nevű szervezetet (rövidítve UNRRA), amelynek fő feladata a *displaced person*-nak minősítettek helyzetének rendezése volt. Fő cél az érintettek repatriálása volt, azok esetében, akiknek állampolgársága tisztázott volt, és egyéb probléma sem merült fel, ez viszonylag gyorsan lehetséges volt, a háború európai befejezését követően azonnal meg is kezdték. 1945 szeptemberére több mint 10 millió fő esetében ez meg is történt, a Szovjetunió által sajt állampolgárnak tekintettek esetében az érintettek akarata ellenére is, azok esetében, akiket a szovjet hatóságok náci kollaboránsnak tekintettek, ez a lépés egy újabb üldöztetés kezdetévé vált. Akiknek repatriálása nem volt lehetséges, vagy azt ők maguk nem akarták (elsősorban a holokauszt túlélői), más országokba történő letelepítésük volt a cél.

A háború utolsó hónapjaiban, illetve közvetlenül a háborút követő időszakban több millió embert érintő menekülthullám indult meg elsősorban kelet-nyugati

³⁴ Wolfgang Jacobmeyer: *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 30.

irányban. Jelentős számban menekült el a német lakosság Kelet-Poroszországból 1944-1945 telén részben szárazföldön és a Balti-tenger befagyott öblein, részben hajón. 1945 tavaszán Szilézia, Pomeránia és a Szudéta-vidék német lakosságának egy része is a menekülést választotta. A menekültek tényleges számának pontos meghatározása nehéz, mert közvetlenül a háború után az ezeket a területeket birtokba vevő Szovjetunió, Lengyelország, illetve az újjáalakuló Csehszlovákia közvetlenül a háborús cselekmények befejeződése után megkezdte a területén maradt német lakosság szisztematikus elűzését, ezek a népességmozgások ’összefolytak’.³⁵ Voltak továbbá olyan német népcsoportok, elsősorban a Kárpát-medencében élő népi németek, amelyek az SS *Volksdeutsche Mittelstelle* (Népinémet Közvetítőszerv) evakuációs parancsát követve hagyták el korábbi lakhelyüket, így tett az Észak-Erdélyben élő szászok, valamint a szatmári, bánáti és bácskai sváb lakosság jelentős része. A trianoni Magyarország német lakossága kisebb részben tett eleget az evakuációs parancsnak, bár bizonyos esetekben kényszerevakuációra került sor.³⁶ A német terminológiában általában a ’*Vertriebene*’ vagyis elűzött kifejezést használták ezen kényszermigrációs folyamatok érintettjeire, de a ’*Flüchtling*’, vagyis menekült kifejezés is ismert volt.³⁷ A pontos fogalomhasználat ellen hatott, hogy a kapitulációval a német területek igazgatását a megszálló hatalmak vették át, saját rezsimeket alkalmazva – szempontjukból nem is feltétlenül volt a háború végén különösebb jelentősége annak, hogy a területükre érkezők pontosan milyen okból hagyták el eredeti lakhelyüket.

Hasonlóan nehéz meghatározni, hogy az egykori keletlengyel területekről távozók mekkora része menekült, és mekkora részüket kényszerítette a szovjet hadsereg lakhelye elhagyására, illetve hányan kényszerültek az un. evakuációs szerződések nyomán elköltözni – a lengyel terminológia az ország ’nyugatra tolásával’ összefüggésben eredeti lakhelyéről távozni kényszerültekre az ’evakuált’, később a ’repatriált’ kifejezést használta.³⁸

³⁵ A számokhoz ld. Gerhard Reichling: *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil 1: Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler 1940–1985*. Bonn, 1986.

³⁶ Ld. Orosz László: Az SS 1944 végi kísérlete a „német vér” evakuálására. *Regio: Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 32. (2024) 72–92.

³⁷ Ld. Mathias Beer: *Die Flüchtlingsfrage in Deutschland nach 1945. Geschichte, Forschung, Erinnerung*. Göttingen, V&R unipress, 2025. 119–122.

³⁸ A fogalomhasználatl kapcsolatos vitáról: Philipp Ther: *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. 92–93.

6. A magyar menekültügy a második világháború végén

Magyarország több módon is érintett volt a második világháború alatti és utáni menekülthullámokban. Mind befogadó, mind kibocsátó országgént részt vett a kényszermigrációban, illetve a menekülők egy része számára tranzitország volt. 1939-ben, a háború kitörésekor Magyarország, bár a náci Németország szövetségese volt, de még nem hadviselő fél, lengyel menekültek tízezreit fogadta be ideiglenesen, köztük a lengyel hadsereg számos tagját is.³⁹ Jóval kevésbé részesültek barátságos fogadtatásban azok, akik az egyre kiterjedtebbé váló zsidóüldözés elől menekültek a németek által megszállt területekről Magyarországra, egy részük, mint idegen vagy tisztázatlan állampolgárságú személy, a kamenyec-podolszki vérengzés áldozata lett (ma Ukrajna, Kamjanec-Pogyilszkij).⁴⁰

Jelentős menekülthullámmal a magyar közigazgatás, illetve a lakosság 1944 késő nyarán, illetve őszén találkozott először, ahogy a front közeledett, illetve áthaladt az ország területén.⁴¹ Az első menekültek legtöbb helyen a már fent említett, evakuációs parancsot teljesítő népi németek voltak, aki 1944 nyarának végén, illetve szeptemberben tömegesen hagyták el először Szatmárt és a Bánátot, majd októbertől Bácskát is.

Október első napjaiban ugyancsak evakuációs parancsot kaptak az 1941-ben a Bácskába telepített bukovinai székelyek, akik ennek hatására észak felé menekültek, majd többségük a Dunán is átkelt még a szovjet csapatok megérkezése előtt.⁴² Ugyancsak lakhelyük elhagyására szólították fel a magyarországi németeket, ők azonban kevés kivétellel nem követték ezt a parancsot. Elmenekültek viszont a Volksbund vezetői, illetve az SS-ben szolgálók családtagjainak egy része is.⁴³

Ugyanakkor természetesen magyarok is menekültek a szovjet csapatok elől, egy részük azzal a szándékkal, hogy nyugat felé elhagyja az országot, de igen jelentős az országon belüli menekülthullám is megindult a front közeledtével. A

³⁹ Ld. Kapronczay Károly: A lengyel menekültügy irányítása. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Magyarok és lengyelek. Menekültügy 1939–1945*. Budapest, Gondolat, 1991. 99–105.

⁴⁰ Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat, 1990. 170–171.

⁴¹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993. [a továbbiakban Tóth Á. (1993)] 57.

⁴² Sebestyén Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár, 1989. [a továbbiakban Sebestyén (1989)] 134.

⁴³ Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Budapest, Kossuth, 1989.159.

kormány a 3.210/1944. M.E. rendelettel (1944. IX. 8.) ún. hadműveleti kiürítést rendelt el, elkészültek ennek részletes tervei is, azonban ezek megvalósíthatatlannak bizonyultak, ennek ellenére a tervek részbeni ismertetése fokozta a menekülthullámot. A belső menekültek szinte mindegyike röviddel később visszatért eredeti lakhelyére, az országot elhagyók egy részéhez hasonlóan.⁴⁴ Tartós elhelyezést igényeltek a szomszédos országokból érkezett menekültek, akik nagy számban érkeztek, miután a fegyverszüneti egyezmény nyomán ismét trianoni határok jelölték ki az ország területét. A menekülők egy része valóban közvetlen fenyegetésnek volt kitéve, más részük származása miatti későbbi üldöztetésről félt. Szinte kivétel nélkül elhagyták a területi revízió során Magyarországhoz visszakerült és most ismét elcsatolt területeket a magyar tisztviselők, és sokan azok közül is, akik a visszacsatolás után költöztek oda.

Magyarországot az Ideiglenes Nemzeti Kormány által megkötött fegyverszüneti egyezmény (Moszkva, 1945. január 20.) 5. pontja kötelezte az ország határain belül tartózkodók befogadására, és a saját állampolgárokkal megegyező elbánásban részesítésre. A menekültekre vonatkozóan ez volt az egyetlen nemzetközi jogi jogforrás, amely Magyarországot kötelezte. Pontos definícióval nem szolgált: „Magyarország kormánya minden szükséges intézkedést megtesz annak a biztosítására, hogy a magyar területen lévő összes áttelepített személyek vagy menekültek – ideértve a zsidókat és a hontalanokat is – legalább olyan védelemben részesüljenek és biztonságban legyenek, mint saját polgárai.”

A menekültek elhelyezése, illetve ellátásuk komoly nehézségekbe ütközött, különösen, mert a nyilas hatalomátvétel, majd háborús események hatására mind a központi, mind a helyi közigazgatás a szétesett (pontosabban a tisztviselők egy része menekült el, illetve vonult illegálisba). Így a Nemzeti Bizottságok, illetve az újjászerveződő vármegyei, járási és községi közigazgatás egyik első feladata lett a menekültek ellátása, helyzetük rendezése.

A menekültek egy része, így például a bukovinai székelyek esetében azonnal nyilvánvaló volt, hogy korábbi, illetve eredeti lakhelyükre való visszatérésükre nincs remény, így az ő esetükben a letelepítés, illetve annak az előkészítése vált a fő feladattá.⁴⁵ Ez természetesen nem volt egyszerű, a háborús események okozta károk miatt az országban amúgy is katasztrófális volt az ellátási helyzet, illetve kérdés volt, hogy hova helyezték el a menekülteket – a tervezett földreform ezen csak részben segített volna, hiszen a lakhatást nem oldotta volna

⁴⁴ Az Ausztria területére menekült magyarok hazatéréséről ld. Erdős Kristóf: *Menekültből hazatért (1945–1947)*. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.) *Szabadegyetemi előadások a Heimattmuseumban 2015/2016*. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016. 37–49.

⁴⁵ Sebestyén (1989) i. m. 171.

meg. Már ekkor sor került a magyarországi németeket érintő első internálásokra és összeköltöztetésekre részben még jogalap nélkül, elsőként a bukovinai székelyek letelepítése kapcsán.

7. Magyar jogi szabályozás és a magyar közigazgatás

Ahogy a fentiekben láttuk a fegyverszüneti egyezményen keresztül a nemzetközi jogi kötelezettsége volt Magyarországnak a menekültek megfelelő ellátására, az egyezményt az Ideiglenes Nemzeti Kormány 525/1945. M. E. számú rendeletével 1945. március 17-én kihirdette, így az a hazai jog részévé vált. Pontos definíciót ugyanakkor nem tartalmazott, minél szélesebben igyekezett meghatározni a védelemben részesítettek körét.

Átfogó szabályozás a menekültekről, helyzetükről, jogaikról később sem született sem a közvetlenül a háború után, sem az azt követő években. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány teljes megbízatása alatt rendeleti kormányzás folyt, így nagy számú alacsony szintű jogszabály, elsősorban kormány- és miniszteri rendeletek kiadására került sor, általában a menekültek egyes csoportjaira vonatkozóan. Külön szabályok vonatkoztak az állami alkalmazottakra és a többi menekültre, a szabályozás gyakran változott, folyamatosan 'igazították' a változó körülményekhez. Ezen túl számos pszeudonorma jellemezte a jogi keretrendszert, miniszteri utasítások, körlevelek, sokszor szintén adott menekült-csoportokra vonatkozóan.

Bizonyos esetekben a menekült kifejezést kerülték, körülírták, például a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló 1945. május 10-én kiadott 1.710/1945. M.E. rendelet 2. § (2) bekezdése a következő meghatározást alkalmazta: „az 1937. december 31-i határon kívül eső területekről önként vagy egyéb okból a határokon átjött, nem közszolgálatban álló magyar népesség”.

Az 1945 tavaszán az országban tartózkodó, illetve ekkor érkező menekültek nagy része magyar nemzetiségű, korábban magyar állampolgár személy volt, ez tükröződik a szabályozásban is, voltak ugyanakkor speciális problémák is, ilyenek voltak a főleg Jugoszlávia területéről származó német nemzetiségű menekültek, akik eredeti dél-bácskai lakhelyüket elhagyták, de Magyarország területét nem tudták tovább haladni.

A menekültügyeket 1945 tavaszáig az általános közigazgatási szervek intézték a belügyminiszter irányítása mellett, illetve a bukovinai székelyek letelepítésére Bodor György sajátos 'szervezetet' hozott létre, jogszabályi alap nélkül,

amelyet Telepítési Hivatalnak nevezett el.⁴⁶ A helyi és területi közigazgatás a menekültügyeket a helyi igények és lehetőségek függvényében szervezte, számos esetleges és improvizált megoldást alkalmazva.

Az első specializált közigazgatási szerv, amelynek a menekültek ügyeinek intézése volt a feladata a fent már említett Népgondozó Hivatal volt. 1945. május 4-én alkotta meg a kormány az 1.710/1945. M.E. rendeletet, amely május 10-ei hatállyal létrehozta a hangzatos nevű szervezetet. Az új közigazgatási szerv feladat- és hatáskörébe tartozott a hazatérő deportált zsidók ellátásának megszervezése, a magyar menekültek és áttelepítettek elhelyezése, és a rendelet 2. § 5. pontja szerint a 'fasiszta németek' kitelepítésének végrehajtása is (a 'Potsdam-legenda' egyik legerősebb cáfolata a rendelet, igazolja, hogy jóval a Potsdami Konferencia döntése előtt megvolt a magyarországi németek elűzésére a politikai szándék). A hivatal felett a belügyminiszter gyakorolt felügyeletet, egyetértésben a népjóléti miniszterrel, telepítési ügyekben a földművelésügyi miniszternek is egyetértési joga volt.

A hivatal székhelye Budapesten volt, alárendelt szerveiről a jogszabály nem szólt részletesen, szükség esetén azonban kirendeltséget állíthatott fel bárhol, ahol feladatai végrehajtása érdekében ez szükségesnek mutatkozott. A 8. § felhatalmazta a hivatalt általánosan kötelező rendeletek kibocsátására, azonban ezeket főszabály szerint előzetesen, kivételesen, sürgős esetben pedig kibocsátásuk után rögtön be kellett mutatni a belügyminiszternek.

A hivatalon belül két főosztály, a Szociális Főosztály, illetve a Telepítési Főosztály jött létre. A Telepítési Főosztály négy kirendeltséget működtetett, amelyek további kerületekre és körzetekre oszlottak. Ezek száma és illetékességi területe többször módosult a mindenkori telepítési feladatok függvényében, de a változások a hiányos iratanyag miatt nem is mindig rekonstruálhatók pontosan.⁴⁷ A körzetvezetők munkáját telepfelügyelők segítették, több községre kiterjedő hatáskörrel. A szervezet legalsó szintjén az egy-egy telepés községért felelős telepgazdák álltak, akiket eredetileg a Megyei Földbirtokrendező Tanácsok nevezték ki, csak 1945. július 1-jétől tartoztak a Népgondozó Hivatal

⁴⁶ Ld. Frey Dóra: A bukovinai székelyek letelepítése Tolna vármegyében – Jogi háttér és közigazgatási gyakorlat. In: Burger Borisz Bendegúz – Heil Kristóf Mihály – Szívós Kristóf (szerk.): *Szokásból törvény. Szemelvények egy új jogtörténetész generáció kutatásaiból II.* Budapest, Gondolat, 2025.

⁴⁷ Tóth Á. (1993) i. m. 89.

szervezeti keretébe.⁴⁸ Ebből is látható, hogy a szervezet alacsonyabb szintjein is folyamatosak voltak az átszervezések.

Az átszervezések mellett a hatásköri konfliktusok is folyamatosak voltak, elsősorban telepítési kérdésekben 1945. június 22-én létrehozott Telepítési Hivatallal, amely az Országos Földbirtokrendező Tanács szerve volt,⁴⁹ de a területi és helyi közigazgatás szerveivel sem volt zökkenőmentes az együttműködés sok esetben. Például 1945. június 28-án Erdei Ferenc belügyminiszter a 20.100/1945. B.M. rendelettel 'mihez tartás végett' utasította a főispánokat és a rendőrkapitányokat, hogy a németekkel kapcsolatos intézkedésektől tartózkodjanak, mivel azok a Népgondozó Hivatal hatáskörébe tartoznak.

Alig két hónappal alapítása után, június 30-án a 3.820/1945. M.E. rendelet bővítette a Népgondozó Hivatal hatáskörét, címében is hivatkozva az 1.710/1945. M.E. rendelet 2. § 5. pontjára, vagyis a 'fasiszta németekre'. A módosító rendelet egyrészt előírta, hogy a tartós elhelyezést igénylő menekültek, tehát a szomszédos országokból elmenekült, illetve elüldözött magyarok letelepítése a Népgondozó Hivatal hatásköre. Erre a célra a 'fasiszta németek' ingatlanjait kellett igénybe venni.

Annak eldöntésére, hogy kik a 'fasiszta' németek, a rendelet bevezette az úgynevezett nemzethűségi vizsgálatot. A magyar kormány került a kollektív felelősségre vonás látszatát is, a nemzethűségi vizsgálat az egyéni felelősség hangsúlyozására tett kísérlet volt.⁵⁰ A valóságban az eljárás egyéni felelősség megállapítására nem volt alkalmas, és mivel a szankció legtöbb esetben ingatlan elkobzása volt, nem lehetett kétséges, hogy a vizsgálatok célja minél több 'fasiszta' kimutatása volt. A nemzethűségi vizsgálatok lassan haladtak, majd leálltak, a kitelepítési névjegyzékek összeállításánál nem vették figyelembe eredményeiket.⁵¹

A Népgondozó Hivatal hatásköre az 1946. május 13-án kihirdetett 1946. évi IX. törvény értelmében megszűnt a telepítések lefolytatására, és átkerült az Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalához. 1946. június 30-án a Népgondozó Hivatal a 7.310/1946. M.E. rendelet értelmében meg is szűnt, telepítéssel kapcsolatos feladatait és személyzetét a Megyei Földhivatalok vet-

⁴⁸ Gonda Gábor: A nemzethűségi vizsgáló bizottságok és tevékenységük Tolna vármegye völgyeségi járásában. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 12.* Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 2012. 477.

⁴⁹ Tóth Á. (1993) i. m. 88.

⁵⁰ Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 48.

⁵¹ Tóth Á. (1993) i. m. 76–77.

ték át, a kitelepítésekkel kapcsolatos feladatok (kitelepítési miniszteri biztosok) a Belügyminiszter közvetlen felügyelete alá kerültek, a fennmaradó szociális feladatok, így ellátásáról, így a menekültekkel kapcsolatos ügyek további intézéséről a Népjóléti Minisztérium gondoskodott.⁵²

Eddigre a menekültek tömeges érkezése megszűnt, a kényszermigráció egyéb formái váltak meghatározóvá: 1946. január 19-én megkezdődött a magyarországi németek kitelepítése, 1946. február 27-én aláírták a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt, bár annak végrehajtása csak 1947 áprilisában kezdődött meg.

A menekültügy és általában a menekültek kérdése ezzel párhuzamosan eltűnt mind a magyar jogalkotásból, mind a közbeszédből. A kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan 1947-től az ország határait szinte hermetikusan lezárták. Ettől kezdve érdemi migráció Magyarország irányába – eltekintve a csehszlovák-magyar lakosságcsere befejezésétől, amely 1948 végéig elhúzódott – nem volt, 1949-től a határátlépések száma is minimálisra csökkent.⁵³ A menedékjogot először átfogóan az 1949-es kommunista alkotmány garantálta, az 58. § (2) szerint: „Azok az idegen állampolgárok, akiket demokratikus magatartásukért, a népek felszabadítása érdekében kifejtett tevékenységükért üldöznek, a Magyar Népköztársaságban menedékjogot élveznek.” Jelentős számú ilyen üldözött azonban nem érkezett Magyarországra, kivételt ’kommunista’, de legalábbis baloldali menekültek jelentettek, akiknek a befogadását a magyar sajtó részletesen tárgyalta: 1948-1951 között görög polgárháborús menekültek érkeztek, nagyjából 4000-5000 fő, majd 1973-ban 1000-2000 chilei kommunistát fogadott be Magyarország.⁵⁴ Törvény, vagy törvényerejű rendelet sem született a menedékjogról, annak egyéni érvényesítésére nem volt mód, Magyarország a keleti blokk többi államához hasonlóan nem írt alá az 1951-es, a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyezményt sem. A második világháborút követően befogadott és letelepített menekültek ügyeiben sem született később sem átfogó szabályozás, nincs magyar ’menekülttörvény’, mint a Német Szövetségi Köztársaság által 1953-ban elfogadott *Bundesvertriebenengesetz* (teljes nevén *Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge*, az elűzöttek és menekültek ügyeiről szóló törvény), annak ellenére, hogy a helyzet hasonló volt. Mind Magyarország, mind az NSZK lakosságszámához képest jelentős

⁵² Uo. 95.

⁵³ Klenner Zoltán: Menekültek Magyarországon a második világháborút követő és a menekültek helyzetére vonatkozó genfi konvenció ratifikálását megelőző időszakban. *Belügyi Szemle* 2020/9. 66–67.

⁵⁴ Nagy (2012) i. m. 108.

számú menekültet, illetve a kényszeremigráció egyéb áldozatait fogadta be, az is hasonlóvá tette a helyzetet, hogy az így érkezettek nemzetisége a többségi társadalommal azonos volt, integrálásuk viszont részben a háborút követő helyzet, részben a menekültek nagy száma és bizonyos esetekben a helyi lakosság kezdeti ellenállása miatt nem volt könnyű sem egyik, sem másik államban. Az átfogó jogi szabályozás azonban Magyarországon elmaradt.

Nem csak a jogalkotásból 'kopott ki' a menekültek kérdése, hanem a közbeszédből is eltűnt a második világháborút követő kényszeremigrációs folyamatok többi elemével együtt. Évtizedekig nem lehetett nyíltan beszélni arról, hogy a szomszédos, immár 'testvéri szocialista' országok magyar lakosaik százezreit kényszerítették otthonuk elhagyására (ahogy arról sem, hogy Magyarország is ezt tette majdnem 200.000 német nemzetiségű állampolgárával).

8. Kitekintés és összegzés

A második világháború alatti és utáni menekülthullám tette nemzetközi közösség számára világossá, hogy a menekültügyi és a menekültek helyzetének rendezésére mindenképpen nemzetközi jogi megoldásokra van szükség, kiegészítve állandó nemzetközi intézményrendszerrel.

1946-tól a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet vette át az UNRRA feladatait, a repatriálás, illetve a letelepítés állt változatlanul tevékenységének középpontjában. 1951-ben született meg az ENSZ égisze alatt a genfi menekültügyi egyezmény, amely megteremtette a nemzetközi menekültügyi ma is működő rendszerét, élén az ENSZ Menekültügyi Főbiztosával, illetve az alá rendelt szervezettel (UNHCR). Az egyezmény, illetve az azt kiegészítő 1967-es jegyzőkönyv definiálja a menekült fogalmát és rögzíti a menekültek jogait.

Ugyanakkor a genfi egyezmény menekültfogalma sem fed le minden a szó köznapi értelmében vett menekültet, mivel annak feltétele még mindig annak igazolása, hogy a menedékkérőt személyében érte vagy fenyegeti üldözés származási országában – ennyiben még mindig érezhető a 19. századi menekültfogalom hatása. Ennek megfelelően a legtöbb ország belső jogrendszere további fogalmakat és definíciókat vezetett be a védelemre szoruló, de a menekültstátusz feltételeit nem teljesítő külföldiek számára. A vonatkozó magyar szabályozás, az 2007. évi LXXX. törvény a menedékjogról a genfi egyezmény értelmében vett menekültön kívül ismeri az oltalmazott és a befogadott kategóriákat is, amelyek korlátozott, illetve ideiglenes védelmet jelentenek, illetve a menedékes

fogalmát, amely valamilyen válsághelyzet elől tömegesen menekülők védelmét biztosítja.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a magyar jogalkotás, ahogyan a nemzetközi jog sem volt felkészülve a második világháború alatti és utáni menekülthullámra, annak ellenére, hogy ha valamivel kisebb nagyságrendben, de az leső világháború alatt és után is jelentős számú menekültnek érkezett az országba. Az akkor létrehozott intézményrendszert azonban fokozatosan megszüntették, egységes jogi szabályozás nem született, ahogy a nemzetközi jog is adós maradt a két világháború között a menedékjog és a menekült általános definíciójával és az azt övező garanciákkal.

A háború alatti és az azt követő tragikus események rámutattak arra, hogy a nemzetközi jogban mindenképpen szükséges az egységes definíció és a jogvédelem garantálása, valamint az ezt felügyelő, és a nemzetközi közösség menekültügyi tevékenységét koordináló intézményrendszer megteremtése. Magyarország a második világháborút követő kényszmigrációs folyamatok részeként kezelte a menekültügyet, ahhoz hasonlóan átfogó szabályozás nélkül, gyakran változó, alacsony szintű jogszabályok rendezték a kérdést. A történeti és jogtörténeti kutatás számára a második világháborút követő menekültügy – hasonlóan a kényszmigrációs folyamatok többi eleméhez – hosszú ideig tabutémának számított, kutatására és a kutatási eredmények publikálására korlátozások nélkül csak 1989-90 óta van mód.

A KIRÁLYI TRÓN ELVESZTÉSÉNEK 'FORGATÓKÖNYVE'

II. (VII.) Jakab uralkodásának megítélése

Gyémánt Richárd*

1. Bevezetés

II. (VII.) Jakab angol, skót és ír király az egyik legnépszerűlenebb angol, illetve brit koronás főnek tekinthető. Anglia közel egy évezredes történelmét áttekintve mindössze négy király 'mondott le' a trónról, illetve nem töltötte ki élethosszig az uralkodási idejét. Ők II. Edvárd (1307–1327), továbbá II. Richárd (1377–1399), VIII. Edvárd (1936), valamint – időrendben a harmadik – II. (VII.) Jakab (1685–1688). Ebben az előbbi uralkodók balfogásai jelentős szerepet játszottak. Egyedüli kivétel VIII. Edvárd, mivel egyértelműen saját döntéstől vezérelve – elkerülve a brit belpolitikai válságot –, mondott le a trónról, hogy egy kétszeresen elvált, közrendű amerikai nőt, Wallis Simpsont (1896–1986) elvehesse feleségül. Habár VIII. Edvárd uralkodói teljesítményéről is megoszlik a történészek véleménye, mégis inkább a korábbi három középkori, illetve új-kori uralkodó 'játszotta el' a trónt. Közülük is a Stuart-dinasztia tagja, II. (VII.) Jakab megkülönböztetett helyet foglal el.¹

A breton–skót eredetű Stuart-dinasztia uralkodói közül – az angliai éveket (1603–1714) tekintve – minden bizonnyal II. (VII.) Jakab személyét és uralkodói 'munkásságát' érte, illetve éri a legtöbb kritika. Sietünk hozzátenni, hogy a 'rangsorolás' némileg szubjektív. II. (VII.) Jakab apja, I. Károly angol, skót és ír király (1625–1649) a fejével fizetett – egyedülként az angol, skót, illetve brit uralkodók közül – abszolutizmusba hajló, de mégis inkább az 'istenkegyel-

* Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Bruce R. Carrick – William B. Marsh: *Történelem napról napra – 365 érdekes, fontos esemény.* (Béresi Csilla ford.) Budapest, Ventus Libor, 2010. 353.

műségen’, továbbá a ‘királyok isteni jogán’ alapuló regnálása miatt. De amíg I. Károly életében volt meglehetősen népszerűtlen, halála után ‘megszépült’ az emléke az utókor előtt. Az ellene folytatott per során előadott védőbeszédei még politikai ellenfeleit is lenyűgözték, ezért nem véletlen, hogy a későbbiekben már nem vehetett részt a saját perének tárgyalásain. Kivégzése, illetve halála miatt a mai napig sokan elnézően bánnak az emlékével, holott uralkodása több negatív – politikai, gazdasági etc. – következménnyel járt. Fiának, II. (VII.) Jakabnak nincs ilyen ‘mentsvéra’. Nem végezték ki, jórészt balszerencséje és uralkodói melléfogásai miatt kényszerült elmenekülni Angliából. Hátrahagyva országai trónját – amelyről nem mondott le – franciaországi száműzetésben, XIV. Lajos francia király (1643–1715) évjáradékán tengődve élte le hátralévő életét, remélve, hogy az európai hatalmi politika változásai által visszaszerzheti királyságait. Erre azonban nem került sor, de saját és utódjainak támogatói, a ‘jakobiták’ még hosszú ideig küzdöttek előbb az angol, ír és skót, majd – 1707-től – a brit trón visszaszerzéséért, ezáltal véres fejezetet nyitva a három ország (Anglia, Skócia és Írország) történelmében.²

Jelen tanulmány szerzője rövid áttekintést kíván adni a történészek, a kortársak és az utókor szemében jobbra negatívan megítélt II. (VII.) Jakab személyéről, magánéletéről, ‘kérszéletű’ uralkodásáról, továbbá arról a korról, amelyben élt. Rövid uralkodása visszahajlás volt nagyapja, I. (VI.) Jakab és apja, I. Károly ‘istenkegyelműségén’ alapuló, az ‘királyok isteni jogát’ szem előtt tartó regnálásához. Amíg I. (VI.) Jakab ügyesen lavírozott a korabeli politika útvesztőiben, addig I. Károly már katasztrofális véget ért. Halálával még a monarchiát is eltörölték a szigetországban, száműzetésbe kényszerítve a Stuartokat.

Habár 1660-ban a ‘restaurációval’ visszaállították a királyságot, Anglia, Skócia és Írország népessége nem felejtett. Az abszolutizmusba hajló uralkodásról a jövőben szó sem lehetett, ennek ellenére II. (VII.) Jakab igyekezett visszatérni ősei már letűnt uralkodói stílusához. Azonban nem ez volt az egyetlen bűne. Az utókor a megrögzött ‘pápistaságát’ is a bűnlajstromához írta. II. (VII.) Jakab valóban nyíltan vállalta katolicizmusát egy olyan protestáns térségben, ahol római katolikusnak lenni gyakorlatilag törvénytelennek számított.³

² Gyémánt Richárd: A Koronák Uniójától az egyesülési törvényekig. Anglia és Skócia történelme a 17. században. In: Balogh Elemér (sorozatszerk.): *A Pólay Elemér Könyvtára. 88. kötet.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2021. 70., 103., 144–145., 275–277.

³ Vö. Ember István: *Világtörténelem. III. kötet, Újkor és legújabb kor.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1932. 53–60.

A kettő sajátosság – nevezetesen az ellentmondást nem tűrő, ideológiailag alátámasztott uralkodói attitűd, valamint a római katolikus hithez való ragaszkodás – veszélyes kombinációnak számított, főképp a korabeli, jobbára anglikán Angliában és a nagyjából presbiteriánus Skóciában. Ahogy Bruce Carrick és W. B. Walsh amerikai szerzőpáros fogalmazott:

„A nemes gondolkozású, de józan észben szűkölködő és fennhéjázó uralkodó ezzel fordult alattvalóihoz: »Királyaink Istentől, nem pedig a néptől nyerték hatalmukat, ezért egyedül neki tartóznak elszámolással. Az utóbbiaknak nem feladatuk, hogy alkossanak vagy bíráljanak, egyedüli dolguk az, hogy engedelmeskedjenek uruknak és tiszteljék őt.« Nevezett alattvalók ugyanezért fejezték le Jakab apját harminckilenc évvel korábban. Ennél is nagyobb baj volt, hogy az új király katolikusokat vitt be a kormányba, katonai alakulatokat hozott létre, élükön katolikus tisztekkel, mi több, elrendelte, hogy az oxfordi Magdalen College-et adják át a katolikusoknak. Időközben a különben is gyanakvó Jakab az üldözési mánia határára jutott, s folyvást valós és képzelt cselszövéseket leplezett le.⁴

Az előbbieket fényében nem csodálkozhatunk, hogy II. (VII.) Jakab idővel elvesztette országai trónját, mivel – szűk, főképp római katolikus vallású támogatói bázisát leszámítva – mindenkivel szembekerült. Egy menekülési lehetősége volt: a Brit-szigetek hátrahagyása. Az elgondolás kezdetben csak rövidtávú megoldásnak számított, utóbb véglegessé vált.

Habár az uralkodó mindössze alig négy évig – 1685 és 1688 között – ült Anglia, Skócia és Írország trónján, mégis számos bel- és külpolitikai esemény tarkította – sokak szemében – 'botrányos' uralkodását, amelyről nem is egy, hanem több terjedelmes kötet lehetne írni.

2. Egy elhibázott uralkodás mérföldkövei

II. (VII.) Jakab számos történész által elhibázottnak tartott uralkodása több okra vezethető vissza. Ebben közrejátszott az uralkodó személyisége, továbbá a római katolikus orientáció, illetve az azon alapuló 'katolikus restauráció' lehetősége. Nem tekinthetünk el az abszolutizmusba hajló, ellenmondást nem

⁴ Carrick–Marsh i. m. 439–440.

tűró uralkodói stílustól sem. Emellett a belpolitikában a whigellenesség, a külpolitikában pedig a francia orientáció játszott jelentősebb szerepet, végül saját, főképp katolikus híveinek magasabb pozíciókba való kinevezése, a hadsereg állományának felduzzasztása, etc. is közrejátszott abban, hogy II. (VII.) Jakab uralkodása rövidre sikeredett. Egyes feljegyzések szerint bukását a balszerencse, a rossz ómenek is elősegítették. Már a koronázás alkalmával, amikor a koronázási menet a Westminster Hallban tartott fogadásra sétált át az aranyszínű anyagból készített baldachin alatt, az elszakadt, és emiatt II. (VII.) Jakab fejéről majdnem leesett a korona, amit a király az utolsó pillanatban kapott csak el. Ráadásul még a koronázás alatt a Tower tetejéről lefújta, más változat szerint széttépte a szél az uralkodó zászlaját, az ún. *'Royal Standard'*-et.⁵

2.1. Az uralkodó ellentmondásos személyisége

A Stuart-dinasztiához tartozó II. Jakab Anglia és Írország, valamint – VII. Jakab néven – Skócia királya, a Julián-naptár szerint, 1633. október 14-én – a gregorián naptár szerint 1633. október 24-én – született Londonban, a Szent Jakab-palotában (St. James Palace). Édesapja, a már említett, tragikus sorsú I. Károly (1600–1649) angol, ír és skót király (1625–1649), édesanyja a francia származású (Bourbon) Henrietta Mária (1609–1669) angol, ír és skót királyné volt.⁶ A királyi házasságból kilenc gyermek származott, akik közül többen még a születéskor, továbbá gyermekkorban elhunytak. Mindössze Károly, Mária Henrietta, Jakab, Henrik, valamint Henrietta (Anna) élt meg hosszabb életkort. Közülük is a két későbbi uralkodó, azaz II. Károly és öccse, II. (VII.) Jakab élt a legtovább.⁷ Jakab királyi herceg már születésétől fogva a York hercege (*Duke of York*) titulust viselte, habár hivatalosan csak 1644 januárjában nyerte el azt.⁸

⁵ David Hilliam: *Királyok, királynék és fattyak. Ki kicsoda az Angol Királyság történetében Egbertől II. Erzsébetig?* (Halász Enikő ford.) Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2007. 159.; William Jones: *Crowns & Coronations. A History of Regalia*. London, Chato and Windus, 1883. 317.

⁶ Neil Grant: *Kings & Queens*. Glasgow, Collins Gem, HarperCollins Publishers, 1996. 188.

⁷ Vö. Gyémánt Richárd: *II. Károly Anglia, Skócia és Írország királya, a hit védelmezője. Egy vidám uralkodó és kora*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2024. 76.; John Miller: *James II*. Third edition. New Haven (Connecticut, USA), Yale University Press, 2000. 240.

⁸ Vö. John Callow: *The Making of King James II. The Formative Years of a King*. Sutton Publishing, Stroud, 2000. 31.; Alison Weir: *Britain's Royal Families. The Complete Genealogy*. Revised edition. London, Random House, 1996. 258.

A történészek – az 1633 és 1685 közötti időszakban – jobbra 'yorki hercegeként' említik az írásaikban. Emellett más nemesi címeket, titulusokat is elnyert.

David Hilliam brit történész az alábbiak szerint jellemezte II. (VII.) Jakabot:

„[...] II. Károly öccse, az ostoba és tapintatlan Jakab az egyetlen angol uralkodó, akit elkergettek az országból, és száműzetésben kellett meghalnia. Sok hibája közül az emberek azt találták a legsúlyosabbnak, hogy katolikus volt. [...] Jakab csaknem négy éven át ült a trónon, és ezáltal bebizonyosodott, hogy alkalmatlan az uralkodásra. [...] Károly könnyed és fesztelen természetével szemben őt mogorvának, visszahúzódónak és merevnek ismerték. Alig vette át Károlytól az irányítást, máris jelentkeztek az első problémák.”⁹

Kétséget kizáróan igaz a meglátás, nevezetesen, hogy II. (VII.) Jakab uralkodása visszalépés a katolicizmushoz, továbbá a 'királyok isteni jogához' ('divine right of the Kings'), az 'istenkegyelműséghez', és – valószínűleg nem állunk messze az igazságtól – az abszolutizmus felé. Azonban a walesi eredetű Tudor-házból származó I. (Véres) Mária angol és ír királynővel (1553–1558) ellentétben, II. (VII.) Jakab angol, ír és skót király 'kéréséletű', rövid regnálása idején 'nem lobogtak a máglyák'. Hitéért nem szenvedett senki vértanúhalált. (A korona ellenségei – például II. Károly törvénytelen fia, James Scott, azaz Monmouth hercege, etc. – más megítélés alá estek. A hóhér bárdja végzett velük.) A király burkoltabb módszerekkel próbálkozott, de az ország népeisége körében széles körben elterjedt 'hisztérikus pápistaellenesség' ezekre a megnyilvánulásokra is érzékenyen reagált.¹⁰ Emellett ellentmondást nem tűrő – I. (VI.) Jakabra, de főképp I. Károlyra emlékeztető – uralkodási stílusa felett eljárt az idő, amelyet a bigottan vallásos király nem vett figyelembe. Az angol parlament megerősödött az uralkodó ellenében és ez a trend – II. (VII.) Jakab uralkodása nyomán – a későbbiek folyamán, így a 17. század alkonyán és a 18. században, tovább erősödött. A bátor, kiváló katonatisztból királlyá avanzsált II. (VII.) Jakab uralkodási stílusa több esetben ellentmondást nem tűrőnek tűnik, azonban a sorsdöntő pillanatokban nem volt képes érdemi döntéseket hozni.

⁹ Hilliam i. m. 88.

¹⁰ Vö. Bilinszky Lajos: *Egyetemes történet*. Második kötet. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1906. 77–78.; Takáts György: *Egyetemes történelem. II. rész. A középkor története a magyarok honfoglalásától és az újkoré a Pragmatika Szankciótól*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, 1920. 182.

A rossz helyzetfelismerése és az ennek nyomában járó pánik (is) elősegítette bukását, holott jelentős állományú hadsereg felett gyakorolt ellenőrzést.

II. (VII.) Jakab személyisége kapcsán érdemes kiemelni, hogy – akárcsak bátyja, II. Károly – kielégíthetetlen szexuális étvágygal rendelkezett. Mindketten szép számmal ‘fogyasztották el’ a szeretőket. A különbség abban állt, hogy II. (VII.) Jakab afférjai nem híresültek el, ellentétben II. Károly életstílusával, amely valahol még a ‘vidám uralkodó’ népszerűségét is emelte. A helyzet odáig fajult, hogy a nemesek már nem merték a királyi udvarba engedni nőrokonaikat, így feleségeiket, leányaikat etc., nehogy áldozatul essenek a yorki herceg, a későbbi király szoknyabolonságának.¹¹ Az ‘erotikus kicsapongásoknál’ maradván „[...] bár szeretőnek elég gyámoltalan volt, inkább egyértelmű pillantásokkal udvarolt a nőknek (ahogy mondták: ő volt »korának legóvatlanabb szemezője«), mint gáláns beszélgetéssel, ez azonban nem akadályozta meg, hogy számos ágyast tartson.”¹²

II. (VII.) Jakab megítélése egyre inkább megváltozott az évszázadok során, habár ma sem a legnépszerűbb, hibáit továbbra is felróják a történészek, de regnálásáról árnyaltabb lett a kép. A korabeli és későbbi ‘whig’ irányultságú szerzők egyértelműen kárhoztatták, kegyetlen és abszolút zsarnoknak tartották. A 20. század elején egyes szerzők már lelkiismereti szabadság szószólójaként írtak róla. A 20. század második felében keletkezett források, bár szóvá tették autokrata uralkodói stílusát, de a ‘haladó’ vallási toleranciáját elismerték. Utóbbi idők egyes szerzői már odáig mentek, hogy intelligens, motivált, stratégiában gondolkodó uralkodónak láttatják – skót gúnynevével élve – ‘Komor Jimmy’-t (*Dismal Jimmy*).

2.2. A katolikus hittől a katolikus restauráció kísérletéig

Habár II. (VII.) Jakab népszerűtlenségének több oka is van, de ezek közül a korabeli angol és skót alattvalóknak legelfogadhatatlanabb a római katolikus vallás követése, illetve az arra való áttérése volt.

Említettük már, hogy II. (VII.) Jakab – akárcsak bátyja, II. Károly angol, ír és skót király – édesanyja (Bourbon) Henrietta Mária francia királyi hercegnő volt, aki IV. Henrik francia király (1589–1610) lánya és XIII. Lajos francia király

¹¹ Ronald G. Asch: II. Jakab (1685–1689). In: Peter Wende (szerk.): *Angol királyok és királynők VII. Henrikől II. Erzsébetig*. (Kádár Edit – Kuttor Eszter – Óry Viktória ford.) Budapest, Korona, 2001. 142.; Hilliam i. m. 230–231.

¹² Asch i. m. 142.

(1610–1643) húga volt. I. Károly francia hitvese elkötelezett, már-már bigottan római katolikus vallású volt, aki akkor sem hagyta el hitét, amikor Angliába költözött. Egy olyan országba érkezett, ahol VIII. (Tudor) Henrik regnálása (1509–1547), pontosabban az 1530-as évek óta 'fanatikus pápistagyűlölet' tombolt és a katolikus hit gyakorlatilag törvénytelennek minősült.

A yorki herceg gyermekévei hamar véget értek az angol polgárháború miatt, rövid időre a parlamentiek fogságba is ejtették, de idővel sikerült megszöknie Angliából. Ekkor Franciaországba utazott, ahol édesanyja hatása alá került. Emellett első felesége, az ugyancsak katolikus Anne Hyde is befolyással volt rá. Ekkor fordult a római katolikus vallás felé, illetve erősödött meg katolikus hite, mindezt annak ellenére, hogy születésekor anglikán rítus szerint keresztelték meg.¹³ A 'Stuart-restauráció' bekövetkezte (1660) után a yorki herceg bátyja, II. Károly angol, ír és skót király után trónörökös lett, de ezzel kevesen foglalkoztak, mert várható volt, hogy a nagy nőcsábásznak tartott 'vidám uralkodónak' várhatóan lesznek törvényes utódjai. Az élet azonban másképp alakult. A yorki herceg viszont több botrány is okozott. Először már Angliába érkezését követően. Elcsábította, majd teherbe ejtette Anne Hyde-ot, Edward Hyde, Clarendon első earljének, a lordkancellárnak a lányát.

A yorki herceg bár megígérte, hogy feleségül veszi Anne-t, de mivel az közember volt, előbbi pedig herceg, valójában ennek – a morganatikus jelleg miatt – kevés esélye volt. Ennek ellenére a yorki herceg bátyja, II. Károly ragaszkodott a frigyhez. A pár titkos, római katolikus szertartáson házasodott össze, és alig két hónappal később megszületett első gyermekük. A következő 'aggasztó jel' 1668/1669 körül következett be, amikor a yorki herceg – akit gyermekként protestáns szellemben neveltek – első felesége és édesanyja támogatásával áttért a római katolikus hitre. Már korábbi, száműzetésben eltöltött évei alatt is érdekelték a római katolikus tanítások, a liturgia, etc. ennek ellenére sokáig látogatta az anglikán istentiszteletek, nehogy gyanút ébresszen. Az áttéréssel ellenben félreérthetlenné tette vallási meggyőződését, amellyel hatalmas botrány kavart. Ez viszont csak az 1673. évi 'Test Act' nevű jogszabály elfogadása után robbant ki, mivel a yorki herceg – vallása, illetve hite miatt – kénytelen volt lemondani az angol flotta éléről, amelynek főadmirálisa volt.¹⁴

Miután a herceg nyilvánosan felvállalta a katolicizmust, II. Károly, hogy elkerülje a nagyobb botrányt, elrendelte, hogy Jakab lányait, Máriát és Annát

¹³ James II / VII | England's last Catholic monarch. *Visit Heritage. The Home of Heritage.* <https://tinyurl.com/57xyc6m2> (Letöltés ideje: 2025. április 17.)

¹⁴ Gyémánt (2021) i. m. 229–230.

anglikánként, azaz protestáns szellemben neveljék, emellett nyilvánosan elítélte öccse megtérését. (Hogy ez utóbbi cselekedet mennyire lehetett őszinte, az napjainkban is vita tárgya történész berkekben, tekintettel arra, hogy II. Károly is, a halálos ágyán, áttért a katolikus hitre.) Ennek ellenére megengedte, hogy a yorki herceg – első felesége halála után – második, ugyancsak katolikus házasságot köthessen, ezúttal a tizenöt éves itáliai hercegnővel, Modenai Máriával. A pár római katolikus liturgia szerint házasodott össze. Mindez tovább tüzelte a ‘pápistaellenes’ angol közvéleményt, illetve az anglikán hitet követő (fő) nemességet. Az igazi bajok az 1670-es évek második felében kumulálódtak, amikor már botrány, botrányt követett.¹⁵ Előbb a fikción alapuló, kitalált, ennek ellenére számos, főképp római katolikus egyházi személy kivégzésével járt ún. ‘pápista összeesküvés’ (1678–1681), majd az azzal közel párhuzamosan zajlott ún. ‘kizárási krízis’ (1679–1681) rázta meg a monarchiát, illetve a Stuart-dinasztiát.¹⁶ Az amúgy politikailag rugalmas – megkockáztatható a kijelentés, hogy – opportunistá II. Károly uralkodása során egy alkalommal tűnt egyértelműen merevnek és elkötelezettnek: a ‘kirekesztési válság’ idején öccse, Jakab és annak trónutódlási jogának makacs védelme a családi lojalitás erős érzésére utal. Még a kérdést – a ‘whigek’ nyomására – forszírozó parlamentet is feloszlatta és haláláig (1685) annak újbóli összehívása nélkül, egyedül uralkodott.¹⁷ Azonban II. Károly hamarosan elhalálozott és bár öccse, 1685-ben viszonylag békésen vehette át a hatalmat, a ‘bajt’ nem lehetett elkerülni. Előbb az ún. ‘Engedékenységi nyilatkozat’ (*Declaration of Indulgence*) kavart fel az angol és skót belpolitikát. A dokumentum ugyanis bizonyos jogokat adott a római katolikusoknak és a ‘protestáns disszentereknek’. A katolikusok és a protestáns ‘másképp gondolkodók’ vallási közösségei (anabaptisták, baptisták, kvékerek etc.) természetesen üdvözölték a királyi döntést. Skóciában a radikálisabb presbiteriánusok, Angliában az anglikánok ellenben elutasították azt, illetve a királyi abszolutizmus megnyilvánulásának ékes példajaként tekintettek rá.¹⁸ A nyilatkozatot elutasító ‘hét püspök perével’ (*Seven Bishops Case*) pedig az uralkodó tekintélyén is folt esett. Az ‘utolsó csepp a pohárban’ viszont a római

¹⁵ Uo. 266–267.

¹⁶ Uo. 229.

¹⁷ The Caracter of Charles II. Western University (London, Ontario, Canada): <https://instruct.uwo.ca/english/234e/site/bckgrnds/biogrpchs/charlesii.html> (Letöltés ideje: 2024. április 17.)

¹⁸ Vö. David Armitage: *British political thought in history, literature and theory, 1500–1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 95–96.; Tim Harris: *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720*. London, Allen Lane, 2006. 173.; Scott Sowerby: *Making Toleration. The Repealers and the Glorious Revolution*. Cambridge (Massachusetts, USA), Harvard University Press, 2013. 33–35.

katolikus trónörökös, James Francis Edward Stuart – 1688. június 10-én történt – születése jelentette. Ez belátható közelségbe helyezte az angliai protestánsok 'rémálmát', egy katolikus dinasztia kiépülésének lehetőségét.

2.3. Abszolutizmusba hajló uralkodás

Az ún. 'királyok isteni joga' nevezetű politikai doktrína nem új keletű fogalom. Gyökerei már bizonyos ókori tanításoknál, elméleteknél is megjelentek. Angliában főképp a 17. század első felében, a 'korai Stuartok' (*Early Stuarts*) uralkodása alatt élte reneszánszát. Az első angliai Stuart uralkodó, I. Jakab, továbbá fia, I. Károly támaszát ez az elv biztosította. I. Jakab – a skót trónon: VI. Jakab – aki nemcsak koronás fő, hanem tudós alkat is volt, politikatudományi munkákat is írt.¹⁹ Egyik munkájában megjegyezte, hogy „[...] The State of Monarchie is the supremest thing upon earth: For Kings are not only God's Lieutenants upon earth, and sit upon God's throne, but even by God himself they are called Gods.”, azaz, magyarul, szabad fordításban: „A monarchikus állam [≈királyság] a legfelsőbb dolog a földön: Mert a királyok nemcsak Isten hadnagyai a földön, és Isten trónján ülnek, de még maga Isten is Isteneknek nevezi őket.”²⁰

A 'királyok isteni joga' politikai és vallási elmélet egyben. Ennek értelmében a leendő uralkodó eleve elrendeltetett az uralkodásra és a későbbi alávetettek – vagyis a korona alattvalói – aktív hozzájárulást adtak Istennek, hogy kiválassza a király lelkének 'metafizikai' tulajdonságait, amelyek révén a későbbiekben kormányozni fogja őket. A tan lényeges eleme – és talán kijelenthetjük, ezt nehezményezte leginkább a Stuart uralkodók talán legjelentősebb 'ellenlábasa', az angol parlament –, hogy a király tetteiért egyedül csak Istennek tartozik számadással. Földi halandó (köznép, nemes, arisztokrata etc.) és hatóság (parlament etc.) nem számoltathatja el. Az uralkodóknak 'istenti tekintélyük' van. Ebből következik, hogy minden személyük ellen irányuló tett – például gyilkosság, hatalomból való letétel etc. – isteni törvényt csorbít, ezáltal magát a teremtő Istent sérti. A tanítás lényegi alapja még a hierarchia, a tekintélyelvű-

¹⁹ Gyémánt Richárd: I. (VI.) Jakab Anglia, Skócia és Írország király, a hit védelmezője. Egy külön uralkodó és kora. In: Gyémánt Richárd (szerk.): *A Stewart/Stuart-dinasztia Könyvtára*. 1. kötet. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2023. 349.

²⁰ Matthew Willis: Making Sense of the Divine Right of Kings. *Jstor Daily*, 2020. december 18. <https://daily.jstor.org/making-sense-of-the-divine-right-of-kings/> (Letöltés ideje: 2025. április 17.)

ség, amely kevés jogot ad főképp a köznép, de még a nemesség és a parlament kezébe is.²¹ A ‘királyok isteni jogához’ visszahajló II. (VII.) Jakab annyiban tért el két koronás elődjétől, hogy római katolikus volt, tehát a római pápa főségét elfogadta, de alattvalóitól a megkérdőjelezhetetlen hűséget ugyanúgy elvárta.

Angliában a tant egyébiránt ügyesen illesztették az angol szokás- és jogrendszer (precedensek, törvények etc.) hagyományába. Az isteni jog teoretikusai a 16. és 17. században szentül hitték, hogy Anglia királyai csak Istennek tartoznak felelősséggel. (Természetesen a Stuart koronás fők is ezt vallották.) Ugyanakkor ezek a tudósok elutasították a királyi abszolútizmust, azt az elképzelést, hogy a legfelsőbb hatalommal felruházott személy törvényeken felüli és túlmutat azokon. Paradox tehát, de király ‘isteni lénye’ csak addig volt elfogadott, amíg határok között maradt. Márpedig a Stuartok, I. (VI.) Jakab, I. Károly és II. (VII.) Jakab elutasítottak minden olyan személyt, illetve tényezőt, aki, illetve ami kétségbe vonta a korlátlan hatalmukat. A ‘különc’ I. (VI.) Jakab még ‘megúsztá’, regnálása viszonylagos rendben végiment, de fia, I. Károly, a ‘mártír uralkodó’ már a fejével fizetett hajthatatlanságáért, annak ifjabbik fia, II. (VII.) Jakab pedig menekülni volt kénytelen az országból, hogy végül száműzetésben halljon meg. Egyedül II. Károly, a ‘vidám uralkodó’ volt ‘üde színfoltja’ a családnak, aki – megkockáztatjuk – opportunistaként eltekintett a ‘királyok isteni jogától’, amely felmenőinek sem hozott sok szerencsét. II. (VII.) Jakab ellenben nem tanult a Stuart-dinasztia korábbi hibáiból, nem beszélve arról, hogy az angol parlament hatalma egyre inkább megerősödött.

Ezzel szemben a ‘királyok isteni joga’ pedig végső soron – az egyre inkább polgári értékeket mutató Angliában, de már a gazdaságilag – Angliához képest – fejletlenebb Skóciában is – vállaltatlan, idejét múlt nézetté vált. Nem utolsósorban az angol szabadságjogok, amelyet például már a *Magna Charta Libertatum* (1215) és több jogszabály (*Habeas Corpus Act* [1679] etc.) kimondott, megkerülhetetlenné váltak. Malíciával élve, Oliver Cromwell és rendszere – még ha ez utóbbit a későbbiekben, a rojalista fogalommal élve, ‘*Interregnumnak*’ is nevezték – ‘helyére tette’ a doktrínát.²²

Habár II. (VII.) Jakab uralkodását követően is voltak, angol, ír és skót, illetve brit uralkodók, akik igyekeztek hatalmukat ‘maximalizálni’, kihasználni a lehetőségeket és a ‘kiskapukat’, visszatérni a ‘királyok isteni jogához’, továbbá az ‘istenkegyelműséghez’ – a nép érdekében, Isten akaratából történő felelős-

²¹ Vö. Pauline Croft: *King James*. New York (New York, USA), Basingstoke & Palgrave Macmillan, 2003. 131–135.; Houston S. J.: *James I. Second edition*. London, Longman, 1998. 32–34.; David Harris Willson: *King James VI & I*. London, Jonathan Cape, 1963. 131–133.

²² Willis i. m.

ségteljes, de ugyancsak kizárólagos gondolkodáshoz és uralkodáshoz – nem volt lehetséges. Habár III. (II.) Vilmos, továbbá a Hannover-házból származó több uralkodó – például III. György (1760–1820), IV. György (1820–1830), IV. Vilmos (1830–1837) – is próbálta hatalmát növelni, ezek a törekvések nem értek el jelentősebb eredményt. Nagy-Britannia útja egyértelműen ki lett jelölve az alkotmányos monarchián át, a parlamentáris monarchiáig, az uralkodó szerepe pedig csökkent, végső soron – napjainkra – szinte jelképpé vált.²³

2.4. Whig-ellenesség a belpolitikában

II. (VII.) Jakab rövid regnálása alatt az angol parlamentet mindössze egyszer hívták össze. Az uralkodó parlamentje a *'Loyal Parliament'* nevet kapta, amely magyarul 'hűséges parlament' jelentéssel bír. II. (VII.) Jakab uralkodása kezdetén zökkenőmentesen vehette át a hatalmat. Ennek oka, hogy, 1683 és 1685 között, II. (VII.) Jakab és bátyja, II. Károly népszerűsége növekedett, az életük ellen irányuló korábbi, 1683. évi 'rozsházi összeesküvés' (*'Rye House Plot'*) leleplezése miatt. Az angol parlament kezdetben valóban hűséges volt II. (VII.) Jakabhoz, illetve elfogadta annak regnálását. Ez azért is ellenmondásos, mert a parlament – amely elvileg 1685 májusa és 1687 júliusa között ülésezett, azonban a gyakorlatban – *tory* (uralkodóbarát) többsége ellenére csak 1685-ben működött. II. (VII.) Jakab, miután szembesült azzal, hogy parlamentje nem támogatja az elgondolásait, folyamatosan elnapoltatta, illetve elhalasztotta a parlament üléseit, amelyet végül feloszlatozott.²⁴

Az új parlament alsóházi tagjai az 1685. évi választások eredményeként jutottak be a parlamentbe. II. (VII.) Jakab számára kezdetben jót ígért a 'parlamentari patkó' összetétele. Sietünk hozzátenni, hogy a választások előtt a kormányzat igyekezett a saját hatalmát, illetve győzelmét 'bebiztosítani'. Ennek oka, hogy II. Károly regnálása végén a parlamentben még *whig* (uralkodóellenes) többség volt. A 'kirekesztési válság' (1679–1681) után kilencvenkilenc ún. *'borough'*²⁵ kapott királyi kiváltságlevelet (*'charter'*).

²³ Vö. Gyémánt (2024) i. m. 95.; Hilliam i. m. 98–102.

²⁴ Vö. 1685. *The History of Parliament. British Political, Social and Local History*: <https://tinyurl.com/5n7nhde7> (Letöltés ideje: 2025. április 17.)

²⁵ A *'borough'* angol szó jelentése korszakonként eltérő lehet. Az angolszász területeken – elsősorban Angliában és Skóciában – egy speciális, széleskörű önkormányzati joggal és önállósággal rendelkező közigazgatási terület volt. (A középkorban alapvetően egy fallal körbevett, erődített várost takart a fogalom. A fogalomban az óangol *'burg'*, illetve *'burgh'* szó jelenik meg.) A fogalom mögött általában egy várost értettek, de lehetett egy választókerület, továbbá

Ennek következtében az előbbi választókerületekben *tory* előny alakult ki, de több olyan helyen is ‘bukták a választásokat’ a *whigek*, ahol nem volt manipuláció a kormányzat részéről. A források szerint – habár nem minden statisztikai adat ismert – az 525 tagú alsóházban, feltehetően 468 hely jutott a *tory*, és csak 57 képviselőhely a *whig* politikai csoportosulásnak.²⁶

A *whigek*ről egyébiránt azért célszerű említést tenni, mert elkötelezett támadói voltak előbb a yorki hercegnek, majd az uralkodóvá előlépett II. (VII.) Jakabnak. Kiemeljük, hogy a korábbi uralkodó, II. Károly öt parlamentje közül az utolsó hármat (1679, 1680–1681, 1681), amelyek regnálása vége felé ülészek, szokás az ún. ‘kizárási parlamenteknek’ (*Exclusion Parliaments*) is nevezni.²⁷ A belpolitikai és vallási okok miatt kialakult az ún. ‘kizárási válság’ (*Exclusion Crisis*), amelynek eseményei révén két, új politikai csoportosulás jött életre.²⁸ Az ún. ‘*Tory* pártcsoportosulás’ – amely uralkodópárti volt – ellenezte a ‘kirekesztést’. Ezzel szemben az – uralkodóellenes – ún. ‘*Whig* pártcsoportosulás’ támogatta azt. Noha Jakab, a yorki herceg politikai helyzete komolyan megingott, de sorsa, idővel, mégis rendeződött. Ennek ellenére a kialakult belpolitikai helyzet előrevetítette a későbbi, 1688. évi, immáron uralkodóként bekövetkezett bukását, amelyben a *whigek* ‘oroszlánrészt’ vállaltak. A *whigek* kapcsán kiemelendő, hogy nemcsak uralkodóellenesek voltak, hanem a legelkötelezettebb katolikusellenesség is jelen volt a soraikban. Az időben kicsit visszatekintve kiemeljük, hogy az általuk politikai célból megalapított ‘Zöld Szalag Klub’ (*Green Ribbon Club*) szélsőséges lépést tett. Első alkalommal 1679. november 17-ére szervezték meg azt a londoni tömegdemonstrációt, amely során elégették a római pápa képmását. Egy évvel később, 1680-ban – ugyancsak november

városi kerület, valamint városrész is, például London esetében. Vö. William Charles Smith: Borough. In: Thomas Spencer Baynes (szerk.): *Encyclopaedia Britannica*. Volume IV. Ninth edition. Charles Scribner’s Sons, New York (New York, USA), 1878. 62–64.; William Charles Smith – Mary Bateson: Borough. In: Hugh Chisholm (szerk.): *Encyclopaedia Britannica*. Volume IV (*Bishārīn–Calgary*). Eleventh edition. Cambridge, Cambridge University Press, 1911. 268–273.

²⁶ Clyve Jones (szerk.): *Britain in the first age of party, 1680–1750. Essays presented to Geoffrey Holmes*. London – Roncwerter (West Virginia, USA), The Hambledon Press, 1987. 56.; Duke Basil Henning: The Politics of Members. *The History of Parliament. British Political, Social and Local History*. <https://tinyurl.com/yc5c4djh> (Letöltés ideje: 2025. április 17.); William Arthur Speck: *Reluctant revolutionaries. Englishmen and the revolution of 1688*. Oxford, Oxford University Press, 1990. 45.

²⁷ 1660–1688. *UK Parliament*. <https://tinyurl.com/kfdffyr3> (Letöltés ideje: 2024. április 17.)

²⁸ „A kétpártrendszer klasszikus mintája Nagy-Britannia. A Tory (konzervatív) és a Whig (liberális) párt hagyományai a 18. századig vezethetők vissza, bár az 1880-as évekig aligha beszélhetünk modern pártrendszeréről.” Enyedi Zsolt – Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris, 2001. 151–152.

17-én – hasonlóképpen demonstráltak a *whigek* és szimpatizánsaik. A politikai ellenzék szerveződése azonban nem volt hosszú életű, a klub a 'kizárási krízis' – elvárásaikkal ellentétes – sikertelensége, továbbá a – király és öccse életének kioltására irányuló – 'rozsházi összeesküvés' (1683) felgöngyölítése miatt hamarosan beszüntette a tevékenységét. A Stuartok keményen felléptek a szerveződés ellen, a klub működését 1685-ben ellehetetlenítették.²⁹

Érdekességként megjegyezzük, hogy II. Károly még 1675 decemberében kiáltványt (*'Proclamation for the Suppression of Coffee Houses'*) adott ki a kávéházak bezárásáról is, hogy az ottani *whig* politikai tevékenységet – rölapok készítését, terjesztését etc. – visszaszorítsa, de a rendelkezés olyan népszerűtlen volt a kávéfogyasztók körében, hogy tizenegy nap elteltével (!) visszavonásra került. (Ráadásul még a kávéházak száma is nőtt.)³⁰

2.5. Francia orientáció a külpolitikában

Az angol és francia kapcsolatok – 1685 és 1688 között – felemásan alakultak. Nem mindegy, hogy az uralkodók, tehát II. (VII.) Jakab és XIV. Lajos, vagy Anglia és Franciaország viszonyáról beszélünk, ugyanis nagyjából fordított relációt mutatnak.

Az angol és francia kapcsolatokban az 1685 és 1688 közötti időszak politikai és vallási átalakulásokat hozott. A két ország viszonya ebben az időszakban egyre feszültebbé vált, noha voltak még látszólag barátságos mozzanatok is. A történelmi háttér vonatkozásában kiemelendő, hogy a Franciaország élén regnáló XIV. Lajos francia király (1643–1715) abszolút uralkodóként egyre agresszívebb és területi expanzió alapuló külpolitikát folytatott, amellyel az Európa feletti hatalom megszerzésére törekedett. A francia hegemonia egyre nyilvánvalóbban jelent meg Európán kívül is, például Észak-Amerikában, ahol borítékolni lehetett a soron következő, rövid időn belül kirobbanó, újabb angol

²⁹ A 'Zöld Szalag Klub' – amely a korábbi *levellerek* szimbólumát, a zöld szalagot választotta jelképének, 1675 körül alakult meg Londonban, a Chancery Lane Enden állt King's Head kocsmában. Eredetileg a 'King's Head Club' nevet viselte, majd 1679-ben átnevezték azt 'Green Ribbon Club'-ra. Ronald John McNeill: Green Ribbon Club. In: Hugh Chisholm (szerk.): *Encyclopaedia Britannica. Volume XII (Gichtel–Harmonium)*. Eleventh Edition. Cambridge University Press, Cambridge, 1911. 550–551.

³⁰ By the King. A proclamation for the suppression of coffee-houses. *University of Michigan Library*. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B19975.0001.001/1:1?rgn=div1;view=fulltext> (Letöltés ideje: 2024. április 17.)

és francia konfliktust.³¹ A ‘Napkirály’ a vallási kérdésekben is határozottan, de nem körültekintően, járt el. A ‘nantes-i ediktum’ (1598) – a türelmi rendelet, amely védte a francia protestánsokat, a hugenottákat – visszavonásával (‘fontainebleau-i ediktum’, 1685) politikai, vallási és nem utolsósorban gazdasági feszültséget szított. Ezzel párhuzamosan, Angliában is aggasztó jelenségek voltak megfigyelhetők. II. Károly halálát követően öccse, a yorki herceg, II. (VII.) Jakab angol, ír és skót király lépett trónra. Ez viszonylag zavartalanul történt, de sok alattvalóban aggodalmat keltett, hogy királyuk nyíltan a római katolikus vallást követi egy protestáns országban, továbbá a külpolitikáját a franciaorientáció fogja jellemezni. Ez a tény a protestáns angol társadalomban és politikai elitben egyértelmű visszatetszést keltett, amely a király elleni felkelésekben – az egymással közel párhuzamosan zajlott ‘Argyll-féle felkelésben’ és a ‘Monmouth-féle lázadásban’ (1685) – tetet is öltött.³²

A két ország kapcsolatának jellemzőit – 1685–1688 között – az alábbiak szerint lehetne összefoglalni. Egyfelől egyre inkább megjelentek a vallási feszültségek és annak hatásai. A ‘nantes-i ediktum’ visszavonása miatt sok tízezer hugenotta menekült protestáns országokba, így például Svájcba, a protestáns Egyesült Tartományok területére, etc., de – feltehetően 40–50 ezer fő – Angliába is,³³ ami felerősítette az angol társadalomban a római katolikusokkal szembeni, már amúgy is markánsan jelen lévő ellenérzését.

A két uralkodó viszonya – országaikkal ellentétben – kiválóan alakult. Az angol uralkodó csodálta a ‘Napkirály’ államát. XIV. Lajos egyébiránt már II. Károllyal is jó viszonyt alakított ki, ez annak öccsénél sem volt másképp. A francia uralkodó még katonai segítséget is felajánlott II. (VII.) Jakab számára, hogy uralmát biztosíthassa a szigetországban. Ez azért is volt ijesztő, mert II. (VII.) Jakab már 1687-ben békeidőben is több tízezer fős hadsereg felett gyakorolt hatalmat, amelynek tisztjei jobbára már a római katolikus vallású hívei közül kerültek ki. Ahogy Christopher Hibbert brit történész fogalmazott: II. (VII.) Jakab

³¹ Robert Roswell Palmer: *A History of the Modern World*. New York (New York, USA), Alfred A. Knopf, 1965. 118., 120., 164–166.

³² Gyémánt (2021) i. m. 272.; Tarnóczy Tivadar: *A világtörténet dióhéjban*. Budapest, Lauffer Vilmos tulajdona, 1873. 97–98.

³³ Robyn Gwynn: *The Huguenots in Later Stuart Britain. Volume III. The Huguenots and the Defeat of Louis XIV’s France*. Liverpool, Liverpool University Press, 2023. 11.; Warren Chandler Scoville: *The Persecution of Huguenots and French Economic Development, 1680–1720*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1960. 122–123.

„[...] makacsul meg volt győződve arról, hogy mindenki, aki vele szembeszegül árulást vagy még annál is rosszabbat, felségsértést követ el és méltó a legszörnyűbb büntetésre. [...] Élete legfőbb célja – Anglia visszatérítése a római katolikus hitre és egy XIV. Lajos típusú monarchia bevezetése – sosem valósult meg, s épp az e cél eléréséért tett lépései vezettek el végső száműzetéséhez és az 1688-os Dicsőséges Forradalomhoz.”³⁴

3. A 'Dicsőséges Forradalom' előzménye, menete és következményei

A 'Dicsőséges Forradalom' (1688–1689) különleges fejezete Anglia, Írország és Skócia, de még Hollandia (Nederland) történelmének is. (Eddig csak egyszer fordult elő, hogy egy holland származású 'koronás fő' Anglia, Írország és Skócia élére kerüljön.) A Stuart-dinasztia regnálása idején a 17. században előbb elbukott a monarchia (1649), majd bevezették a 'köztársaságot', amely utóbb ugyancsak elbukott, és 1660-ben 'restaurálták' a monarchiát. Azonban a királyság 1688-ban ismét elbukott, majd egy holland államférfi mentette meg azt angol – ráadásul a Stuart-házból származó – hitvesével, amely így nem süllyedt ismét polgárháborúba, illetve anarchiába. Ilyen eseménysorozatra máshol nem történt precedens, legalábbis nem ilyen, viszonylag, rövid idő leforgása alatt. Ebből is látható, hogy a politikai viszonyok a Brit-szigeteken, főképp Angliában már ekkor is különlegesnek számítottak.

3.1. III. (Orániai) Vilmos meghívása

II. (VII.) Jakab személyét még yorki herceg korában jelentős bírálat érte római katolikus hite miatt, mely a 'kizárási krízishez' vezetett. Habár II. Károly sikeresen stabilizálta a politikai helyzetet, emiatt öccse, II. (VII.) Jakab néven viszonylag zökkenőmentesen foglalhatta el országai trónját, a bajok hamar megmutatkoztak. Már a regnálás 'hajnala' (1685) is lázadással, illetve felkeléssel indult, amelyet még elfojtott II. (VII.) Jakab rendszere, de a római katolikus 'restauráció' már egyértelműen elutasításra lelt nemcsak *whig*, hanem protestáns *tory*, azaz

³⁴ Christopher Hibbert: *Windsor. A királyi udvar*. (Frey Veronika ford.) Budapest, Holnap, 1999. 75.

uralkodóbarát körökben is. Az ‘Engedékenységi Nyilatkozat’ (1687), illetve a vallási jogok kiterjesztése a római katolikusokra, továbbá a ‘disszenterekre’, komoly ellenálláshoz vezetett. A ‘hét püspök pere’ és annak következményei pedig abszolút aláásták az uralkodó tekintélyét, akinek ráadásul fiúgyermek is született, amely egyet jelentett egy római katolikus monarchia, illetve dinasztia kiépülésével.³⁵ A protestáns politikai elit – amelyet aggodalommal töltöttek el az előbbieken felsorolt fejlemények – lépéskényszerbe került. Ekkor olyan – nem melleleg felségsértésnek számító – politikai lépésre került sor, amely példa nélkülinek számít nemcsak a Brit-szigetek, hanem még az egyetemes történelemben is. A kialakult, feszült helyzet orvoslására – 1688. június 30-án – világi és egyházi előkelőségek egy csoportja – amely az ún. ‘Halhatatlan Hetes’ (*Immortal Seven*)³⁶ nevet kapta az utókortól – hivatalos meghívólevélben fordult III. (Orániai) Vilmoshoz, a protestáns Egyesült Tartományok több tartományának (Holland, Zeeland, Utrecht, Guelders, Overijssel) helytartójához (*stadhouder*). Nevezetesen, hogy a protestantizmus védelme érdekében seregével szállja meg az országot, valamint segítsen a rekatolicizmus megállításában, illetve visszaszorításában.³⁷ Eckhart Hellmuth történész szerint az angol főrendűek célja az volt, hogy „[...] II. Jakobot politikája felülvizsgálatára kényszerítsék”.³⁸

Az előbbieken említett ‘Halhatatlan Hetes’ az Orániai hercegnek szánt meghívólevelet szándékosan álnéven és kétértelműen fogalmazta meg, hogy ne tegyék ki magukat a felségárulás vádjának, amely büntetért minden bizonnyal az életükkel fizettek volna. (Elevenen élt még az 1685. évi ‘Monmouth-féle lázadás’ és az ‘Argyll-féle felkelés’ és azok vérbefojtásának emléke.) A meghívólevél „[...] ennek ellenére tartalmazta Anglia politikai elitjének néhány központi sérelmét.”³⁹

³⁵ Gyémánt (2021) i. m. 272–275.

³⁶ A ‘meghívólevél’ aláírói között *whig* és *tory* szimpatizánsok egyaránt voltak. Az aláírók: 1. Henry Sydney (1641–1704), Romney első earlje, a meghívólevél megalkotója (*whig*), továbbá 2. Edward Russell (1653–1727), Oxford első earlje, az angol flotta parancsnoka (*whig*), 3. William Cavendish (1640–1707), Devonshire első hercege (*whig*), 4. Thomas Osborne (1632–1712), Leeds első hercege, más néven Lord Danby (*tory*), 5. Charles Talbot (1660–1718), Shrewsbury első earlje (*whig*), 6. Richard Lumley (1650–1721), Scarbrough első earlje (*whig*) és végül 7. Henry Compton (1632–1713) London anglikán püspöke (1675–1713) (*tory*). Vö. Barry Coward: *The Stuart Age. England, 1603–1714*. Second Edition. London, Longman Limited, 1997. 341.; George Macaulay Trevelyan: *The English Revolution 1688–1689*. New York (New York, USA), Oxford University Press, 1965. 50.

³⁷ Vö. Maurice Ashley: *The Glorious Revolution of 1688*. New York (New York, USA), Charles Scribner’s Sons, 1996. 201–202.

³⁸ Eckhart Hellmuth: III. Vilmos és II. Mária (1689–1702 és 1689–1694). In: Peter Wende (szerk.): *Angol királyok és királynők VII. Henrikől II. Erzsébetig*. Budapest, Korona Kiadó, 2001. 160.

³⁹ Uo.

Az Orániai herceget nem érte váratlanul a 'meghívás', mivel 1687 óta szoros kapcsolatot tartott fenn protestáns, angol politikusokkal. Az angol belpolitika kérdéseivel pedig már az 1660-as évek vége, illetve az 1670-es évek eleje óta, 'hivatalból' is behatóbban foglalkozott. A protestáns helytartó – aki zseniális propaganda- és sajtótevékenységet végzett – jelezte, hogy kész a beavatkozásra. Az ún. 'Hágai Kiáltványban' (1688. szeptember 20.) a protestáns Anglia védelmezőjeként, a hagyományos angol szabadságjogok és örökölt jogrendszer védelmezőjeként jelent meg.⁴⁰ Elsődleges célja – habár ezt egyes álláspontok vitatják –, nem a hatalom megszerzése, hanem a protestantizmus védelme volt.

III. (Orániai) Vilmos alapvetően nem azért ment seregei élén Angliába, hogy II. (VII.) Jakabot letaszítsa a trónról, hanem, hogy katonai támogatást nyújtson az angol parlamentnek a királlyal szembeni vitában. Kevesek számára ismert, hogy a herceg és apósa – nem mellesleg nagybátyja – között korábban rendszeres levelezés zajlott. A kapcsolatuk az inváziót megelőzően kielégítőnek volt mondható, ezért az angol, ír és skót király sokáig nem is akarta elhinni, hogy veje, illetve unokaöccse fellép ellene.

A protestáns Orániai herceg hamarosan hatalmas inváziós sereggel szállt hajóra és elhagyta hazája területét. Feltehetően nem kívánta a Brit-szigeteket 'leigázni', illetve apósát, az angol, ír és skót királyt letaszítani a trónjáról, azonban erősen tartott egy formálódó francia-angol szövetségtől, amely a protestáns Egyesült Tartományok ellen irányult volna. Az Orániai herceg féelme nem volt alaptalan, hiszen Anglia és Franciaország – továbbá a Kölni Hercegek és a Münsteri Hercegpüspök – együttműködésére már volt precedens a 'közelmúltban', 1672 és 1674 között, amely katasztrófába sodorta a hollandokat. Az akkori szövetségesek, Anglia, Franciaország, valamint a münsteri herceg-püspök és a kölni érsek-választófejedelem seregei 1672-ben négy irányból – a szárazföldön és a tengeren – egyszerre támadták meg a protestáns Egyesült Tartományokat. Ezt a nagy erejű, a hollandok ellen irányuló offenzívát jóformán csak a – holland emberek számára mindenkor a letragikusabbnak számító módon – a gátak átvágásával, illetve az ország egy részének elárasztásával, a későbbiekben pedig ügyes diplomáciával lehetett feltartóztatni. Nem véletlen, hogy a holland történelemkönyvekbe az ún. '*Rampjaar*', azaz a 'Katasztrófa éve' néven írta be magát a 17 hónapig tartó – 1672-ben indult – eseménysorozat, amelynek mélypontjaként az utcai csöcselék Hágában – a protestáns Egyesült Tartományok kormányzati központjában – a holland belpolitika korábbi két vezető alakját, a 'republikánus' Johann (1625–1672) és Cornelis (1623–1672) de Wittet is meglin-

⁴⁰ Uo.

csele. A két kiemelkedő politikai vezető megcsonkított holttesteit közszemlére tették ki.⁴¹

Habár ennyi év távlatából nehéz rekonstruálni az eseményeket, illetve több történelmi álláspont is létezik, feltehetően az Angliába tartó III. (Orániai) Vilmos elsőszámú célja az esetleges szövetséges invázió megelőzése lehetett, a protestantizmus védelme mellett.⁴²

3.2. Pápista szél – protestáns szél

A holland invázió időpontja kitervelt volt, már 1688 őszétől lehetett rá számítani. Az Orániai herceg mintegy tizennégy-tizenötezer főt mozgósított, valamint 3 600 lovat és közel négyszáz hajóból álló flottát állíttatott ki. III. (Orániai) Vilmos különös körültekintéssel járt el, ügyelt arra, hogy II. (VII.) Jakabot szövetségesei, a franciák ne tudják támogatni. Ráadásul az angol, ír és skót király elkövette azt a 'szarvashibát', hogy nem kért segítséget szövetségésétől, XIV. Lajos francia királytól. Ebben valószínűleg az a gondolat vezérelte, hogy a szigetországban belpolitikai feszültséget szítana egy esetleges francia katonai beavatkozás.⁴³ Utóbb, az uralkodó személyének megítélését látva, illetve az események ismeretében, ez nem lehetett alaptalan gondolat. A francia hadsereg ebben az időben egyébiránt a német területeken, így a Rajna-vidéken, a francia flotta pedig a Földközi-tengeren működött, ezért 1688 ősze kiváló időszaknak bizonyult az invázióra.⁴⁴

A küszöbön álló holland invázió terve idővel II. (VII.) Jakabhoz is eljutott. A döbbenetből felocsúdott és magára maradt uralkodó mozgósította flottáját, továbbá a hadsereg átcsoportosítását rendelte el Írországból és Skóciából Anglia területére, valamint egyes erődöket is megerősíttetett. Ettől függetlenül az Orániai herceg első kísérlete az invázióra kudarcba fulladt az ún. 'pápista szél' (*popish wind*) miatt. Az első partraszállási kísérletre 1688 októberében került volna sor, de az inváziós seregek a heves viharok miatt vissza kellett

⁴¹ Gyémánt Richárd: A képprombolástól a batáv forradalomig. A protestáns Egyesült Tartományok története a 16–18. században. In: Balogh Elemér (sorozatszerk.): *Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára. 96. kötet*. Szeged, Iurisperitus, 2022. 305–315.; Luc Panhuysen: *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam, Uitgeverij Atlas, 2009. 13.

⁴² Vö. Miller i. m. 190–196.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Gyémánt i. m. 275.; Derek McKay – Hamish M Scott: *The Rise of the Great Powers, 1648–1815*. London, Longman Publishing Group, 1984. 41.

térnie a holland kikötőkbe. Az akció során az élelmiszer nagy része odaveszett, ráadásul több mint ezer ló is megfulladt, mivel a hajó nyílásait a vihar idején zárva kellett tartani. A második inváziós kísérlet már sikeres volt. II. (VII.) Jakabnak ellenben balszerencséje volt, a kedvezőtlen szélirány meggátolta a királyt abban, hogy flottájával megakadályozza III. (Orániai) Vilmos seregének partraszállását. A megváltozott szélirány, illetve a keleti szél – az ún. 'protestáns szél' (*protestant wind*) – segítette a herceg hajóit, hogy eljussanak Anglia déli partjaihoz. Ellenben II. (VII.) Jakab flottája nem tudta elhagyni a Temze folyó torkolatát,⁴⁵ ezért az Orániai herceg katonáival 1688. november 5-én zavartalanul szállt partra Devon grófságban, Brixham településnél. A délnyugati országrész lakói az Orániai herceg mellé álltak, akárcsak az angliai protestánsok zöme, ezért a római katolikus király idővel pánikba esett. Tehetetlensége miatt hamar elveszítette tekintélyét.

A partraszállást követően az inváziós haderő továbbhaladt az ugyancsak Devonban fekvő Exeter városába, ahová 1688. november 9-én érkezett meg. Itt az inváziós sereg két hétig pihent. Szerencséje volt, mert II. (VII.) Jakab serege, amely megközelítőleg 25 ezer főt tett ki – emellett erősebb és jobban felszerelt volt – meg sem kísérelte az érdemi (ellen)támadást az inváziós, nagyjából holland, kisebb részben német-dán-francia hugenotta sereggel szemben. Az inváziós sereget *whig* emigránsok is támogatták. A megrettent király határozatlansága, rossz döntései, a körein belüli fejetlenség, a dezertálások, a protestánsok viszonylag vér nélküli győzelmét hozták el, habár az Orániai herceg – akit II. (VII.) Jakabhoz hasonlóan némiképp a kétségek gyötörtek – eleinte a visszavonulást latolgatta.⁴⁶ Időközben – 1688. november 12-én – az Észak-Angliában, York környékén élő főurak is elfogadták az invázió tényét. A király bázisa tovább szűkült. Habár néhány nappal később, 1688. november 19-én, Salisburyben csatlakozott a jelentős számú seregéhez, az már nem sokat segített.

A kiábrándultság, az alacsony morál volt a jellemző a királyi seregére.⁴⁷ Emiatt egyre többen dezertáltak, még a tisztek közül is.⁴⁸

⁴⁵ Vö. Clyve Jones: *The Protestant Wind of 1688. Myth and Reality. European Studies Review*, Vol. 3., N. 3. (1973) 201–221.; Nicholas A. M. Rodger: *The Command of the Ocean. A Naval History of Britain, 1649–1815*. London, Penguin, 2004. 138.

⁴⁶ Hellmuth i. m. 160–162.; Hilliam i. m. 91.; Wout Troost: *William III, The Stadholder-king. A Political Biography*. (translation by Grayson J. C.) Farnham, Ashgate Publishing Limited, 2005. 200–205.

⁴⁷ Harris i. m. 285.

⁴⁸ John Childs: *The Army, James II, and the Glorious Revolution*. Manchester, Manchester University Press, 1980. 187.; Patrick Dillon: *The last revolution. 1688 and the creation of the*

A ‘Dicsőséges Forradalmat’ rendszerint úgy emlegetik, mint ‘vér nélküli’ eseménysorozatot, kisebb fiaskókra azonban sor került. Az 1688. november 20-án zajlott, ún. ‘wincantoni csetepatéra’ (*Wincanton Skirmish*) a Somerset grófságban fekvő Wincantonban került sor. Az ütközetben a közel százhusz főt számlált királyi lovas gárda és a gránátosok egy nagyjából harminc főt számláló felderítőcsapattal küzdött meg. Mindkét oldalon kevesen estek el a ‘vitatott’ kimenetelű összecsapásban. A királyi propaganda szerint a királyi sereg visszaverte az Orániai herceg seregrészét, ehhez képest, a holland inváziós sereg elfoglalta a települést, az Orániai herceg ott szállt meg egy éjszakára⁴⁹ A következő, már jelentősebb fegyveres összetűzésre, Reading városánál került sor. A ‘readingi csatát’ (*Battle of Reading*) 1688. november 9-én vívták és az inváziós haderő győzelmét hozta el. Egy inváziós seregrész London felé haladva váratlanul lepte meg a királyi sereg közel hatszáz katonáját. Az inváziós seregrész közel a fele volt a királyi gárdának, de a helyi lakosok is segítették őket. Előbbiek közül alig esett el valaki, de a királyi sereg – beszámolóktól függően – körülbelül 5–60 főt veszített a csatában.⁵⁰

II. (VII.) Jakab tehetetlensége, illetve seregeinek visszavonulása, továbbá az ország egyes részein kitört felkelések miatt Anglia kormányzata gyakorlatilag megbénult. Hiába tett engedményeket a király, célját már nem érte el. Egy lehetőséget látott, féltve biztonságát, illetve életét – 1688. december 11-én – elmenekülni az országból. Nem sokkal korábban – 1688. december 9-én – a király családja – felsége mosónőnek álcázva magát, csecsemőkorú fia a szennyes ruhák közé rejtve – sikeresen Franciaországba szökött. A király is követte a példájukat, megpróbált Franciaországba szökni. Előbb azonban Anglia nagypecsétjét (*Great Seal of England*), hogy megnehezítse távollétében a kormányzást a Temzébe dobta. Az uralkodó szerencsétlenségére a nagypecsét fennakadt egy halászhálóban, majd később III. Vilmosnak adták át. A katolikus uralkodó első szökési kísérlete kudarccal végződött, kenti halászok elfogták, majd katonák kísérték vissza Londonba. Később, 1688. december 23-án az őrizetben lévő király újabb, immáron sikeres szökést kísérelt meg. Abban megoszlanak a történelmi vélemények, hogy a király megszökött, vagy ‘hagyták’ megszökni.

modern world. London, Pimlico, 2007. 164.; Lucile Pinkman: *William III and the Respectable Revolution*. Cambridge (Massachusetts, USA), Harvard University Press, 1954. 138., 160.

⁴⁹ Piers Wauchope: *Patrick Sarsfield and the Williamite War*. Dublin, Irish Academic Press, 1992. 36–39.

⁵⁰ The Battle of Broad Street. Only fighting during the Glorious Revolution of 1688. *David Nash Ford's. Royal Berkshire History*. http://www.berkshirehistory.com/articles/reading_broadst.html (Letöltés ideje: 2025. április 17.)

Az egyik forrás a következőképpen fogalmazott: 'II. Jakab, csaknem minden hívetől elhagyatva, elmenekült Angliából. Ez nagyon is kapóra jött az államszűny szervezőinek. A menekülő királyt útjában senki sem tartóztatta fel. Jakab Kent grófságának egyik pontjára érkezett (Anglia délkeleti partvidékén), majd hajón átkelt Franciaországba, XIV. Lajos védőszárnyai alá. Még mielőtt az öreg király hajóra szállt volna, Orániai Vilmos 1688. december 18-n bevonult Londonba.'⁵¹ Azt azonban, hogy ezután mi következik, valószínűleg pontosan senki sem tudta.⁵²

II. (VII.) Jakab Franciaországba távozott. Felesége és fia a francia király udvarában már várták. A királyt több híve is elkísérte a száműzetésbe. XIV. Lajos a Saint-Germain-en-Laye-i kastélyt és évjáradékot folyósított a letett uralkodónak és családjának.⁵³

3.3. Alkotmánytörténeti vonatkozás – 'dióhéjban'

A 'Dicsőséges Forradalom' vonatkozásában sok szakirodalom az 1688. esztendő jelöli meg. A meghívólevél küldése, a holland invázió, a partraszállás Angliában, továbbá a menetelés London felé, végül II. (VII.) Jakab előbb sikertelen, majd sikeres szökése valóban 1688-ban történt. Azonban a folyamat 1689 elején is folytatódott. Az idősik vonatkozásában ezért célszerűbb, az alkotmányjogi kérdések megválaszolása miatt, a 'Dicsőséges Forradalom' évszámánál az 1688–1689 megjelölés.

Válságos helyzet állt elő, amely esetlegesen polgárháborúval is fenyegethetett volna. Oránia hercegeének a fellépése azért is volt jelentős, mert seregeivel biztosította például a közrend fenntartását az angol fővárosban, Londonban. Külpolitikailag is veszélyes helyzet állt elő, mivel XIV. Lajos francia király a holland invázió esetén, háborúval fenyegette meg az Orániai herceget, emellett jelentős anyagi támogatást küldött II. (VII.) Jakabnak a védekezéshez.⁵⁴

A brit történészek a mai napig vitatkoznak arról, hogy a herceg akciója protestáns segítség volt vagy az ország megszállásának minősült. III. Vilmos ezért

⁵¹ J. J. Zutyisz: *Világtörténet*. V. kötet. [Jevgenyij Mihailovics Zsukov (főszerk.): *Világtörténet tíz kötetben*. (ford. Dolmányos István)] Budapest, Kossuth, 1964. 78.

⁵² Norman Davies: *The Isles. A History*. Oxford, Oxford University Press, 1999. 614–615.; Troost i. m. 205–207.

⁵³ Hilliam i. m. 91.; Miller i. m. 205–209.

⁵⁴ John R. Western: *Monarchy and Revolution. The English State in the 1680s*. London, Blandford Press, 1972. 259.

adta ki még október 10-én a – már említett – ‘Hágai Nyilatkozatot’ (*Declaration of The Hague*), amelyet hollandról angolra fordítottak és a partraszállás után hatvanezer példányban osztottak szét. Ebben az Orániai herceg biztosított mindenkit, hogy célja a protestáns hit védelme, a szabad angol parlament biztosítása, de apósa, egyben nagybátyja, II. (VII.) Jakab álláspontját is figyelembe kívánta venni, azonban annak tanácsadóit elítélte.⁵⁵

Emellett alkotmánytörténeti dilemmák is felmerültek. A politikai elit többsége a monarchia fenntartása mellett tört lándzsát, de egyesek, egy szűk kör elméleti lehetőséget látott a köztársaság bevezetésére is.⁵⁶

II. (VII.) Jakab távozása lehetővé tette az Orániai herceg számára, hogy 1688. december 28-án ideiglenesen átvegye a kormányzást. A következő év januárjának elején szabad választásokat tartottak, ennek eredményeképp az angol parlament 1689. január 22-én ült össze. A *whigek* árnyalatnyi többséget képeztek az alsóházban, de a felsőházat a *tory* csoportosulás uralta, akik érzékelték, hogy II. (VII.) Jakabot lehetetlen ismét trónra emelni, ezért szerintük lányát, Máriát kellett volna régensnek vagy egyeduralkodónak kinevezni. Két hét idegőrlő várakozás várt az Orániai hercegre, miközben a francia sereg sem tétlenkedett, a Rajna mentén felsorakozva a hollandokat fenyegette. A hazája sorsát is féltő III. Vilmos döntött, vagy ‘társuralkodó’ lesz feleségével, vagy pedig hazatér. (A herceg és seregeinek esetleges távozása polgárháborúba is taszíthatta volna Angliát, ezért III. Vilmos „igényeivel” az angol politikusoknak foglalkozniuk kellett.) A parlament ultimátumot kapott, ezért 1689. február 6-án a képviselők döntést hoztak: II. (VII.) Jakab elmenekülésével lemondott a trónról, amely megüresedett és azt Máriának és Vilmosnak, mint ‘társuralkodóknak’ ajánlják fel. Azonban a parlament elfogadta és 1689. február 13-án felolvasta az ún. ‘Jognyilatkozatot’ (*Declaration of Right*), amelyet a ‘Jogok Nyilatkozatába’ (*Bill of Rights*) is beemeltek. Ez a dokumentum az uralkodó hatalmát jelentősen korlátozta.⁵⁷

⁵⁵ Lisa Jardine: *Going Dutch. How England Plundered Holland's Glory*. London, Harper Perennial, 2008. 29.; Speck i. m. 74–75.; E. Neville Williams: *The Eighteenth-Century Constitution, 1688–1815. Documents and Commentary*. Cambridge, Cambridge University Press, 1960. 10–16.

⁵⁶ Stephen B. Baxter: *William III and the Defense of European Liberty, 1650–1702*. New York, Harcourt – Brace and World, 1966. 231.; Eveline Cruickshanks (szerk.): *By Force or by Default? The Revolution of 1688–89*. Edinburgh, John Donald, 1989. 82–109.; Steven C. A. Pincus: *1688. The First Modern Revolution*. New Haven (Connecticut, USA), Yale University, 2009. 221–254.

⁵⁷ John Miller: *James II. A study in kingship*. Methuen. London, 1978. 209.; Pincus i. m. 292–293.; Harris i. m. 319–329.

4. II. (VII.) Jakab uralkodói teljesítményének megítélése – történész szemmel

II. (VII.) Jakab megítélése sokat változott az évszázadok során. Napjainkban is egyre többször más oldalról közelítik meg az uralkodói teljesítményét, mint a kortársak, vagy a 18. és 19. századi brit történészek tették. Nincs ezzel egyedül az angol, illetve brit történelemben. A 'püpos és gyermekgyilkos' III. Richárd angol király (1483–1485) is hasonló 'jellemfejlődésen' ment, illetve megy keresztül főképp az elmúlt évtizedekben.⁵⁸

Említettük már, hogy II. (VII.) Jakab angol, ír és skót király uralkodásának megítélése a (brit) történészek körében az évszázadok során jelentős átalakuláson ment keresztül. A 19. századi *whig* történetírás, élén Thomas Babington Macaulay-val (1800–1859) a királyt elvakult zsarnokként ábrázolta, uralmát pedig az örület határát súroló abszolutizmusként. Ezt a narratívát vitte tovább George Macaulay Trevelyan (1876–1962) is, akik az uralkodó vallási tolerancia megvalósítására tett kísérleteit színleltnek tartotta, regnálását pedig a brit történelem hibás 'kiterőjeként' értelmezte. A 19. század végén Sir Adolphus William Ward (1837–1924) már árnyaltabb képet festett, de II. (VII.) Jakabot politikai és vallási értelemben 'bigottnak' nevezte. Szerinte a király alapvető célja a római katolikusok felszabadítása, továbbá Angliának a katolicizmushoz való visszavezetése volt. A francia származású angol történész, Joseph Hilaire Pierre René Belloc (1870–1953) írásában (1928) a királyt a lelkiismereti szabadságért kiálló tisztességes emberként írta le, azonban hangsúlyozta, hogy az uralkodó képtelen volt a kompromisszumra és makacsul ragaszkodott vallási meggyőződéséhez. Az 1960-as és 1970-es évek történészei, például a brit Maurice Percy Ashley (1907–1994), újraértékelték II. (VII.) Jakab vallási türelmet hirdető politikáját. Bár elismerték, hogy a 'koronás főnek' abszolutista hajlamai voltak, de hangsúlyozták emberi motivációit is. Ashley kiemelte továbbá, hogy a történelem nem csupán rendszerek és osztályok története, hanem egyéneké is. Ezért szükséges az uralkodói személyiséget is vizsgálni. John Miller brit történész – 2000-ben – szintén elfogadta az abszolutizmus 'vádját', de hangsúlyozta, hogy II. (VII.) Jakab célja a katolikusok vallási és polgári jogainak biztosítása volt – az abszolutista módszerek pedig ennek eszközeiként szolgáltak számára.⁵⁹

⁵⁸ Vö. Hilliam i. m. 65–66.

⁵⁹ Ashley i. m. 9., 196–198.; Hilaire Belloc: *James the Second*. Philadelphia (Pennsylvania, USA), J. B. Lippincott Company, 1928. vii.; Thomas Babington Macaulay: *The History of England from the Accession of James the Second. Volume II*. London, Longmans, 1889. 239.; Miller i. m. ix.; Adolphus William Ward: James II of England. In: Sidney Lee (szerk):

William Arthur Speck 2004-ben úgy fogalmazott, hogy az uralkodó bár valóban elkötelezett volt a vallási tolerancia iránt, de ugyanúgy célja volt a királyi hatalom megerősítése is. Ugyanakkor autokratikus jelleme nem tette lehetővé, hogy a lelkiismereti szabadságot másokkal – parlament, kormányzat – együttműködve valósítsa meg. Nem tudta elviselni, hogy korlátozzák a hatalmát, ezért inkább távozott az országból. Ez az elgondolás azonban csak ideiglenes volt számára. Tim Harris 2006-ban kiadott művében összefoglalta a modern történetírás ambivalens hozzáállását: II. (VII.) Jakab lehetett ‘bigott zsarnok’, ‘naiv politikus’, de akár egy ‘jó szándékú, felvilágosult uralkodó’ is, azonban az uralkodó teljesítményének megítélése – szerinte – továbbra is vitatott marad, amelyben még sokáig nem lesz egyetértés. Steven Pincus és Scott Sowerby történészek a kérdés kapcsán szinte ‘szellemi párbajt’ vívott egymással. Előbbi szerint az uralkodó francia mintára egy központosított, bürokratikus államot kívánt létrehozni. Utóbbi ezt tagadja. Sowerby szerint az uralkodót az angol és holland elit buktatta meg, félve attól, hogy a franciákkal együttműködve a protestantizmus veszélybe kerülhet Európában.⁶⁰ Az előbbi néhány történeti vélemény sejteti, hogy hosszú ideig nem lesz még egységes II. (VII.) Jakab és regnálásának megítélése.

Dictionary of National Biography. Volume XXIX (English–John). London, Smith, Elder & Co., 1892. 181–199.

⁶⁰ Harris i. m. 478–479.; Pincus i. m. 475.; Sowerby i. m. 43–53., 227–239.

A SZLAVÓN KIRÁLYSÁG KÉRDÉSE A MAGYAR ÉS A HORVÁT ALKOTMÁNY ÉS JOGTÖRTÉNET SZEMPONTJÁBÓL¹

Heka László*

1. Előszó

Amikor Könyves Kálmán királyunk 1102-ben Tengerfehérvárott (*Biograd na moru*) horvát királlyá koronáztatta magát, akkor a királyi címébe felvette Horvátország és Dalmácia királyságokat is (*Ego Colomanus Dei gratia rex Hungariae, Croatiae et Dalmatiae*). Ezzel létrejött a bő nyolc évszázadig fennálló horvát–magyar államközösség, az európai alkotmánytörténet egyik legtartósabb államalakulata. Államelméleti vizsgálatunk keretében igyekeztünk feltárni azt, hogy milyen jogi alapokon jött létre ez az állam, illetve a horvát országnak mi volt a hivatalos elnevezése.² Ugyanis kétségtelen, hogy eredetileg Szlavónia nem szerepel a horvát királyság nevében, és hogy a horvát uralkodóházból származó királyok nem terjesztették ki hatalmukat a Dráva és Száva közötti területre. Ebből kifolyólag a magyar királyi kancellária által Tótországnak nevezett térségnek a 11. századbeli megjelenése Magyarországhoz köthető; alkotmányjogi szempontból egységet képezett a magyar állammal, habár a Dráván túli területet a magyar királyok nem csatolták országukhoz. Eltér a horvát és magyar jogi komparatisták és alkotmányjogászok véleménye arról, hogy mikor került

* Ny., habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8561-2628>

¹ A kutatás az NKFI-1, 150753 számú, „A délszláv államok igazságszolgáltatási rendszerei az Európai Unió követelmények tükrében” című pályázat keretében zajlott.

² Heka László: A horvát-magyar állami közösség alkotmányjogi meghatározása a horvát-magyar kiegyezés alapján. *Jogelméleti Szemle*, 2024/4. Vö. László Heka: Ustavno-pravni položaj Hrvatske na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe s aspekta teorije države i prava. *Pravni vjesnik*, Vol. 41., No. 1. (2025) 25–43.

Szlavónia szorosabb kapcsolatba Horvát-Dalmátországgal. A magyar álláspont szerint a mohácsi vész előtti időszakban Horvátország, Szlavónia és Dalmácia közjogi viszonya Magyarországgal „leginkább perszónalunióhoz” hasonlított. A három „tartomány” a Magyar Királysághoz tartozott, jóllehet „állami és jogrendje érintetlen maradt”, tehát csak a „közös király személye fűzte őket hazánkhoz. A Habsburg-házi uralkodók ragaszkodtak a tengerparthoz, így I. Ferenc József Dalmáciát és Isztriát saját koronatartományoknak tartotta. Mivel Dalmácia közjogi szempontól (*de iure*) továbbra is horvát, illetve magyar maradt (a horvát–magyar kiegyezés is ezt rögzíti), ezért a bécsi keltezésű iratokban a három horvát tartomány felsorolásában (a horvátoknál „Háromegy Királyság”) Dalmácia mindig az első helyen szerepelt. A bécsi udvar ezzel azt szándékozta kiemelni, hogy Dalmácia csak névleg tartozik Horvát–Szlavónországhoz.

A horvát historiográfia ugyanakkor egy állami testként mutatja be a három térséget, amely vonatkozásában idővel elterjedt a Háromegy Királyság elnevezés. Ez utóbbit viszont a magyar iratok rendszerint figyelmen kívül hagyták, mert a királyság magyar volt, a korona is magyar volt, tehát Horvátország, Szlavónia és Dalmácia a magyar királyság tartományai voltak. Az 1868. évi XXX. tc. (a horvát–magyar kiegyezésről) viszont elismerte a horvát politikai nemzetet, annak elkülönített területét, belső autonómiáját, és a hivatalos üzenetváltásoknál társországoknak (olykor társországnak) nevezte.

Szlavónia alkotmányjogi helyzetének meghatározását bonyolítja az a tény, hogy a 11. században a magyar udvar Tótország alatt Zágráb, Varasd és Kőrös (illetve később a török kézre került Dubica, Sana és Orbász) vármegyéket értette. A 15. századi török hódítás idején Horvát-Dalmátország legnagyobb területe az oszmánok uralma alá került, a tengerparti rész pedig Velence birtoka lett. Ezért a Horvát Királyság (*Regnum Croatiae*) elnevezés lassan kiterjedt az addigi Szlavóniára, a dózse fennhatósága alatti tengermelléket pedig Dalmáciának nevezték. A szlavón név háttérbe szorult mindaddig, amíg Mária Terézia 1745-ben megújította Pozsega, Verőce és Szerém vármegyéket. Ekkor a Szlavónia elnevezés ezekre a vármegyékre vonatkozott. A magyar hatóságok az utóbbi három vármegyét saját területüknek tartották, de mivel a bécsi udvar és a haditanács elfogadták a horvát és a határőrvidéki német tisztek által használt elnevezéseket, így lassan kialakult ez az új közigazgatási beosztás. Egy ideig még létezett a Felső- (Zágráb, Varasd és Kőrös), illetve az Alsó-Szlavónia (Pozsega, Verőce és Szerém vármegyék), de az 1868. évi XXX. tc. mind a hat vármegyét Horvát–Szlavónország területének ismerte el.

2. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia

A 9. században a latin források a horvát államot „*Regnum Chroatorum*” néven említik, hangsúlyozva a személyi tényezőt, és csak később kerül előtérbe a területi elv, amikor az államot „*Regnum Croatiae*” néven tartják nyilván. Az ott élő emberekkel kapcsolatban a források először „*Sclavi*” (szlávok), majd később „*Chroati*” nevet használták. A horvát uralkodó címe a latin oklevelekben „*dux Chroatorum*”, a bizánci iratokban „*archont Croatiae*”, a frank okmányokban pedig „*dux Dalmatiae*” vagy „*dux Dalmatiae et Liburniae*” volt. A horvátok letelepedésekor az egykori római tartomány, Dalmácia, de facto mindössze néhány kelet-adriai nagyobb városból állt – Zadar (Zara, Diadora, Jadera), Trogir (Traugirum, Trau), Split (Spalato), Dubrovnik (Ragusa) és a ma Montenegróhoz tartozó Kotor (Cattaro) –, valamint a bizánci császár uralmát elismerő szigetektől: Krk (Currietae, Veglia), Osor (Osero), Rab (Arbe). Ezek területén a Bizánci Császárság egy katonai-közigazgatási egységet (*themat*) szervezett, amelynek központja Zadar volt, így ez a város lett Dalmácia székhelye egészen 1918-ig.³

Miután Tomisláv 925-ben felvette a *rex* címet, Bizánc beleegyezésével kiterjesztette uralmát a dalmát térségre. 990 körül II. Bazileosz bizánci császár *eparcha* és *patricius* címet adományozott Stjepan Držislav horvát királynak; ezzel ő lett az első horvát uralkodó, aki Dalmácia *archontja* címet is viselt. Horvátország és Dalmácia azonban még nem alkotott egységes államot, mivel a horvát király *iure delegato* uralkodott a dalmát szigeteken és városokban, ellentétben Horvátországgal, ahol *iure proprio* kormányozott. Az általánosan elfogadott nézet szerint IV. Petar Krešimir uralkodásától a horvát királyság neve *regnum Croatiae et Dalmatiae* volt, a király címe pedig *rex Croatiae et Dalmatiae* illetve „*rex Chroatorum et Dalmatinorum*”. Jóllehet a horvát historiográfia elfogadja, hogy a horvát király tényleg viselte ezt a címet, mégis egyes kutatók hozzátézik, hogy „alkotmányjogilag nem az volt”, amit a cím sugall.⁴ Szerintük ugyanis még senkinek sem sikerült bebizonyítani, hogy a király tényleg kiterjesztette volna hatalmát Dalmáciára. A horvát jogtörténészek úgy

³ Јадран Ферлуга: Ниже војно-административне јединице тематског уређења. *Зборник радова Византолошког института*. 1953. 61–98; Јадран Ферлуга: Време постанка теме Далмације. *Зборник Филозофског факултета*. Београд, 1955. 53–67; Јадран Ферлуга: L'archontat de Dalmatie. In: *Actes du X. Congrès international d'études byzantines*. İstanbul, Comité d'organisation. 1957. 307–315; Јадран Ферлуга: *Византијска управа у Далмацији*. Научно дело. Београд, 1957.

⁴ Miho Barada – Lovre Katić – Jaroslav Šidak: *Hrvatska poviest*, Zagreb, 1943. Idézi Nada Klaić: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Manualia Universitatis Studiorum Zagrabienensis, 1975. 69.

tartják, hogy a „*regnum Chroatae et Dalmatiae*” megjelölés arra utal, hogy a két név egyetlen államtestülethez tartozott. Ennek ellenére Bizánc nem mondott le történelmi szuverenitásáról a dalmát városok és szigetek felett. Zvonimir király szövetséget kötött a dalmát városokkal, amelyekre kiterjesztette hatalmát és amit VII. Gergely pápa is elismert. Ekkor Horvátország és Dalmácia valóban egyetlen államot alkotott, amelyet a 11. századi bizánci források „*Regnum Chroata et Dalmatia*”-ként jegyeznek fel. A név használatával kapcsolatban a bizánci oklevelek a „Horvátország”, a pápai dokumentumok pedig a „Dalmácia” nevet részesítik előnyben. Zvonimir halála és a trónért folytatott küzdelem után I. László magyar király 1091-ben megjelent Horvátországban, kiterjesztve uralmát a Dráva és a Száva folyók közötti területre. 1097-ben Kálmán legyőzte a megválasztott horvát királyt, Snačić Pétert Gvozdnál, majd 1102-ben Tengerfehérvárott (*Biograd na moru*) Horvátország királyává koronáztatta magát. Ez a szuverén horvát állam végét jelentette, és a horvát–magyar államunió létrejöttét.

Horvátország a Gvozd hegységtől a tengerig terjedő részen terült el, a mai horvát állam északnyugati területén. A Cetinától a Verbaszig (Vrbas) és Szávaig (Sava), vagyis Unáig, egészen Slunjig és Zengig (Senj) tizenegy megye volt: Clebiana (Hlievno, Livno), Tzensena (Cetina), Imota, Pleba (Pliva), Pesenta (Vezenta, Jajcétól északra), Parathalassia (Primorje, Tengermellék), Brebera (Brebir vagy Bribir), Nona (Nin), Sidrag, Nina (Smina) és Tinin (Knin). Mellettük, különálló területi egységként létezett a báni Horvátország is, amely Likából, Korbáviából (Krbava) és Gácsból (Gacko) állt.⁵ Lujo Margetić akadémikus úgy véli, hogy az Árpád-házi, majd az Anjou-házi uralkodók különválasztották Dalmáciát Horvátországtól, azért, hogy kiemeljék annak jogi folytonosságát a római és bizánci állami hagyománnyal.

A Dráva és Száva közötti térség Szlavóniának elnevezése, mint újonnan létrejött politikai-területi egységnek a megjelölése, Szent István első magyar király korára nyúlik vissza. Valószínűleg a név a magyar királyi udvarban keletkezett, és szorosan kapcsolódik a horvát és dalmát királysághoz. Ugyanis az Illyricumba letelepedett szláv törzsek területeit akkoriban *Sclavinia*, *Sklavinija* névvel jelölték. Véleményünk szerint a névadás a Magyarországra menekült Stjepan Svetoslavić horvát királyfira utal. A letelepedett szláv törzsek vezetőinek (nagysupánoknak, uralkodóknak, királyoknak) a megkeresztelés után a szláv nevük mellett volt egy keresztény nevük is, mégpedig az István. A horvátoknál Stjepan, Boszniában Stipan, a szerbeknél Stevan vagy Stefan, a mon-

⁵ Vjekoslav Klaić: *Regnum Croatiae et Dalmatiae. Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoj zemaljskog arhiva*. God. XIII. Zagreb, 1911. 114–130.

tenegróiaknál Scsepan (*Ščepan*) változatban jelent meg (innen a Stjepanović, Stipanović, Stevanović, Stefanović, *Ščepanović*, Stevanov, Stefanov, Stefanovski vezetéknevek a horvátoknál, szerbeknél, montenegróiaknál, bolgároknál és macedónoknál). Stjepan Držislav 997-ben bekövetkezett halála után elsőszülött fia, Svetoszláv Suronja követte a trónon, de ellene fellázadtak testvérei, III. Krešimir és Gojslav.⁶ Ez utóbbiak elfoglalták a trónt. A megfosztott király – gyermeke életének megóvása érdekében – szövetséget kötött a velencei dózsával. Lemondott a szabad hajózásról (*solitus census*), valamint a dalmát városok és szigetek igazgatásáról, a dózsának elismerte a *dux Dalmatiae* címét. A dózse viszont magával vitte a megfosztott király kiskorú fiát, Stjepan Svetoslavićot (Svetoszlavics István). A horvát királyfi 1008 előtt feleségül vette a dózse lányát, Hicelát, és e házasság révén rokoni kapcsolatba került a velencei udvarral, a magyar királlyal (a dózse örököse, Ottone Orseolo Szent István hűgát vette feleségül) és a bizánci császárral is (a dózse legidősebb fia, Giovanni II. Bazileosz császár unokahűgát vette feleségül). Amikor 1026-ban a dózse kénytelen volt elmenekülni Velencéből az ellene kirobbant lázadás miatt, akkor Ottone a magyar király udvarában talált menedéket. Vele együtt érkeztek Hicela és Stjepan is. Egy évvel később Szent István király meghódította a Dráva és a Száva folyók közötti területet, de azt nem csatolta az államához, hanem igazgatását Stjepan Svetoslavićra és utódaira bízta. Eltér a horvát és magyar kutatók véleménye a térség feletti fennhatóságról; vélhetően sem a horvát, sem a magyar király nem tudták azt tartósan birtokolni. A magyar király minden bizonnyal segíteni akarta a Svetoslavićokat a horvát trónra való visszatérésben. Erre akkor nyílt meg a lehetőség, amikor 1075-ben Szent László sógora, Dmitar Zvonimir horvát–dalmát bán lett a horvát király.⁷ Ezt megelőzően említést tesznek róla Salamon király „pécsi koronáztatásán”, ahol Horvátországot képviselte, mint „horvát bán”, és „ott el is jegyezte I. Béla leányát, Ilonát, László nővérét”.⁸ 1065-ben szlavón herceg volt, a következő évben pedig Horvátország

⁶ Trpimir Macan: *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1991. 34.; Ferdo Šišić: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1975. 121. Vö. Nada Klaić i. m. 67.

⁷ Némely feljegyzésekben Zvonimirt szlavón bánként tüntetik fel, ami erősen vitatható. 1066-ban „*Dei gratiae Croatiae Dalmatiaque dux*”. Azt, hogy a magyar királytól elnyert Dráva és Száva közötti részen dux-ként uralkodott, elképzelhető, de az, hogy a magyar udvarban már ekkor létezett volna a báni méltóság, nem bizonyítható. Ld. Hrvoje Gračanin: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb, Plejada, 2011. 213–214., 277. lj.

⁸ Franjo Rački: *Borba južnih slovena za državnu neodvisnost u XI. veku*, Rad, XXIV. sv. 80–150. Zagreb, 1875.; Vö. Margalits Ede: *Horvát történelmi repertorium*. Budapest, 1900. 404.

és Dalmácia hercege („*dei gratia Croatiae Dalmatiaque dux*”).⁹ A régebbi horvát szerzők szlavón bánnak nevezték, de ez az állítólagos báni címe nem tűnik megalapozottnak. Szlavónia tehát a 11. század végétől Magyarországgal „alkotmányos egységet” alkotott, habár ténylegesen relatív különállással bírt.¹⁰ Nem vitatott, hogy területi-közigazgatási vagy egyházi szempontból a magyar alkotmányos rend része volt, éppúgy, mint az sem, hogy a magyar királyok elismerték Horvátország (és Dalmácia) különös jogait és szokásjogukat. Viszont Szlavóniában ilyen nem volt, mert ott a magyar jog érvényesült.

Zvonimir halála után, a megüresedett horvát trónért folytatott harcban Szent László meghódította a Dráva és a Száva folyók közötti területet, ahol 1091 és 1095 között a magyar feudális modell szerint megszervezte a szlavón (a magyar szakirodalomban gyakran „szláv” megjelölést használnak) megyéket. Ezt fontos kiemelni azért, mert akkoriban még a horvát megyék megőrizték nemzetségi-törzsi jellegüket.¹¹ A szlavón megyék nevei: Zágráb, Varasd, Kőrös, Verőce és Dubica. A 12. századi magyar történetírás megkülönbözteti Felső-Szlavóniát (Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyék) Alsó-Szlavóniától (Orbász, Dubica és Szana megyék). Ez utóbbi Száván túli térség a 15. században török kézre került, a következő évszázadokban „Török Horvátországnak” nevezték, majd végleg Bosznia-Hercegovinához került. A magyar királyok idején Szlavóniának saját bánja volt, és egy különleges nyestbóradót fizetett, amelyet *kunovina* vagy *marturina* néven ismertek (kuna horvátul nyest). Ezenkívül Szent László megalapította a zágrábi egyházmegyét, és a kalocsai érsek joghatósága alá helyezte. Tehát a Dráva és a Száva közötti terület a magyar jogrendszer hatása alá került, alkotmányosan jogi egységet képezett Magyarországgal.¹²

3. Szlavónia „banatus”, „ducatus”, „regnum”

A történelmi forrásokban a „*Sclavonia*”, „*tota Sclavonia*”, „*Regnum Sclavonia*” vagy „*Sclavonia ducatus vel banatus*”, illetve a magyar dokumentumokban a

⁹ Jeszenszky Béla: *A társországok közjogi viszonya a Magyar Államhoz*. Budapest, 1889. 17.

¹⁰ Mezey Barna: *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris, 1995., 2003. 67.

¹¹ Edelényi-Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1928/6. 648–741., ld különösen 654. https://epa.oszk.hu/01800/01814/00006/pdf/Statisztikai_Szemle_EPA01814_1928_06_648-714.pdf

¹² Mezey (2003) i. m. 67.

„Tótország”¹³ elnevezések a „Szutlától keletre, a Pozsega-völgytől nyugatra, a Drávától délre és Petrova Gorától északra” fekvő területet jelölték, amely magában foglalta Zágráb, Varasd és Körös megyéket.¹⁴ A névadással a magyar udvari kancellária hangsúlyozni akarta, hogy ezt a területet „szlávok” (tótok) lakták, nem horvátok, ezért nem tartozott Horvátországhoz.¹⁵ Győrffy György akadémikus szerint a horvátok a szarmatáktól származtak. A tót nevet a gepidákkal hozza összefüggésbe, akik más avar uralom alatt álló germán törzsekkel együtt, a magyarok letelepedése után Kelet-Magyarországon egyesültek a szlávokkal. Mivel őket és más germán törzseket „*thuat*”-nak nevezték, a magyarok ezt a kifejezést „tót” formában vették át, és a „Dráván túli területen” élőket ekként nevezték el.¹⁶ Velük szemben Horvát-Dalmátországban élő horvátok a fehér horvátok (akik „etnikai integrációk miatt tűntek el”) leszármazottjai voltak. Habár Szlavóniát nem csatolták Magyarországhoz, Győrffy szerint is alkotmányos és jogi szempontból tagadhatatlan a magyar államberendezkedéshez való nagyfokú közelsége. A magyar király, mint patrimoniális uralkodó, minden szlavón föld tulajdonosa volt, amelyet vazallusainak birtokába adott.¹⁷

Az entitáshoz számos kétértelmű név, kifejezés és tény kapcsolódik.¹⁸ Ez különösen arra vonatkozik, hogy a Sclavonia nevet néha kiterjesztették Horvátország vagy Dalmácia területére is, így az 1358-as zárai béke után a

¹³ A horvát lakosságú magyar települések nevei ma is tartalmazzák a ‘tót’ megjelölést: Tahitótfalu, Tótfalu (Pest megye), Tótújfalu (Somogy megye), Nagytótfalu, Kistótfalu, Husztót (Güstöt) és Tótszentgyörgy (Baranya megye) ezt a nevet a szlavón lakosság emlékére viselik. A középkorban a magyarok nem különböztették meg a szlavónokat a szlovákoktól, ezért kapták egyes szlovák települések ezt a nevet (pl. Tótkomlós a szlovákok lakta település Békés megyében). Tahitótfalu külvárosát egyaránt szlavón és szlovák jobbágyság lakták, így kérdéses, hogy melyik etnikumról kapta a falu a nevét. Tótszerdahely (a 2011-es népszámlálás szerint a falu lakosságának 53 százaléka horvát ajkú volt) és Tótszentmárton (2011-ben 57% magyar és 41% horvát lakosa volt) azonban kétségtelenül horvát falvak voltak. A magyar települések horvát elnevezéseiről ld. Živko Mandić: Hrvatska imena naseljenih mjesta u Mađarskoj. *Folia Onomastica Croatica* 14. 2005. 37–128.

¹⁴ Győrffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. *Levéltári Közlemények*, 41. 1970. 226–230. Vö. Gábor Sezerényi: Granice Slavonije u 13-14. stoljeću – napomene za prosudbu ulogične uloge Drave i Gvozda. *Scrinia Slavonica*, XVII. Slavonski Brod, 2017. 426. Vö. Weisz Boglárka – Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő s Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, SZTE Történeti Segéd tudományok Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, 2010. 478.

¹⁵ Kristó Gyula: A magyar–horvát perszonálunió kialakulása. *Tiszatáj*, 2002/10. 40.

¹⁶ Győrffy György: *István király és műve*. Budapest, Balassi, 2013. 21.

¹⁷ Podhrádczky József: *Szlavóniáról mint Magyar Országának alkotmányos részéről*. Buda, Gyurián-Bagó Nyomda, 1837.

¹⁸ Lujo Margetić: Srednjovjekovna Slavonija do osnivanja Zagrebačke biskupije. *Vjesnik HAZU*, 1–3/1995. 51–59.

korábbi „*regnum Croatiae et Dalmatiae*” név helyett a Magyar Udvari Kancellária elkezdte megkülönböztetni a „*regnum Croatiae*”-t a „*regnum Dalmatiae*”-tól. Ez utóbbi az 1430-as években (Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt) a Velencei Köztársaság részévé vált, és csak névleg tartozott a magyar (horvát) államhoz. Ezután a magára maradt Horvátország szorosabb kapcsolatot igyekezett kialakítani Szlavóniával, amely továbbra is a magyar államra támaszkodott. Az Árpádok és az Anjouk idején főként Dalmácia állt távol a Dráva és Száva közötti „tartománytól”, de Horvátország sem állt sokkal közelebb. Számos dokumentum tanúskodik két jogrendszer létezéséről a Dráván túli területeken, nevezetesen a „*consuetudo Croacie*” és a „*consuetudine regni Sclavonie*” alkalmazásáról.

Amikor 1790-ben kirobbant a horvát–magyar közjogi vita, akkor az egyik kérdés éppen Szlavónia jogállása volt (a hivatalos nyelv, a horvát-szlavónországi protestánsok jogállása, Fiume és Muraköz területi hovatartozása, illetve Dalmácia és a Katonai Határőrvidék bekebelezése mellett).¹⁹ A „horvát kérdés” név alatt lezajlott jogi és politikai érvelések nemcsak felújultak, hanem kicsúcsosodtak az 1868:XXX. tc. elemzéseiben. Arra is kerestek választ, hogy a „testvérnemzet” egy országban (Horvátország) él vagy három „magyar tartományban” (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia), valamint, hogy melyik a „tartományok” pontos sorrendje. Mivel Dalmácia de facto nem tartozott a bán és a magyar kormány fennhatósága alá, ezért az okiratok az országot gyakran Horvát–Szlavónországnak, illetve pontosabban Horvát–Szlavónországnak nevezték.²⁰ A bécsi iratok esetében Dalmáciát igyekeztek különválasztani Horvát–Szlavónországtól, ezért a sorrend Dalmát–Horvát– és Szlavónországnak volt (Dalmácia, Horvátország és Szlavónia), a magyar dokumentumoknál pedig Horvát–Szlavón–Dalmátország(ok). A zágrábi iratok gyakran alkalmazták a Háromegy Királyság kifejezést, majd a „királyságok” felsorolásánál hol Dalmácia, Horvátország és Szlavónia, máshol viszont Horvátország, Szlavónia és Dalmácia sorrend szerepel.²¹

Ekkorára teljesen megváltozott az a térség, amelyre a Tótország elnevezés vonatkozott: a 12. században Zágráb, Varasd és Körös (valamint Dubica, Sana és Orbász) vármegyéket jelöltek meg Szlavónia név alatt, viszont 1745 után ez

¹⁹ A horvát álláspontról ld. Lujo Margetić: Odnosi Hrvata i Mađara u ranije doba (u povodu 900. obljetnice hrvatskog priznanja ugarskog kralja Kolomana za hrvatskog kralja). *Starine*, knj. 63., 2005. 1–90.

²⁰ Palúgyay Imre: *A kapcsolt részek (Slavonia-Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyarországhoz*. Pozsony, 1863. 233.

²¹ Jeszenszky i. m. 17.

a név Pozsega, Verőce és Szerém megyéket foglalta magába. Az előbbi terület átvette Horvátország (*Regnum Croatiae*) nevét és a királyság jogait, az „új” Szlavónia pedig magát a „Szlavón Királyság” jogutódjának tartotta, habár területén nem érvényesült a római katolikusoknak járó kizárólagos polgári jog, mint Horvátországban. Ezt a horvát–szlavón szabor ismerte el 1751-ben, amikor Mária Teréziától kérte, hogy az 1741. évi XLVI. cikkelyt (mely a Dráván túli térségben csak a római katolikusoknak biztosította a polgári jog elnyerését) terjessze ki Pozsega, Verőce és Szerém megyékre is.²² A királynő ugyan teljesítette kívánságukat, de mivel erről nem hoztak törvényt, a régi állapot érvényben maradt. Miskolczy Gyula megjegyzi, hogy a fenti tények ellenére Skerlec Miklós ítélőmester történelmi érvekre alapítva meggyőzte a közvéleményt, hogy a fenti három megye ősi időktől jogilag Szlavóniához tartozott,²³ ezért ezekre is ugyanazon szabályozásoknak kell vonatkozniuk.²⁴ Ekkorára megtörtént Horvátország és Szlavónia egybeolvadása.

4. Hogyan lett Szlavónia királyság

Szlavónia (*Sclavonia, Sclavinia, Sklavinia, Tótország*), mint földrajzi egység a 11. század végén jelent meg a Dráva és Száva folyók közötti térség megjelöléseként.²⁵ Ma már kevésbé vitatott, hogy az elnevezés a Magyar Udvari Kancellárián született és a helyi szláv lakosságra utal. II. Endre egy 1210. évi okiratban „*ducatumnak*” nevezi e térséget; 1215-ben először került említésre a „*banus Sclavoniae*” cím, Béla herceg pedig 1222-ben magát „*dux totius Sclavoniae*”-nek nevezi.²⁶ A „*Regnum Sclavoniae*” név először 1232-ben szere-

²² Mária Terézia 1741. évi decretuma (I.). Az 1741. évi XLVI. t.c. Az egy és egyedül igaz római katolikus hitnek Dalmát-, Horvát- és Szlavonországokban továbbra is föntartásáról). In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár – Corpus Iuris Hungarici, 1740–1835. évi törvénycikkek.* 45–47. Vö. 1687:XXXIII, 1715:XXX. i CXXV, és 1790:XXVI. Az 1868:XXX. t. c. 48. § alapján a vallásfelekezeti kérdés Horvátország belügyének számított.

²³ Nikola Skerlec: *Fundamenta quibus ostenditur tres inferiores Sclavoniae comitatus semper ad jurisdictionem regni & bani Sclavoniae pertinuisse.* 2. kiadás. Zagrabiae, 1832.

²⁴ Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában.* I. köt. Budapest, 1927. 57.

²⁵ Ld. Györffy György (1970) i. m.; Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Budapest, 1974.

²⁶ „Második Endre Király (1205–1235) Dekrétoma, aki jeruzsáleminek mondatik.” (Az 1222. évi aranybulla). In: *Corpus Iuris Hungarici Magyar Törvénytár (1000–1526).* 62. <https://mek.oszk.hu/01300/01396/>

pel okiratokban.²⁷ Ez az elnevezés Kálmán herceg nevéhez fűződik, aki 1228-tól viselte a „*rex Ruthenorum et dux tocius Sclavoniae*” címet. Négy évvel később az országát „*regnum nostrum Sclavoniam*”-nak nevezi, magát pedig továbbra is „*dux tocius Sclavonie*”-nak.²⁸ Habár Tótországban nem volt sem külön királya, sem koronája, mégis a 13. századtól *regnum*-nak nevezik, a 15. században pedig a magyar királyi címbe bekerült a „Szlavónia királya” cím is. Véleményünk szerint a „*regnum*” megjelölés a középkori ifjabb királyság intézményének következménye. Amikor *rex junior* uralkodott Tótországban, akkor *regnum*-nak nevezték a Dráván túli részt; ha a király másodszülött fiára bízta a területet, akkor azt *ducatum*-nak nevezték; ha bán állt annak élén, akkor pedig *banatus* volt a megjelölése. A *banatus vel ducatus* megjelölés vélhetően akkor fordult elő, ha a király másodszülött fiára bízta Szlavóniát, a *dux* viszont az ügyek intézését a bánra bízta.

Az ifjabb királyok Horvát-Dalmátország mellett Szlavóniában is önállóan uralkodtak. A horvát trón elfoglalása után Könyves Kálmán 1105-ben megkoronáztatta az akkor négyéves fiát, II. Istvánt. A következő *rex junior* Imre volt, akit 1182. május 16-án koronáztak királlyá. Ő volt az első ifjabb király, aki címe mellett 1194-ben igazi hatalmat kapott apjától Horvátország és Dalmácia királyaként.²⁹ Mivel ugyanabban az évben a húszéves Imrét ismételt megkoronáztatták, feltételezhetjük, hogy a koronázás az egykori horvát királyi koronával történt.³⁰ IV. István 1163-ban, majd III. Béla magyar király elsőszülött fia, Imre (kinek címe „*Aimericus rex Hungarie et Sclavoniae*” volt); továbbá IV. Béla (1220–1226), öccse, Kálmán (1226–1241); V. István (1246) és Béla (IV. Béla másodszülött fia, 1261–1269) voltak Tótország ifjabb királyai.³¹ Az utolsót e névsorban, V. Istvánt, 1245-ben, hatéves korában megkoronázták *rex juniornak*. Nagykorúságáig (1257-ig) Szlavónia hercege volt, de az édesapja,

²⁷ Tomislav Bali: *Slavonski meandar. Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću*. Zagreb, Srednja Europa, 2014. 29–45.

²⁸ Nataša Procházková: *Some Notes on the Titles of Coloman of Galicia*. In: V. Kucharská – S. Kuzmová – A. Mesiarkin (szerk.): *Slovakia and Croatia*. Vol. I. Bratislava–Zagreb, Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780). 2013. 105–106. *Vö.* Zsoldos Attila: Az ifjabb király országa. *Századok*, 2005/2. 243–244.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. 24–25.

²⁹ Nikola Tomašić: *Temelji državna prava kraljevstva hrvatskoga*. II. k. Zagreb, 1915. 120–124.

³⁰ Az 1194. július 5-én kelt oklevélben „*regnante [...] Bela [...] et Henrico filio eius bis coronato Dalmatiam et Croaciam feliciter gubernante*” áll, az 1194. július 9-i okiratban pedig: „*regnante [...] Bela [...] et Almerico filius (!) eius super Dalmatiam et Chroatiam*”. Az eredeti okiratok a Zadari Levéltárban találhatók. Ld. Ferdo Šišić (1975) i. m. 184.

³¹ Rupp Jakab: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. *Athenaeum*, 1842. 42.; Lucien Auvray: *Les registres de Grégoire IX: recueil des bulles de ce pape*, 4. Paris, Boccard, 1955. 8.

IV. Béla által kibocsátott oklevélben szerepel a „*rege et duce*” kifejezés („*cum igitur in medio regni nostri Albae coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano rege et duce totius Sclavoniae pro tribunali sederemus.*”). Tehát amikor az ő esetében a *dux Sclavoniae* címmel találkozunk, annak oka a *rex iunior* kiskorúsága, ami miatt gyermekként nem birtokolta a teljes királyi hatalmat.

1286-ban III. András (V. István *öccse*) viselte a „*dux Sclavoniae*” címet. Miután királlyá koronázták (1290) Szlavónia feletti uralkodást az édesanyjára (*regina senior*), Tomasina Morosinire bízta. Ő volt az egyetlen szlavón hercegnő, akinek címe *ducissa (tocius Slavoniae)* lett. Anyukájának kérésére a király ezután nagybátyját, Alberto Morosinit (1297–1300) nevezte ki hercegnek. Hozzá hasonlóan a *vicarius regis* vagy *dux totius Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae* címet viselte úgyszintén I. Nagy Lajos *öccse*, István (1349–1354), Bajor Margit (János fia nevében, 1354–1356), Anjou János (1356–1360), Durrazoi Károly (1369–1376), valamint Corvin János (1490–1497).

A *Regnum Sclavoniae* címmel kapcsolatban megjegyezném, hogy az a 13. században jelenik meg, és azt sugallja, hogy a Dráva-Száva közötti térségben a *rex junior* önállóan uralkodik. Amikor a magyar király megkoronáztatta az elsőszülött fiát és ráruházta a hatalmat Szlavóniában, akkor a politikai-közigazgatási egységet „*regnum*”-nak nevezték; ha nem a megkoronáztatott rex junior uralkodott, hanem a másodszülött fiú (a herceg), akkor *ducatus* volt a neve. Az okiratokban gyakran szerepel a „*tota*” vagy „*tocius*” megjelölés, amely vélhetően nem „teljes területét” jelenti, hanem inkább azt, hogy a herceg vagy bán teljes hatalommal uralkodik az adott területi egységben. András herceg a veszprémi püspökséggel kapcsolatosan használja a „*dux tocius Sclavonie*” és „*dux tocius Sclavonie, Dalmacie et Croacie*” címeket.³² Ebben a korban a bánok címeit „*banus tocius Croacie*” vagy „*banus tocius Croatiae et Dalmatie*” formában írják.³³ A címek gyakran váltakoztak, így például Béla herceg 1142-ben „*dux Slavoniae*” címet visel, egy évvel később II. Géza okirata „Tótország bánjának” nevezi, majd 1157-ben ismét „*dux Slavoniae*”-nak.³⁴ 1268-ban az okiratokban „*dux tocius Sclavonie et Croacie*”, „*dux tocius Sclavonie, Dalmacie et Croacie*”, „*dux tocius Sclavonie*”, illetve „*dux Sclavonie, et Croatiae*” címeket találunk. II. Endre dekrétumának 25. cikkelye „[...]” hogy a birtok

³² Andreas dei gratia dux totius Sclavoniae, Dalmatiae et Croatiae [...] Andreae incliti ducis totius Sclavonie. Közli: Bali i. m. 126.

³³ Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. Analecta mediaevalia I.* Budapest, 2001. 271–272., 276–281.

³⁴ Georgius Rátkay: *Memoria Banorum.* Viennae, 1652. 64.

dolgát illető minden pert halasztás nélkül, a harmadik határidőben be kell végezni [...]” a „nagyságos bárók” között Istvánt „egész Tót- és Horvátországnak bánja...”-ként címezi.³⁵ A törvények eltérő értelmezése lehetőséget ad a közjogi viszonyok különböző magyarázatára, hiszen például az 1492. évi VIII. törvénycikk előírja, hogy a végvidékek parancsnokai „csak magyarok lehetnek”, és hogy „a méltóságok és kinevezések a magyarokat illetnek”.³⁶ Azonban ez a kikötés csupán az állampolgárságra vonatkozott, amely az egész országban csakis magyar lehetett. A törvények egyértelműen kimondták, hogy horvát és szlavón bán csak „született magyar” lehetett, ami még jobban kifejezi, hogy nem nemzeti hovatartozásra kell gondolni, hanem arra, hogy a bánnak csakis a Horvátországban és Szlavóniában lakó főnemest lehetett kinevezni, aki *jus sanguini* elv alapján (tehát nem honosítással), születésével kapta meg a magyar állampolgárságot.

Az ifjabb királyokat apjuk (*rex senior*) életében koronázták meg, aki Horvátországban és Dalmáciában, vagy Szlavóniában rájuk ruházta az önálló királyi hatalmat. Az autonóm területen az ifjabb király gyakorolta a királyi jogokat, törvénykezett, háborúzott, szerződéseket kötött, pénzt veretett, kiváltságokat adományozott. Viszont a kinevezése ideiglenes volt, így nem alakult ki új dinasztia ág, és az állam sem szakadhatott több részre (mint Lengyelországban). Amikor az Árpád-házi uralkodók idején a primogenitúra a trón öröklésének általános elvként fogadtatott el, akkor megszűnt az ifjabb királyság intézménye is.

I. (Nagy) Lajos halálát követően Tótországban a bánok vették át az irányítást az uralkodó nevében. Utolsó szlavón herceg Corvin János volt. Édesapja, Mátyás király számos birtokot adományozott neki Szlavóniában, emellett 1486-ban III. Frigyes német–római császárnak felajánlotta, hogy neki és fiának, Miksának biztosítja magyar trón öröklését, amennyiben a császár Bosznia és Horvátország királyává teszi Corvin Jánost.³⁷ Mátyás király hajlandó lett volna fia örökösödése érdekében elszakítani Horvátországot Magyarországtól, de erre mégsem került sor. Az igazságos Mátyás halála után II. Jagelló Ulászló lett a megkoronázott magyar király, Corvin János pedig a szlavón herceg (1490–1494). A herceg háttérbe szorítását szolgálta az a rendelkezés, mely szerint a *Regnum Sclavoniae*

³⁵ „Második Endre Király (1205–1235) Dekrétoma, aki jeruzsáleminek mondatik.” (Az 1222. évi aranybulla). *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar (1000–1526)*. 62.

³⁶ 1492. évi VIII. törvénycikk a méltóságok és tisztségek magyaroknak adományozandók. Az erdélyi vajdaságot, a székely és temesi ispánságot, a szlavon-, dalmát- és horvátországi, valamint a szőrényi, nándorfehérvári és jaiczai bánságokat meg más véghelyeket és végvárat, úgy szintén a királyi városokat a királyi felség ne adja és adományozza tisztségül másnak mint magyaroknak, még pedig csak jól érdemesülteknek. <https://tinyurl.com/vmpf8avv>

³⁷ Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, Vince, 2001. 120.

fölött a király fiai uralkodnak („*Appanagenland*”). Az uralkodó Budán 1492-ben kihirdette a szlavón királyság törvényeit („*Articuli Regni Sclavoniae*”), kimondva, hogy ott Corvin János „*dux Slavoniae*”-ként uralkodik. Azonban II. Ulászló 1495-ben Verőcén összehívta a szlavón nemességet gyűlésre és Corvin Jánost Szlavónia és Horvátország bánjának nevezte ki (1495–1498 és 1499–1504 között), magát pedig „Tótország királyává” tette.³⁸ Hogy megerősítse ezen döntését, a király Szlavóniának egy évvel később a futó nyestet ábrázoló címert adományozott. Ezt az ábrát már az 1255 óta Gut-Keled István szlavón bán által (a király engedélyével) kibocsátott báni dénáron (*denarius banalis*) is látni. Az ezüstpénzen egy futó nyest mellett a „*moneta regis pro Sclavonia*” felirat látható. A címer kibocsátásával kapcsolatos okiratban a király több helyen említi a „*Regnum Nostrum Slavonie*” kifejezést és leírja a „mi királyságunk” pontos elhelyezkedését („*Nam Regnum hoc inter Savum et Dravum constitutum...*”).³⁹ Ezzel a királyi címmel II. Ulászló közvetlen hatalma alá helyezte Corvin Jánost, aki herceggént önállóan gyakorolhatta volna hatalmát Tótország felett, bánként viszont ilyen jogosítványa nem volt. Mivel tehát Tótország királyság lett, a legfőbb hatalom a király kezében összpontosult, és többé nem volt helye a „*dux Sclavoniae*” szolgálatnak. Corvin János ugyan Szlavónia mellett Horvátország (és Dalmácia) bánja is volt, de mindezt csak a királyi hatalom alá rendelkező nemesként tehetette.

A Szlavón Királyság címerének megadása a Habsburgoknak küldött üzenet is volt, mivel szinte ugyanekkor jött létre a piros-fehér (fehér-piros) kockás horvát címer. Ez a címer Innsbruckban keletkezett 1495-ben és valószínűleg a Habsburg-ház kreációja volt.⁴⁰ Jóllehet a magyar szakirodalom már két évszázada vallja ezt a nézetet, a horvát heraldikatudomány viszont csak az utóbbi időben fogadja el ezt az álláspontot.⁴¹ Egyértelmű, hogy a horvát címer létrejöttének két legrégebb emléke Habsburg Miksa nevéhez fűződik: az egyik a már említett innsbrucki, a másik a nürnbergi Szent Sebald templom ablakán („császári ablak”) található. A címer megadásának politikai oka volt: mivel Szlavónia kétségtelenül Magyarországhoz kötődött, ezért igyekeztek a

³⁸ II. Ulászlónak Második Decretuma. In: *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár (1000–1526)*. 152.

³⁹ Pálma Ferenc Károly: *Specimen Heraldicae Regni Hungariae specimen, regia, provinciarum, nobilitumque scuta complectens*. Vindobonae, Trattner, 1796. 59–62. <https://real-r.mtak.hu/2065/>

⁴⁰ Pálma i. m. 65.; vö. Palugyay i. m. 47.

⁴¹ Mate Božić – Stjepan Čosić: Nastanak hrvatskih grbova / Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća. *Gordogan*, Vol. 15 (34), No. 35–36. (79–80) (2017) 35.

Habsburgok megerősíteni Horvátország közjogi státusát és magukhoz kötni. Ebben sikert arattak, mivel 1527. január 1-jén a Cetingradi királyválasztó ülésen a horvát rendek I. Habsburg Ferdinándot választották királlyá. A szlavón szábor viszont január 6-án Dombrown (Dubrava) Szapolyai János mellett foglalt állást.⁴² A horvát–szlavón polgárháborúban Habsburg Ferdinánd pártja győzött, így 1527-ben a szlavón szábor is meghódolt a Habsburgoknak.

5. Regnum Sclavoniae a nemzetgyűlési okiratokban

I. Ulászló 1442. szeptember 29-i okiratában Tótország királyának nevezi magát („*nos Wladislaus Dei gratia Hungarie, Polonie, Dalmatie, Croatie, Rascie, Servie, Sclavonie etc. Rex*”), éppúgy, mint II. Ulászló is, aki 1495-ben a címében már összekötötte Dalmáciát, Horvátországot és Szlavóniát.⁴³

Arról, hogy Szlavónia királyság volt, az 1273-ban összehívott szlavón szábor (*Congregacio Regni totius Sclavonie generalis*) tanúskodik, melynek megtartására mindössze hat évvel az első magyar rendi gyűlés után került sor. A Csák Máté szlavón bán (*banus totius Sclavoniae*) elnökletével megtartott nemzetgyűlésen az 1273. április 19-én vagy 20-án kibocsátott okirat tanúsága szerint az „egész Szlavónia” rendjei gyűltek össze (*in congregatione regni totius Sclavonie generali*). Ott írásban összefoglalták a nemesek és jobbágyok (*nobiles et jobagiones castri*), valamint a királyság és bánság jogait (*iura regni et banatus*). A szábori pecsét tanúsága szerint a rendi gyűlés hivatalos neve *universitas nobilium regni Sclavoniae* volt, a jegyzőkönyvek (*protocollis*) rögzítik a teljes nevét: *Generalis congregatio dominorum statutum et ordinum Regni*. A szlavón száboron hozott törvények a magyar diaetan hozottakkal azonos jogerővel bírtak. II. Ulászló 1492. évi királyi dekrétuma először megerősítette az országgyűlésen elfogadott 108 magyar törvényt, majd aztán szankcionálta a tizenegy szlavón törvényt.⁴⁴ Ez utóbbiak közül némelyek később a horvát

⁴² A királyválasztó oklevél eredeti szövegét ld. Palugyay i. m. 81–86.

⁴³ Filip Šimunjak: *Illa ego Sclavonia, ac unita Croatia tellus – složenost pojma „Slavonija“ u srednjem i ranome novom vijeku. Pro Tempore*, br. 15., 2020. 69.

⁴⁴ 1492. évi (szlavón) I. törvénycikk Szlavónországot tartsa meg a király régi szabadságaiban; 1492. évi (szlavón) II. törvénycikk Szlavóniában a kapuk számához képest a Magyarországon megajánlott adónak felét kell beszedni; 1492. évi (szlavón) III. törvénycikk Szlavónország sókamaráiról; 1492. évi (szlavon) IV. törvénycikk a királyi só kamaratisztjeinek nem szabad a lakosok házaiban sót keresni; 1492. évi (szlavon) V. törvénycikk a királyi és tengeri sók becsesérlehetők gabonával; 1492. évi (szlavón) VI. törvénycikk a borokat, gabonaneműeket és állatokat, harminczad fizetése mellett az országból kivihetők és eladhatják; 1492. évi (szlavon) VII. törvénycikk a harminczadot a régi helyeken, ősi szokás szerint kell beszedni; az egy

municipiális jogok közé kerültek (féladó fizetése, a királyi só jövedelme, a harmincadó).⁴⁵ A törvénycikkek rendelkeznek arról is, hogy a bán a szlavón királyság rendes bírója, hogy Tótországban nyestbőradót kell fizetni,⁴⁶ de leginkább azért fontosak, mert bizonyítják, hogy a magyar országgyűlésen hozott törvények Szlavóniában kötelező jogi normává váltak, miután azokat a szabor saját határozatával elfogadta és a király szentesítette (kivéve az olyan szabályokat, melyek kifejezetten a Szlavón Királyságra vonatkoztak). Azonban ez utóbbi jogszabályok sem léptek hatályba, amennyiben a szlavón követek tiltakoztak a megszavazásuk ellen a magyar diaetan, vagy ha létrehozásuk után a szlavón szabor az első sorra kerülő ülésén kifogásolta azok alkalmazását Tótországban. Habár ilyen tiltakozásról nincs bizonyíték az 1527 előtti időszakból, mégis logikusnak tűnik, hogy a rendi gyűlésnek joga volt erre már a korábbi időkben is.

Horvát–Dalmátországban az első szabort Podbrižane faluban („*in districtu Luke apud viliam Podbursana vocata*”) tartották meg 1351-ben „a nemes horvátok” („*duodecim iurati et universi nobiles Croati in eadem nostra congregatione*”).⁴⁷ Ezekről az ülésekről mindössze két okirat maradt ránk a 14. századból, ami arra utal, hogy csak két ülésre került sor; mindkettőre ugyanabban a faluban, melynek pontos helyszínét nem sikerült rekonstruálni. A szlavón rendi gyűléstől eltérően a horvát–dalmát megfelelője nem nöte ki magát valódi hatalmi szervvé.

Luxemburgi Zsigmond idején (1433-ban) Dalmácia Velence uralma alá került, majd 1493-ban a török ellen vívott Korbáv-mezei csatában Horvátország további területének jelentős részeit veszítette el.⁴⁸ Ezért a 16. században elterjedt a „*reliquae reliquiarum olim regni inclity Croatiae*” kifejezés, mivel a Horvát

forintnál kevesebbet érő csekély dolgoktól azonban harmincadot nem szabad venni; 1492. évi (szlavón) VIII. törvénycikk hogy a királyi felségnek az ő összes kiváltságait meg kell erősítenie; 1492. évi (szlavón) IX. törvénycikk az ispánoknak csakis a törvényszékből és az országlakosok levelével szabad végrehajtásokban eljárni; 1492. évi (szlavón) X. törvénycikk az elfoglalt várak, kastélyok és birtokok visszabocsátásában ugyanazt a szabályt kell követni mint Magyarországon; 1492. évi (szlavón) XI. törvénycikk a nemeseknek és másoknak Mátyás király halála után okozott károk megtérítését ugyanazon a módon lehessen követelni, mint Magyarországon. Ld. *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei?keyword=1492>

⁴⁵ Ivan Beuc: *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*. Zagreb, Arhiv Hrvatske. 1969. 60.

⁴⁶ 1439. évi VII. törvénycikk a kamaranyereségről, az ötvenedről és a nyestbőradókról. Ld. <https://tinyurl.com/yh4jy4ru>

⁴⁷ Nikola Jakšić: *Srednjovjekovni sabor plemenitih Hrvata u Podbrižanima*. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III., No. 25. 1998. 109.. <https://hrcaak.srce.hr/file/137250>.

⁴⁸ Lujó Margetić: *Državnopravni položaj Hrvatske u doba Krbavske bitke*. (RAD 33.) Zagreb, 1995. str. 8–18.

Királyságból csak a „maradékok maradékai” maradtak. Az elcsatolt területeket még a 19. században is Török Horvátországnak nevezték, és habár Magyarország támogatta a társországok virtuális jogait az oszmánok kezében lévő földekre (beleértve Bihać korábbi horvát királyi várost is), azt Horvátország többé nem kapta vissza (ma Nyugat-Bosznia területét képezik). Mindezek a tények hozzájárultak ahhoz, hogy a 16. század közepétől a horvát állam központja a tenger mellékről az addigi Szlavóniába helyeződött át.⁴⁹ Nemcsak az intézmények kerültek a Zágráb, Varasd és Kőrös területére, hanem az állam neve is. Ami addig Szlavónia volt, azt Horvátországnak kezdték nevezni. Valójában Horvátország és Szlavónia egyesültek; 1558-tól közös horvát–szlávón szabor jött létre, amelyet 1681-től Horvátország, Dalmácia és Szlavónia gyűléseként (*Congregatio Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*) említenek a források.⁵⁰

A 17. század elején a horvát forrásokban a szlávón név teljesen háttérbe szorult. A Dráván túli területek közös elnevezése Horvátország lett, majd létrejött az ún. Horvát Pragmatica Sanctio (1712. évi 7. sz. határozat)⁵¹, végül az 1790-ben keletkezett közjogi vitát a magyar szóhasználatban „horvát kérdésnek” nevezték. Csupán a hivatalos okiratokban használták még a „Horvát-Szlavónország(ok)” kifejezést. A közjogi vita idején a korábbi bánóság vagy ducatus kifejezést felváltotta az „ország” („*Land*”) elnevezés, így a magyar forrásokban többnyire elfogadottá vált a „Szlavónország” vagy „Horvát-Szlavónországok” forma.⁵²

Viszont a hivatalos „*Regnum Sclavoniae*” elnevezést máig a legtöbb magyar szerző „tartomány”-ként fordítja le. Mint említettük, ennek „*ratio*”-ja az lehet, hogy alkotmányjogi szempontból Tótország kétségtelenül Magyarországra támaszkodott. Emellett Szlavóniának nem volt koronája, így az általános felfogás szerint nem volt királya sem (habár a *rex junior* Szlavónia királya volt, vagy lehetett). A horvát alkotmány- és jogtörténet, sőt, maga Lujo Margetić akadémikus, a 20. század talán legtekintélyesebb jogtörténésze is úgy tartotta, hogy Szlávón Királyság nem létezett, hanem a címét a Horvátország (és Dalmácia) Királysággal való 16. századi egyesítésével nyerte el. Ezért szerinte a 13. századi *regnum* elnevezés nem egy önálló, szuverén királyság megjelölése volt, hanem az uralkodási mód kifejezése egy olyan terület felett, amely saját jog-

⁴⁹ Ivan Beuc: Državna zajednica Hrvatsko-slavonskog kraljevstva i Mađarskog kraljevstva (1527–1848). *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, XX. évf., 1970/3–4. 273.

⁵⁰ Heka László: A horvát szabor (Sabor) jogtörténeti szerepe. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica*, Tomus LXII. Fasc. 8. 2002. 14.

⁵¹ A kérdés magyar megközelítéséről ld. Mezey Barna: A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány. *Századok*, 2023/3. 505.

⁵² Palugyay i. m. 233.

rendszerrel rendelkezett („*mos et consuetudo regni Sclavoniae approbata*”).⁵³ Ezzel kapcsolatosan Mátyás király 1464. évi decretuma kimondja, hogy „Szlavónországunkat és az erdélyi részeket minden régi szabadságukban, szokásukban és jogukban meg kell tartani”.⁵⁴ Mindezek mellett Tótország bekerült a királyi címbe; volt címere, ezüstpénzt veretett, melynek értéke olykor nagyobb volt a magyar ezüstpénznél is.⁵⁵ Azt, hogy a középkori Szlavónia nagyobb jelentőséggel bírt, mint Horvátország, bizonyítja az a tény is, hogy a Szlavón Királyság 1442-től nemesi közösségként (*universitas nobilium regni Sclavonie*) képviseltette magát a magyar országgyűlésben. Horvátországnak ilyen képviselete csak később és ritkán fordult elő, míg később, a 16. században már közös horvát–szlavón képviseletként jelennek meg a diétán. A magyar országgyűlésen hozott törvények Szlavóniában kötelező jogi normává váltak, miután azokat a szászországi határozatával elfogadta és a király szentesítette. Az 1715:CXX. tc. a „Dalmát- Horvát- és Szlavonország ekkorig megerősített s más ezentúl Ő felségétől megerősítendő szabályairól” elrendelte azt, mely határozatokhoz szükséges a királyi megerősítés a törvényerőre lépéshez. Ezek a királyi jurisdictiójára vonatkoztak (beleértve a királyi hatalom azon jogait, amelyek gyakorlása a rendek és karok együttműködéséhez kapcsolódtak, mint pl. a reprezentáció joga, a legfőbb hadúri jog, a végrehajtás, a bán kinevezése, a regális jogok gyakorlása stb.), továbbá az igazságügyi adminisztrációra és a bírósági eljárásra.⁵⁶ Az 1715:CXXV. tc. alapján érvényben maradt az 1687:XXIII. t.c., amely szerint Horvátországban a protestánsok továbbra sem gyakorolhatták a polgári jogot.⁵⁷ Ennek alapján a Dráván túli területeken érvényben maradt az 1741:XLVI. t.c., amely csak a római katolikusok számára biztosította a tulajdonjog megszerzését.⁵⁸

⁵³ Lujó Margetić: *Regnum Sclavoniae (1228–1492): „Vladanje”*. In: *Zagreb i Slavonija*. Izbor studija. Posebna izdanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. HAZU. Zagreb–Rijeka, 2000. 91.

⁵⁴ I. Mátyás Második Decretuma. 1464. évi XIII. törvénycikk Szlavonország és az erdélyi részek megtartandók az ő szabadságaikban. In: *Corpus Iuris Hungarici*. <https://tinyurl.com/mthhpdn7>

⁵⁵ Palugyay i. m. 18.

⁵⁶ 1715. évi CXX. törvénycikk Dalmát- Horvát- és Szlavonország ekkorig megerősített s más ezentúl Ő felségétől megerősítendő szabályairól.

⁵⁷ I. Lipót 1687. évi decretuma. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár – Corpus Iuris Hungarici, 1657–1740. évi törvénycikkek*. Budapest, 1900. 351. Vö. 1715:XXX., 1723:XXXVI, 1741:XLVI, 1790:XXV. t. c. (14. §).

⁵⁸ Mária Terézia 1741. évi decretuma (I). Az 1741. évi XLVI. t.c. Az egy és egyedül igaz római katolikus hitnek Dalmát-, Horvát- és Szlavonországokban továbbra is föntartásáról. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár – Corpus Iuris Hungarici, 1740–1835. évi tör-*

A felsoroltak mellett megjegyzendő, hogy igaza van Mezey Barnának, mikor kiemeli, hogy Horvátország és Szlavónia a magyar állam keretein belül (1102–1918) megőrizték jogaikat, közigazgatási különállásukat, de „saját szuverén államhatalommal nem rendelkeztek.”⁵⁹ Azonban Szlavónia alatt a 18. században Verőce, Pozsega és Szerém megyék értendők, a címer és más szimbólumok már ezt a területet illették, míg Zágráb, Varasd és Kőrös lettek az „igazi Horvátország”. A kiegyezés előtt a szlavónok nem tartották magukat horvátoknak, hanem csak az 1868:XXX. t.c. írta elő, hogy a Három megye Királyságban egy politikai nemzet van, a horvát.⁶⁰ A szabadságharc előtti időkben a horvát–szlavón szábor országos címere (*sigillum regni*) a szlavón címer volt. Az utolsó rendi gyűlésen (1847-ben) a szábor kérte az uralkodótól a bán kinevezését, aki „horvát vagy szlavón” legyen.⁶¹ 1848-ban Jellasics bán a rögtönítélő bíróság felállításával kapcsolatban szintén megkülönbözteti a magyarokat a „horvátoktól és szlavónoktól”.⁶²

Az 1868. évi XXX. tc. a két ország „közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény” címmel szentesítve (horvát–magyar kiegyezés) kimondta, hogy a horvátok önálló politikai nemzetet képeznek, saját területtel rendelkeznek és teljes körű belső autonómiával „mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben [...] beligazgatási, vallási és közoktatási ügyekre” nézve „s az igazságügyre, ide értve a tengerészeti jog kiszolgáltatásán kívül a törvénykezést is, minden fokozatán” (48. §).⁶³ Az egyezmény 47. §-a viszont úgy rendelkezik, hogy „Mindazon tárgyakra nézve, melyek ez egyezményben a közös országgyűlésnek és központi kormánynak nincsenek fentartva, Horvát-,

vénycikkek. 45–47. Vö. 1687:XXXIII, 1715:XXX. i CXXV, és 1790:XXVI. Az 1868:XXX. t. c. 48. § alapján a vallásfelekezeti kérdés Horvátország belügyének számított.

⁵⁹ Mezey i. m. 83.

⁶⁰ Az 1865-1868. évi országgyűlés nyomtatványai. *Képviselőházi irományok* (a továbbiakban: KI) V. 1. melléklet a 304. sz. irományhoz (CCLXXVI. ülés). Jegyzőkönyvei a Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok közt fennforgó közjogi kérdések ügyében kiküldött magyar országos küldöttség és horvát-szlavon országos küldöttség közösen tartott üléseinek. Első ülés. 1868. április hó 28-án. CCIV. sz. ülés.

⁶¹ Ferdo Šišić: *Kako je Josip Jelačić postao banom?* Beograd, 1934. 39.; Uő.: *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, Matica hrvatska, 1974. 416.

⁶² Iskra Iveljić – Josip Kolanović - Nikša Stančić (szerk.): *Hrvatski državni sabor 1848*. Zagreb, 2001. sv. I, 179–180. („Ban Josip Jelačić stanovništvu Hrvatske i Slavonije o osnivanju prijedlog suda, 27. 4. 1848.”). Vö. Arijana Kolak-Bošnjak: Horvatsko-vugerska stranka i turopoljsko plemstvo. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 48. (232) No.3–4. (2015) 133.

⁶³ Pétervári Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2021. 50.; Máté Pétervári: One Empire and Two Ways of Public Administration: The Second Level Administrative Division in Austria-Hungary. *Journal on European History of Law*, 2018/2. 133–134.

Szlavon- és Dalmátországokat mind a törvényhozás, mind a végrehajtás körében teljes önkormányzati jog (autonomia) illeti”. Ez szélesebben fogalmaz, mivel Horvátországnak (Szlavóniának és Dalmáciának) önkormányzati jogot biztosít minden ügyben, amelyet az egyezmény – mint közös magyar–horvát ügyeket – taxative nem sorolt fel a 6–10. §-okban.

A kiegyezés azonban kimondja, hogy Magyarország, valamint Horvátország, Szlavónia és Dalmácia együttesen egy királyságot képez, amelynek királya egy és ugyanazon koronázási aktus révén teljes mértékben birtokba veszi királyi jogait.⁶⁴ Tekintettel arra, hogy a kiegyezési törvénycikk a társnemzetnek a horvátot ismerte el, így Szlavóniát (addig Alsó-Szlavóniának nevezett megyéket) is az egyezmény 66. §-a a horvát állam részének ismerte el.⁶⁵ Amikor 1872-73-ban a horvát–magyar kiegyezési törvénymódosításról tárgyaló két bizottság napirendjére került a horvát királyi bizottság azon kérése, hogy az ország neve „Dalmát–Horvát– és Szlavónország” vagy „Horvát–Szlavónország” legyen, ezt a magyar bizottság visszautasította.⁶⁶ Álláspontja szerint a társországok törvényes neve „Horvát- és Szlavónországok” volt; ezt az elnevezést a horvát szábor is hivatalosan használta, így ez tekinthető hivatalosnak továbbra is.⁶⁷

A Katonai Határőrvidék 1883-ban történt bekebelezése után a Háromegegy Királyságban megerősödött azok száma, akik Szlavóniát és Dalmáciát csupán horvát régióinak tartották. Ezt Ivan Ružić jogpárti képviselő szóvá tette az egyik szábori ülésen, amikor Szlavóniát horvát tartománynak nevezte. Erre az eszéki szerb honatya, Vaso Đurđević (később a horvát szábor elnöke 1893-ban és 1899-ben) figyelmeztetett, hogy nem engedi meg senkinek, hogy Szlavóniát tartománynak nevezze, mert „Szlavónia királyság”.⁶⁸ Nem járt sikerrel, mert azóta a Tótországhoz ragaszkodást mindmáig regionalizmusnak és az egységes horvát nemzet megosztását célzó megnyilvánulásnak tartják. Egyforma,

⁶⁴ Josef Pliveric: *Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrecht*. 1886. Vö. Jellinek: *Krit. Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung*, 1889. 327.; Josef Pliveric: *Der kroatische Staat*. 1887.

⁶⁵ Az 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát- Szlavón- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről). *Képviselőházi irományok VI.* 372. sz. CCCXVIII. ülés. 2822. jegyzőkönyvi pont.

⁶⁶ KI-1872-476 (1872-VIII-245). A magyar országgyűlés országos bizottságának Horvát-Szlavon-Dalmát-országok országgyűlésének küldöttségével folyó 1873. évi június 29-én tartott II-ik együttes ülésének jegyzőkönyve, 72.

⁶⁷ Főrendiházi Irományok (a továbbiakban: FI), 1872. III. kötet 157–204. sz. A horvát ügyben kiküldött magyar országos bizottság válasza a horvát–szlavón országos bizottság által előterjesztett javaslatokra, 40–51.

⁶⁸ Prilozi k stenografičkim zapisnikom Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišnjeg 1892–1897. L. do uključivo XCVI. saborske sjednice od 15. siečnja 1894. do 21. prosinca 1894. Svezak III. Tiskarski zavod Narodnih Novinah. Zagreb, 1895. 1722–1723.

vagy akár nagyobb veszélyt jelentett Dalmácia kérdése, mivel a 19. században megalakult, zadari székhelyű Dalmácia Királyság 1852-től Helytartótanácsként működött, saját száborral (tartománygyűléssel), kormányral és Zaraban székelő helytartóval. Az ottani lakosság magát dalmatáknak nevezte (Magyarországon is ez volt a hivatalos elnevezésük a 19. századig, amikor azt felváltotta a bunyevác név), az általuk beszélt dalmata (dalmát) nyelvet pedig a sebenikoi (Šibenik) születésű polihisztor, filozófus, lexikográfus, Verancsics (Vrančić) Faustus, csanádi püspök, az ötnyelvű *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*ot című szótárában az öt legelölkelőbb európai nyelv közé sorolta. A latin, olasz, német és magyar mellett a dalmát nyelvet (*dalmaticae*) tekintette kontinensünk legtekintélyesebb nyelvének. Ezzel a szótárral a horvát lexikográfia európai viszonylatban is komoly helyet foglalt el. Mivel Dalmácia csak névleg tartozott Szent István Koronájának országai közé, valójában a bécsi udvar irányítása alatt működött, erős olasz befolyás alatt (a városok patricius lakossága nagy részben olasz volt, vagy elolaszosodott horvátokból állt). Ezért a horvát nemzetet egyesítő nyelvként nem a tengermelléki ún. „csá” nyelvjárást vették át. Draskovich János (Janko Drašković) gróf a *Disertatia iliti razgovor* című művében kitűzte a „nagyhorvát” eszméjű programját, vagyis Horvát–Szlavónország egyesülését Dalmáciával, a katonai határőrvidékkel és Boszniával, valamint a szlovének lakta Stájerország, Krajna és Karinthia területeivel. Utóbbiban hivatalos nyelvként a horvát szolgált, amely nyelv alatt ő a Zágráb, Varasd és Kőrös megyékben beszélt „*kaj*” nyelvjárást tartotta. Ezen elképzelése mégsem valósult meg. Végül a déli szlávok közeledését célzó illír mozgalom által képviselt és a szerb, bosnyák és montenegrói népekkel leginkább rokon szlavóniai „*sto*” nyelvjárás lett a hivatalos horvát nyelv (amelyet Szerbiában szerbnek, később pedig szerb–horvátnak vagy horvát–szerb nyelvnek hívtak).

A délszláv állam létrehozása tovább erősítette a horvát, szlávón, dalmát regionális különbségeket. Ugyanis az ország – főként jogi szempontból – heterogén volt. Különböző területein eltérő törvények, jogszabályok voltak érvényben. A Szerb–Horvát–Szlavén Királyságban hat jogi terület létezett: a horvát–szlávón (a magyar és a horvát–magyar közös jog), a dalmát–szlovén (az osztrák jogot alkalmazták), továbbá a vajdasági (magyar jog), a bosznia-hercegovinai (sharia jog), a montenegrói és a szerbiai.

Horvátország 1991. június 25-én kimondott függetlensége pillanatában is a területi különállás komoly politikai problémának tűnt. Ezért a lobogón és az állami címerben egyaránt szerepel az öt történelmi régió: Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Isztria és a Raguzai Köztársaság. Amikor Splitben

megalakult a Dalmát Akció (*Dalmatinska akcija*) nevű regionális párt, illetve Pólában az Isztriai Demokratikus Szábor (*Istarski demokratski sabor – Dieta democratica istriana*), az nagy elégedetlenséget eredményezett Zágrábban és félelmet keltett az esetleges szeparatizmustól. Azonban a függetlenségi háború olyannyira egyesítette és egységesítette a horvát nemzetet, hogy a regionális pártok esetleges autonómia törekvései nem találtak fogadtatásra.

6. Szlavónia és a horvát nyelv kérdése

Az ország hatalmi szerveinek mozgása és központjának áthelyezése jól megfigyelhető a horvát nemzeti nyelv elnevezésében és használatában. A legrégebbi irodalmi emlékek és első törvények a tengermelléken íródtak a horvát nyelv „csá” nyelvjárásán és glagolita írásbeliségben. A glagolita hagyomány Krk szigetén volt erős. Később Dalmáciában és Boszniában elterjedt a boszniai cirill ábécé (*bosančica*, ejtsd: boszancsica), de maga a cirill írásmód nem honosodott meg.⁶⁹ Mivel az alsó papság a liturgiában az ószláv nyelvet használta és nős volt, ezért elutasította az 1060-ban tartott spliti zsinat döntéseit (amelyen betiltották a papok nősülését, a szakáll és hosszú haj viseletét, valamint a szláv liturgiát). A horvát papság nem ismerte a latin nyelvet és nem akart felhagyni az addigi családos életével. Kiharcolta, hogy használhassa a glagolita írásbeliséget egészen a 15 századig, amikor azt a latin nyelv és írás teljesen kiszorította az egyházi életből.⁷⁰ Mindaddig azonban a horvát egyházi szláv nyelven készültek a többnyire egyházi jellegű művek (evangélium, misekönyv, zsoltár).⁷¹ Glagolita betűkkel írták meg 1288-ban az egyik legfontosabb horvát jogtörténeti dokumentumnak számító Vinodoli Törvénykönyvet. Veráncsics Faustus csanádi püspök által megszerkesztett első horvát (dalmát) szótár (1595-ben) szintén ezen a dialektuson alapszik. A horvát nyelven belül ugyanis három fő dialektust különböztethetünk meg: az élettelen dologra vonatkozó kérdőszó alany- és tárgyesete („mi?”, „mit?”) alapján. A *ča* nyelvjárásban (*čakavstina*) a kérdő névmás a „*ča*”. Mivel Horvátország és Dalmácia a tengerparton húzódott és tekintettel arra, hogy az ottani nép csakis horvátul beszélhetett, így a „*csá*” nyelvjárás horvát mivoltja vitathatatlan. A horvát szigetvilág, illetve az Isztriai-félsziget mellett ez a nyelvjárás előfordul egyes dalmát szárazföldi részekben is, főként az egykori

⁶⁹ Đuro Šurmin: *Hrvatski spomenici* I. sv., Zagreb, 1898. 3–4.

⁷⁰ Zvane Črnja: *Kulturna historija Hrvatske*. Epoha, Zagreb, 1965. 128.

⁷¹ Josip Vajs: *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. Zagreb, 1948. 3.

Magyar- (ma Horvát-) Tengermelléken, valamint Likában és Gorski kotarban. Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon használják az ún. gradistei horvát nyelvet, amely a „ča” nyelvjárás sajátos változata. Azonban a 16. században a horvát bán, a szábor és a többi intézmény székhelye Szlavóniában központosult, így az ott beszélt nyelvjárás vált horvát nyelvvé. A *kaj* nyelvjárásban a kérdő névmás „*kaj*”. Beszélői egészen a 19. század végéig ezt a nyelvjárást nevezték „tisztá horvát” nyelvnek. Amíg a glagolita írásbeliség a tengerparton volt domináns, addig a Dráva és a Száva közötti területen – Szent László egyházalapítása nyomán – a latin nyelv honosodott meg. Az írásbeliségre is nagy hatással bírt a magyar nyelv. Három évszázadon keresztül születtek ezen a nyelven és írásbeliségben jogi, egyházi-vallási, tudományos és irodalmi művek. A mai č, ž, š, đ, dž, valamint lj és nj betűket is a magyar minta szerint írták: č (cs), ž (zs), š (s), đ (gy), dž (dzs), lj (ly), nj (ny). Az első, *kaj* nyelvjárásban nyomtatott horvát mű Werbőczy Hármaskönyvének horvát nyelvű fordítása 1574-ből.⁷² A fenti állítás teljes mértékben igaz, azonban maga a szerző a nyelvet, amelyre fordította, nem nevezi horvátnak, hanem „szlavónnak” (pontosabban „szlouien”-nek: Knjiga bilježnika Pergošića Ivanuša „*Decretvm koteroga ie Verbewczi Istvan diachki popiszal [...] od Ivanvssa Pergossicha na Szlouienβki iezik obernien*” (Nedelišče, 1574.) címmel. Mivel ekkor még nem történt meg Horvátország és Szlavónia teljes névváltozása, így megmaradt a horvát és szlavón közötti megkülönböztetés is. A következő évtizedekben megtörtént a nyelvek elnevezéseinek változása is, amely főleg a 18. századra tehető. Több nyelvtani könyv jelent meg, amelyekben a szerzők a „*kaj*” nyelvjárást horvát nyelvnek nevezik. Ilyen kötetek például: Antun Rajsp: *Nemska gramatika oder Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Croatischen Jugend in der Landessprache verfasst*, Wien, 1772.; Ignac Szentmártony (ifj.): *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche, sine loco*, Varaždin, 1783.; Franz Kornig: *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beigefügten Gesprächen und verschiedenen Übungen*, Agram, 1795.; Ignac Kristijanović: *Grammatik der kroatischen Mundart*, Agram, 1837.

A horvát és szlavón területi, etnikai, nyelvi megkülönböztetés megmaradt a szabadságharcig. Gaj Lajos (Ljudevit Gaj) Budapesten jelentette meg 1830-ban a *Kratka osnova horvatsko-slavenskog proavopisanja poley mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temeljov i zrokov* című művét, majd a következő

⁷² András Dorotty: Werbőczy Tripartitumának horvát recepciója (Ivan Pergosic Decretuma és a Tripartitum modern kori recepciójának aktualitásai). *Jogtörténeti Szemle*, 2015/01.

néhány évben az illír mozgalom vezetőjeként elérte a *što* nyelvjárás hivatalossá tételét. Ezáltal a szerbekkel, montenegróiakkal és Bosznia-Hercegovina katolikus (ma horvát), ortodox (ma szerb) és muszlim (ma bosnyák) lakosságával azonos nyelvjárás lett a későbbi közös nyelv alapja. Ezt a nyelvet beszélték az akkori (mai) Szlavóniában (Pozsega, Verőce, Szerém megyékben), Bosznia-Hercegovinában, valamint Dalmácia szárazföldi részén és a hegyvidéken, illetve ezen íródtak a horvát irodalom bölcsőjében, Dubrovnikban már a 14. század óta megjelenő művek. Jóllehet ez utóbbi (tehát a szlavóniai) nyelvjárás lett a horvát nyelv alapja, mégis a *csa* és a *kaj* nyelvjárás továbbra is megmaradt élő nyelvként.⁷³ A Nemzetközi Nyelvszabványügyi Szervezet (ISO) 2015-ben felvette a világnyelvek közé a *kaj* nyelvet. Habár azért szerepel a listán, mert ezen a nyelven született számos mű a 16. és 19. század között, mégis létező nyelvjárásról van szó.⁷⁴ Szlavónia a kiegyezési törvénycikk után ritkábban szerepel Tótország névén, de e megnevezése továbbra is előfordul. Mivel a szlovénokat akkoriban már vendeknek nevezik a dokumentumok, a szlavónokat pedig az egységes horvát politikai nemzet tagjaiként írják össze a népszámlálások, ezért érdekes kép bontakozik ki. Ekkorra a „tótok” csakis a szlovákok megnevezése, de ők nem Tótország lakói, ugyanis ekkor nekik nincs országuk. Tótországnak pedig nincsenek polgárai, mert ők a horvát nemzet részei. Az 1910:VIII. t.c. alapján lefolytatott Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása az anyanyelv szerint hét nyelvre osztotta fel az ország állampolgárait: magyar, német, „tót” (szlovák), „oláh” (román), rutén, horvát, szerb.⁷⁵ Mellettük az „egyéb” kategóriába sorolták be az összes többi nemzetet (így pl. a Fiumében élő olaszokat, vagy az alföldi bunyevácokat és sokácokat. Az eredmények 1912 és 1920 között megjelent hat kötetben kerültek közlésre, 5 186 oldalon.

⁷³ Antun Šojat: *Kratki navuk jezičnice horvatske* (Jezik stare kajkavske književnosti). Kaj 1969: 3-4, 5, 7-8, 10, 12; Kaj 1970: 2, 3-4, 10; Kaj 1971: 10, 11. Kajkavsko spravišće, Zagreb 1969-1971.; Mijo Lončarić: *Kajkaviana & alia*, Ogleđi o kajkavskim i drugim hrvatskim govorima. Čakovec, Zagreb: Zrinski, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2005

⁷⁴ Lápos Haller Jenő: *Gyakorlati muraközi nyelvtan*, Muraközi Katolikus Könyvnyomda, Csáktornya 1942.

⁷⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. Magyar Statisztikai Közlemények. 42. kötet. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912.

7. Zárszó

Véleményünk szerint az 1232 óta jegyzett *Regnum Sclavoniae* elnevezés meghonosítása a magyar ifjabb király intézményében kereshető. A *regnum* meghatározás, amelyet eredetileg csak Horvátország és Dalmácia Királyság használt, fokozatosan általánosan elfogadottá vált Szlavónia megnevezéseként is. Bár Tótországnak nem volt koronája, de olykor a *rex iunior* uralta, így a *regnum* megjelölés elterjedt az ifjabb király által uralt terület megnevezéseként. Tekintettel arra, hogy Szlavónia Magyarországra támaszkodott, amellyel alkotmányos egységet alkotott, és mivel Horvátország (és Dalmácia) továbbra is függetlenségi vágyat érzett, ezért logikus volt, hogy Magyarország támogassa a Dráván túli területek központi kormányzatának létrehozását Szlavóniában. Ez később hozzájárult Horvátország és Szlavónia egyesítéséhez, valamint a kormányzati szervek Dráva és Száva folyók közötti területre helyezéséhez. 1558 óta a korábbi kettő helyett már csak egy horvát–szlávón–dalmát bán volt és egy szabor működött.

A „Szlavónia királya” cím 1492-es felvételében két ok motiválta II. (Jagelló) Ulászlót: egyrészt ezzel azt sugallta, hogy ő azon Corvin János herceg felett áll, akinek Szlavóniát ígérték; *másrészt pedig Szlavónia* a Horvát Királysággal azonos jogi státuszt kapott. Ez a magyar királynak többek között azért is kedvére volt, mert a trónért folytatott küzdelemben számíthatott Szlavóniára, miközben Horvátország a Habsburgok oldalán állt.

A „*Regnum Sclavoniae*” elnevezés ma is számos vitát vált ki a horvát és magyar alkotmánytörténetben egyaránt. A magyar közjog szerint a *regnum* elnevezés ellenére, Szlavónia csak magyar tartomány volt; a horvát álláspont viszont elfogadja, hogy *regnum*-ról van szó, de Tótország nem egy független, nemzetközileg elismert, király által vezetett állam volt, így esetében nem beszélhetünk egy államjogi értelemben vett királyságról, legfőképpen nem szuverén államalakulatról.

Eltérnek a vélemények a társország(ok) nevével kapcsolatban is. Mind a horvát, mind a magyar történelmi források hol egyes számban, hol többes számban használták az ország nevét. A hivatalos név többes számban volt megadva Horvát–Szlavónországok (a horvát változatban Horvátország és Szlavónia Királyságok) alakban, és ebben a formában szerepel a horvát–magyar kiegyezésben is (1868:XXX. tc.). Amikor a kiegyezési törvénycikk módosításáról szóló tárgyalások során a horvát országos bizottság legalizálni akarta az egyes számú nevet (Horvát–Szlavónország), ezt a magyar bizottság határozottan visszautasította, azzal érvelve, hogy a „jelenlegi jogi nevet” (Horvát–Szlavónországok)

évszázadok óta használták a diplomáciai dokumentumokban, „és a horvát szábor is hivatalosan használta, ezért teljes mértékben megfelel a társországok jelenlegi közjogi státuszának”.⁷⁶ A zágrábi okiratok mégis egyre gyakrabban kihagyták a névből Szlavóniát és Dalmáciát, így többnyire Horvátország alakban szerepelt.

⁷⁶ 1873. évi XXXIV. törvénycikk a Magyarország és Horvát-Szlavon- és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött, az 1868. XXX. t. cz. által becikkelyezett egyezmény némely szakaszainak módosításáról, illetőleg kiegészítéséről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5606>

JOGTUDAT, JOGÉRZET, JOGISMERET 2013–2025

Kiss Róbert Richárd*

2024-ben kezdődött el a Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kommunikáció Tanszékén egy olyan kutatás, amely az Újmédia és Kreatívipari Kar kutatási programjának keretében szervesen kapcsolódott egy több mint tíz évvel korábban, az ELTE Jogi Karának közreműködésével létrejött reprezentatív kutatáshoz. Zsidai Ágnes, az ELTE egyetemi docense és jómagam vizsgáltuk a társadalom és a jog kapcsolatát az adott időszakban. Arról az elképzelésünkről, hogy a *Társadalom és Jog* című kutatási program eredményeit két kötetben jelentessük meg, semmiképp sem szeretnénk lemondani, fontosnak tartjuk ugyanis a kutatást bemutató köteten kívül¹ közreadni egy interjúkötetben neves kutatók vallomásait is – a jog és a társadalom kapcsolatának kérdéseiről. Ugyanakkor sürgető igénygé vált a korábbi kutatások óta bekövetkezett változások vizsgálata is.²

A legfrissebb kutatások alapján a magyar társadalom jogállami tudata igazolható; továbbá Magyarországnak az európai kultúrkörhöz való tartozása; alapvetően az európai értékrendben való osztozás, a piacgazdaságon alapuló demokratikus társadalmi és politikai berendezkedés, kiemelve ebből olyan értékeket, mint amilyenek az emberi jogok, a jogállamiság, a szuverenitás, a hatalmi ágak megosztása, a jobbiztonság, a jog előtti egyenlőség és a véleménynyilvánítás szabadsága. Mindezek együtt vannak jelen társadalmunk köztudatában.³

* Egyetemi docens, Kodolányi János Egyetem, Újmédia és Kreatívipari Kar.

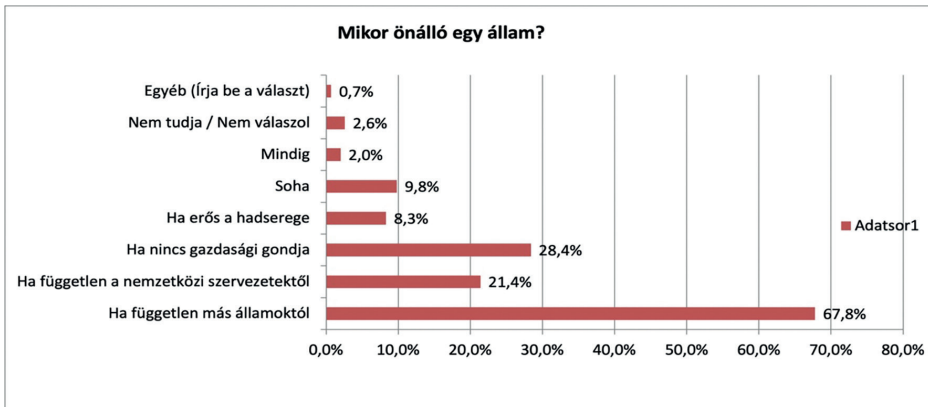
¹ Kiss Róbert Richárd – Zsidai Ágnes (szerk.): *Társadalom és jog*. Budapest. GloboBook, 2016.

² Kiss Róbert Richárd: Társadalom és jog – jogtudat, jogérzet, jogismeret, kommunikáció. *Autonómia & Társadalom / Autonomy & Society*, 2024/4. 50–81.

³ Fekete Balázs – H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. In: H. Szilágyi István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 7–62.; Gajdusчек György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. In: uo. 73.

Beigazolódtott ugyanakkor az is, hogy a közép-kelet-európai rendszerváltás, majd az Európai Unióhoz való csatlakozás euforikus élménye idővel elült, helyette sokkal inkább a világgazdasági és a belső válság, az egzisztenciális kényeszerék és nehézségek növekedése és állandósulása hat az emberek jogtudatára.⁴ Bizonyos nosztalgia is megfigyelhető a rendszerváltás előtti vélt vagy valós biztonság iránt, és az erős, paternalista állam utáni vágy képe él a társadalom jelentős részében (az adatközlők az állam gazdaságszervező és gazdaságirányítói funkcióját emelték ki, a közveszélyes munkakerülést büntetnék stb.).

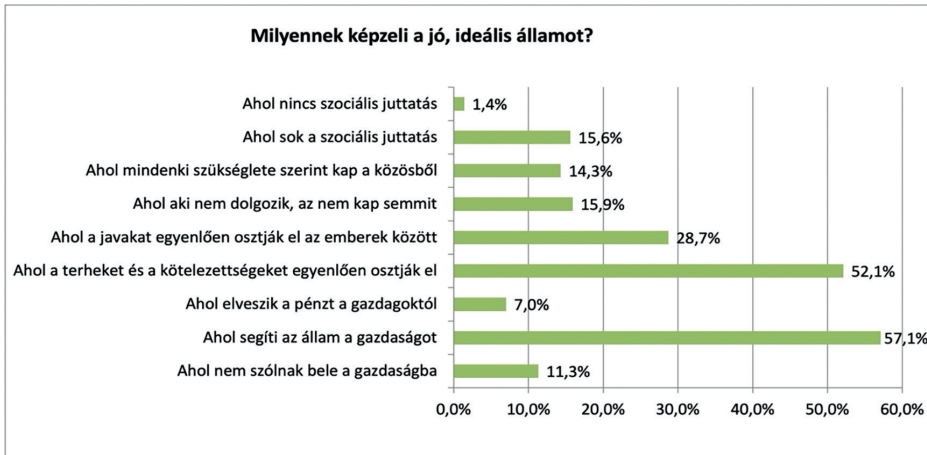
A felmérés résztvevői az állammal mint társadalmi objektívációval szemben komoly elvárásokat támasztottak; létét, függetlenségét és gazdasági szerepét nélkülözhetetlennek és megkérdőjelezhetetlennek tartották. A politikai és a gazdasági elit között ugyanakkor az átlagos válaszadók nem tettek különbséget.



1. ábra

Egy olyan világban, amelyben a politikai váltógazdálkodás következtében újabb és újabb társadalmi és jogpolitikai törekvések kerülnek megfogalmazásra, és amelyben az államszervezet folyamatos átalakításokon esik át, az állam kiemelt gazdasági szerepét a legtöbben abban látják, hogy segíti a gazdasági fejlődést, és hogy igyekszik a polgáraitra eső terheket és kötelezettségeket egyenlő arányban elosztani.

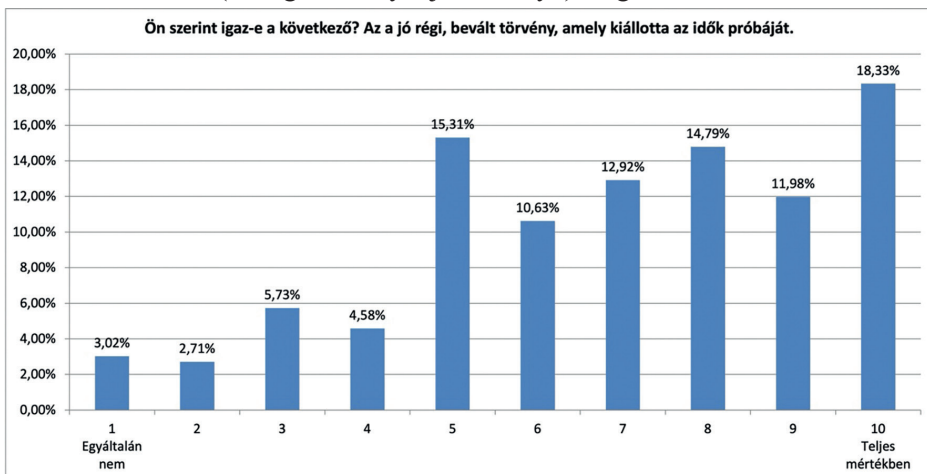
⁴ Visegrády Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Budapest, Aula, 2003. 28–37.



2. ábra

Az államszervezet folyamatos átalakítása miatt alapvető jogterületek, intézmények kerülnek újraszabályozásra, eddig „ismeretlen” szabályozási módok és intézmények ütik fel a fejüket, maga az állami szervezetrendszer már-már rögzültnek tekintett elemei is mind formailag, mind tevékenységüket, hatáskörüket illetően nagy jelentőségű változtatásokon mennek keresztül.⁵

A jogi szabályozás és az intézményi szervezeti hierarchia a válaszadók számára bonyolult, ez igaz az adórendszerre, az önkormányzati struktúrára; de még a bíróság szervezeti felépítését is ilyennek látják, vélhetően azért, mert nem tudták követni a változásokat. Az állandóságra való igény a szentenciákra adott válaszokból („a régi törvény a jó törvény”) is igazolható.



3. ábra

⁵ Uo. 77–122.

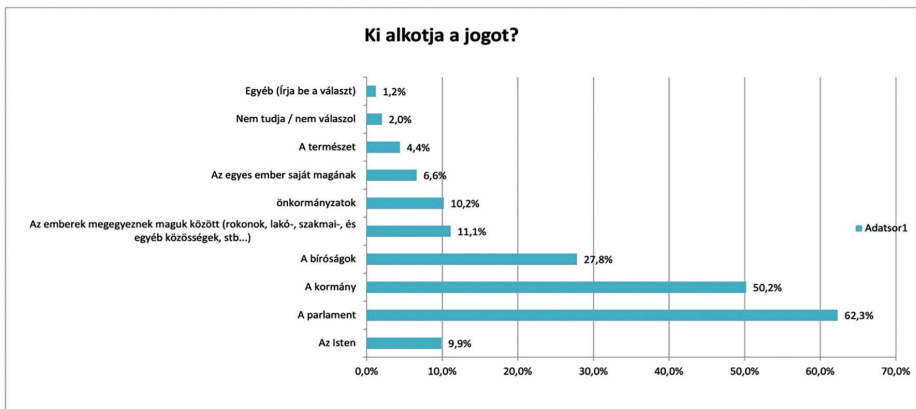
A jog mibenlétét firtató kérdések részben igazolják a hipotézisnek azt a feltevését is, hogy a modern magyar társadalom többsége a jogot emberi képződménynek tartja. Bár az általunk megadott válaszlehetőségekben elszórtan vagy koncentrálnva megjelentek egyéb (metafizikai) lehetőségek is, de a magyar társadalom elsődlegesen az állami szervek által teremtett normákat, döntéseket tartja jognak. Nem elhanyagolható ugyanakkor a természeti, isteni jogot is létezőnek tartó nézeteket tükröző álláspontok száma sem. A megjegyzés lehetőségét kihasználók közül sokan hangsúlyozták, hogy a jog a politika (egy szűk csoport, a „láthatatlan hatalom”) terméke.

Ön szerint mire való a jog?

Válaszok	Válaszok aránya	Válaszok száma
Hogy a gazdagok kiváltságait biztosítsa	7,90%	77
Hogy az emberek együtt tudjanak működni	31,30%	304
Hogy az emberek közötti vitákat megoldják	44,60%	434
Hogy tudjuk mi a helyes	21,90%	213
Hogy az állam (parlament, kormány, bíróságok, rendőrség, adóhatóság, stb.) keresztülvigye az akarátát	16,80%	163
Hogy a hatalommal rendelkezőket támogassa	6,10%	59
Hogy megvédje a szegényeket	6,60%	64
Hogy igazságot tegyen	48,00%	467
Nem tudja / Nem válaszol	0,80%	8
Egyéb (Írja be a választ)	1,30%	13
Összesen:		973

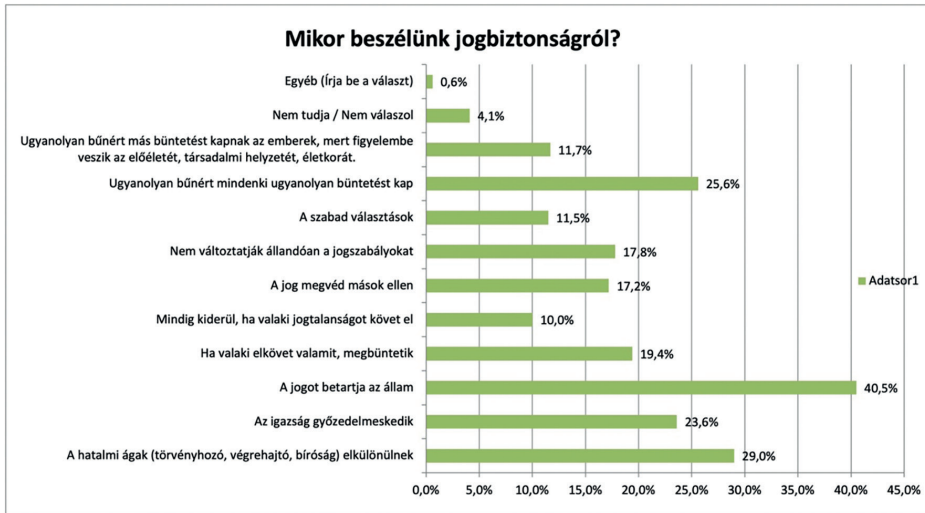
4. ábra

Feltűnően magas azoknak a száma, akik szerint a bíróságok vagy a bíróságok is alkotnak jogot.



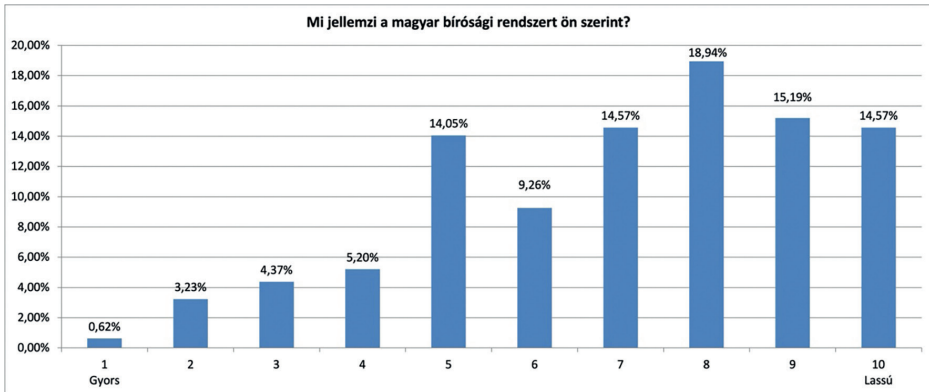
5. ábra

A megkérdezettek közül a legtöbben a jogbiztonságot a jog állam általi betartásával azonosítják. A magyar társadalom államba vetett hitének, illúzióinak, az államhoz való viszonyának hű képe az, hogy majdnem kétszer annyian tartják a jogbiztonság feltételének az állam jogszerű fellépését, mint ahányan az igazság győzelmét. A megkérdezettek közül a 21. század elején két és félszer annyian vannak azok, akik a tetтарыыos büntetést tartják a jogbiztonság egyik feltételének, mint azok, akik szerint az előéletet, életkort stb. is figyelembe kellene venni.

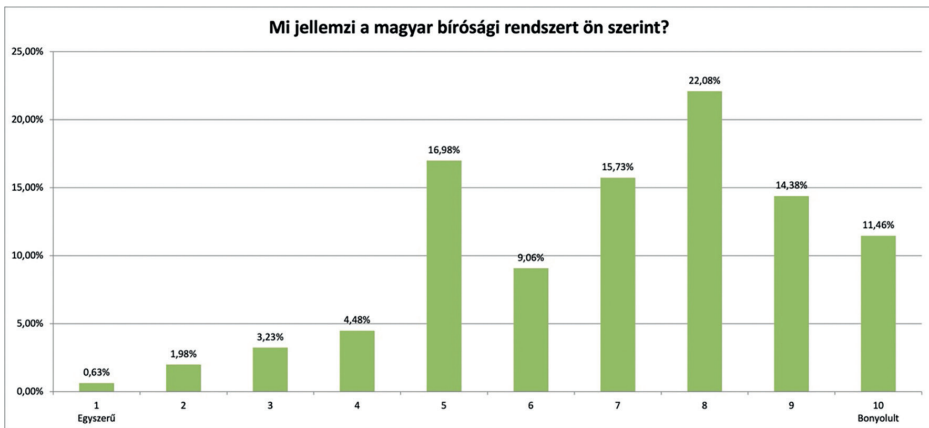


6. ábra

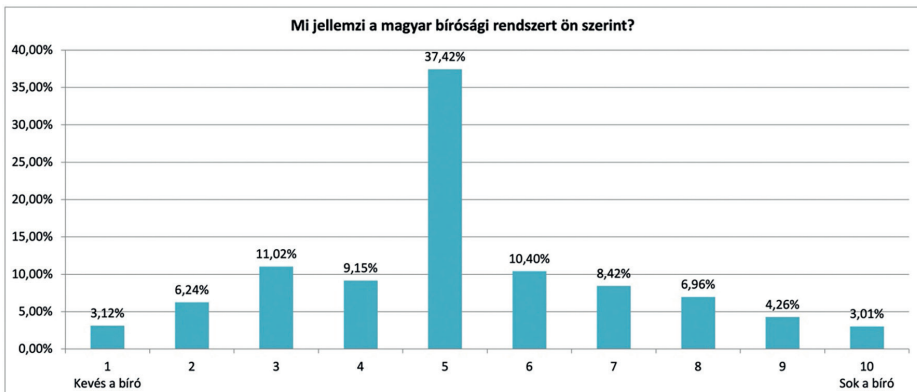
A megkérdezettek a magyar bíróságokat rendkívül lassúnak, a bírósági rendszert viszont bonyolultnak tartják. A bíróságok tekintélyét és az egyébként adatolható jelentős közbizalmat csökkenti az ügyek elhúzódása. Ugyanakkor meglepő az, hogy az ügyek tárgyalásának gyorsaságát a megkérdezettek nem kötik a bírói létszámhoz. Összességében a megkérdezettek átlagosan bíznak a bíróságokban, és átlagosnak vagy jobbnak tartják a működésüket, problémaként azonban szóvá teszik a lassúságukat is.



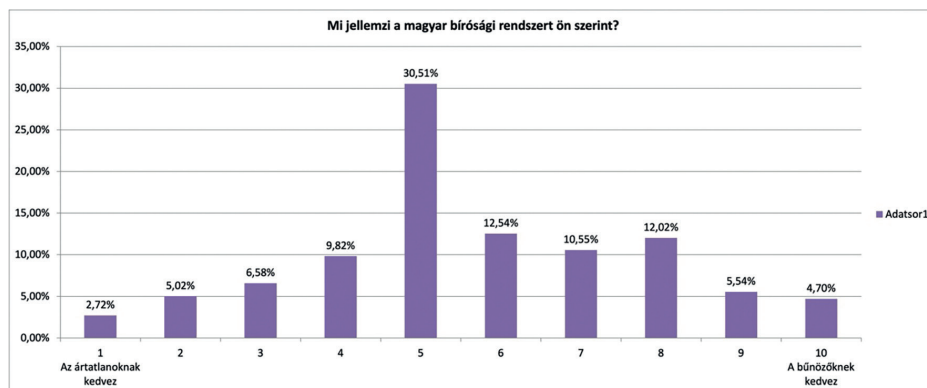
7. ábra



8. ábra

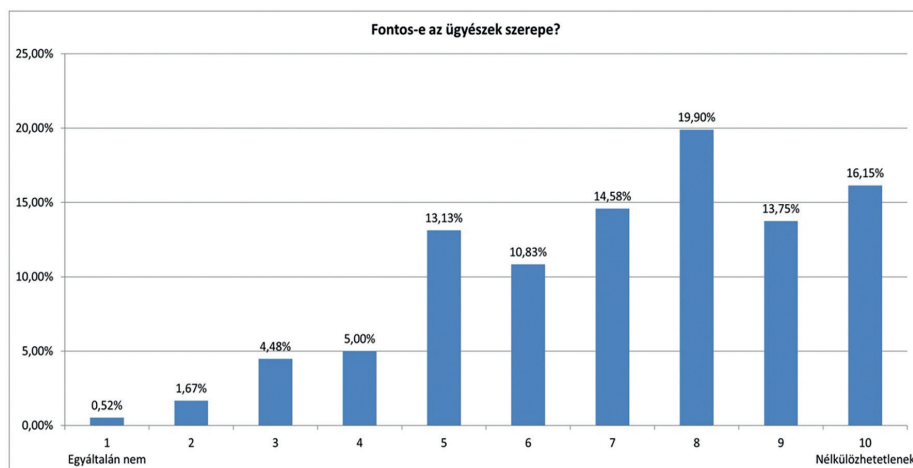


9. ábra



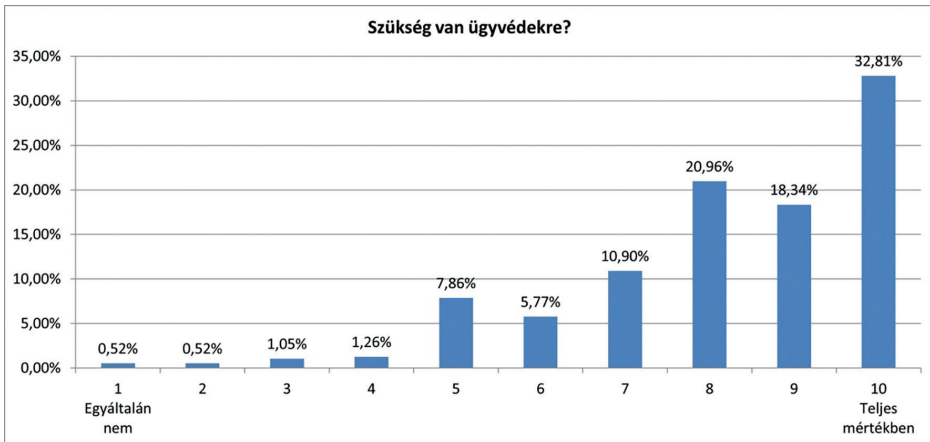
10. ábra

Az ügyészek iránt tanúsított bizalom fennáll, és létező magatartás, bár többen vannak azok, akik úgy vélik, a kormány irányításával dolgoznak. Megítélésük ezért átlagos vagy annál valamivel jobb.



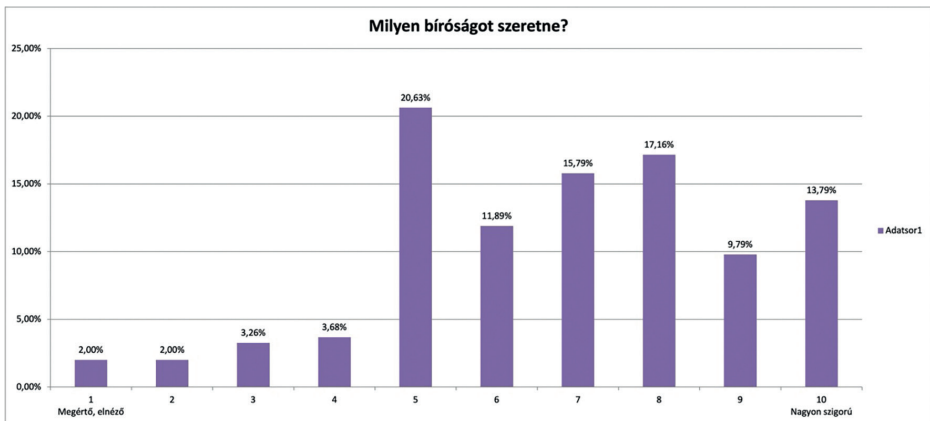
11. ábra

Az ügyvédek iránti közbizalom szintén adatolható, a hipotézishez képest jóval nagyobb mértékben. A társadalom alapvetően bízik az ügyvédekben, és szerepüket az ügyfél védelmén kívül az igazság érvényre juttatásában is meghatározónak tartja.



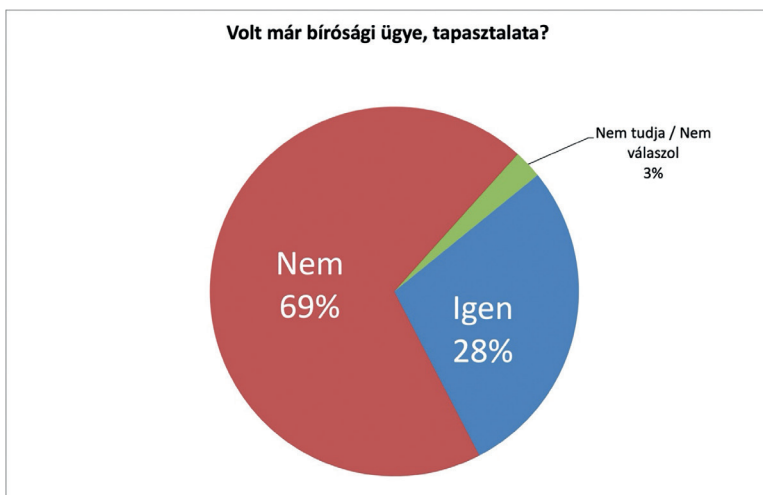
12. ábra

A túlnyomó többség inkább szigorú bíróságokat és súlyosabb ítélezéseket szeretne.



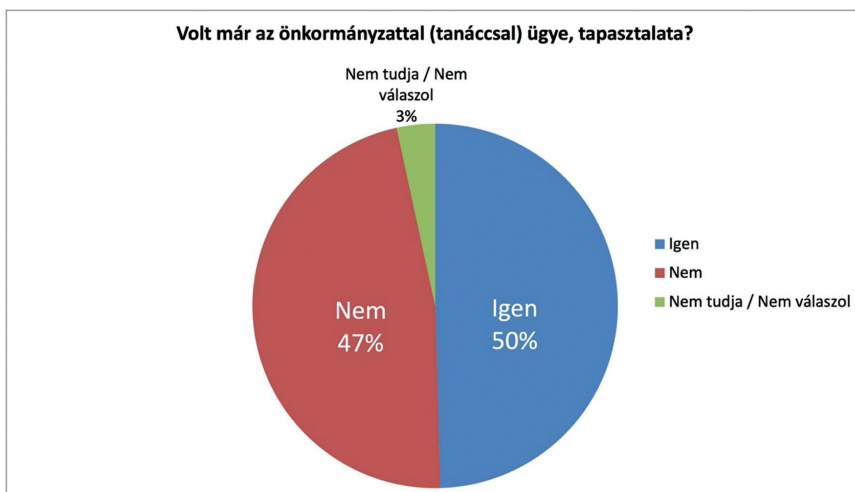
13. ábra

Nyilván ebben jelentős szerepe van annak, hogy a megkérdezettek többségének nem volt még saját bírósági ügye, legfeljebb hozzátartozójának. Ugyanakkor az arány tanulságos.



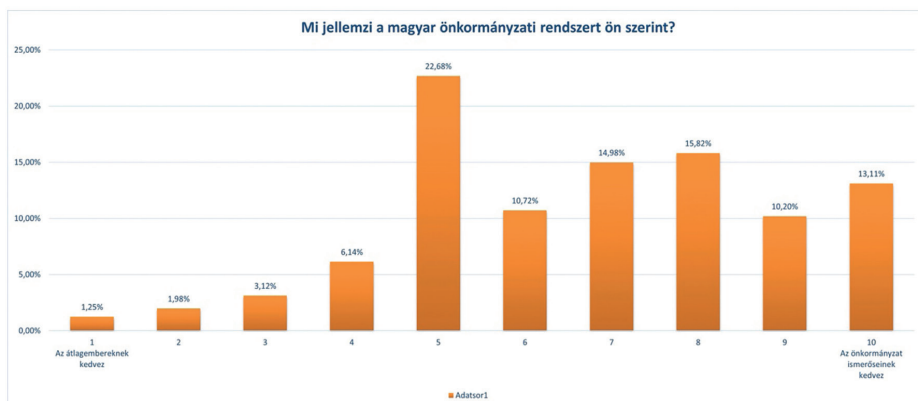
14. ábra

A válaszadók közül az önkormányzatokkal már jóval többen érintkeztek, mint a bíróságokkal – ezt a tényét az adatok is igazolták.



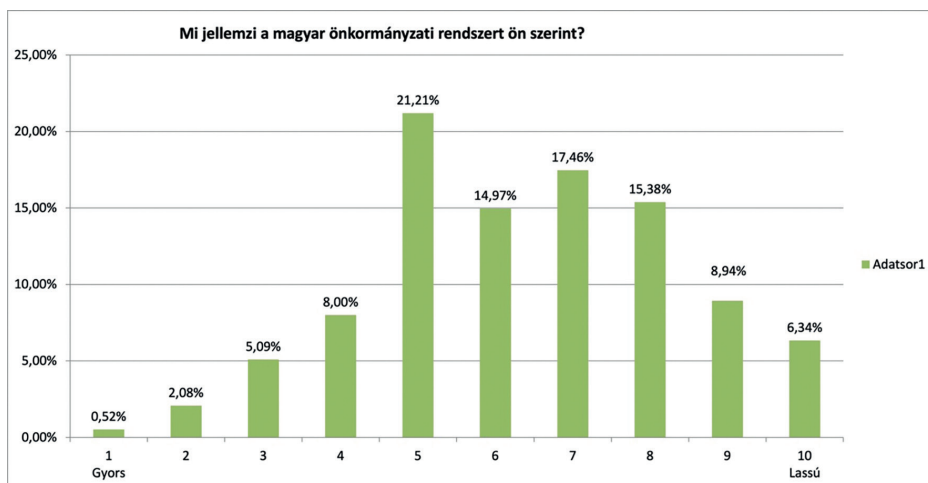
15. ábra

Kifinomultabb véleményeket tükröznek azokkal az intézményekkel kapcsolatos álláspontok, amelyekkel inkább volt – mint nem – kontaktusuk a megkérdezetteknek. A kérdésekre adott válaszukat is a legtöbben erre alapozták. Míg a megkérdezettek döntő többsége a bíróságok esetében egyértelműen szigorúbb ítélkezést tartana megfelelőnek, addig az önkormányzatokkal szemben – melyekkel kapcsolatban a személyes élmény is jóval gyakoribb – nagyrészt elnézőbb: elégedettebb, legalábbis az ügyek kimenetelét illetően.



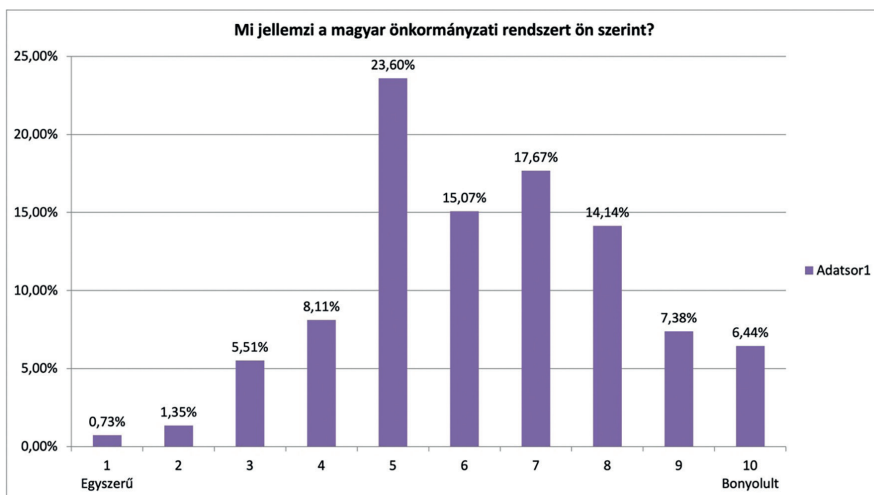
16. ábra

A rendszer viszont a megkérdezettek többsége szerint bonyolult és lassú, bár nem annyira elhúzódo és késedelmes, mint a bíróságok esetében.



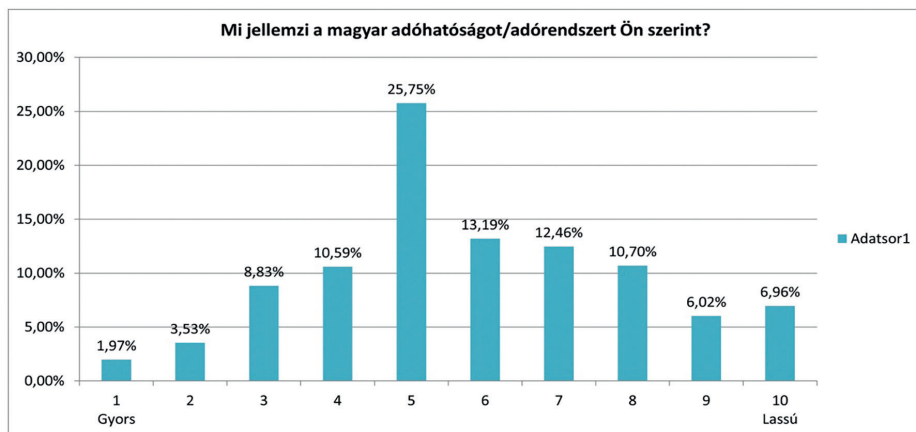
17. ábra

Míg az elégedettségi mutató átlagos, tehát az önkormányzatok funkciójuknak, kötelezettségeiknek megfelelően eleget tesznek, ugyanakkor megjelenik a protekció fontossága. A megkérdezettek túlnyomó többsége a kapcsolati tőke szerepét hangsúlyozta.



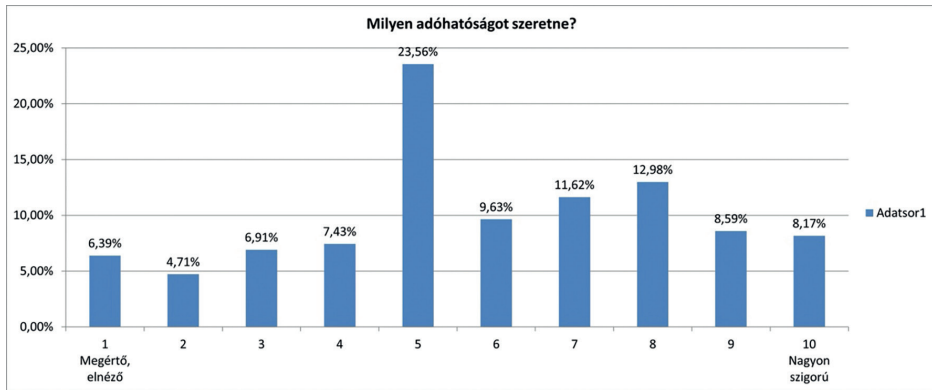
18. ábra

Igazolta az előzetes feltételezéseket az adóhatósággal és az adórendszerrel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok értékelése is. Itt volt a legnagyobb a válassz megtagadók száma is, magasabb az önkormányzati és a bírósági kérdésekhez képest. A bíróságokhoz viszonyítva az adóhatóságot nem tartják lassúnak, hanem csupán átlagosnak.



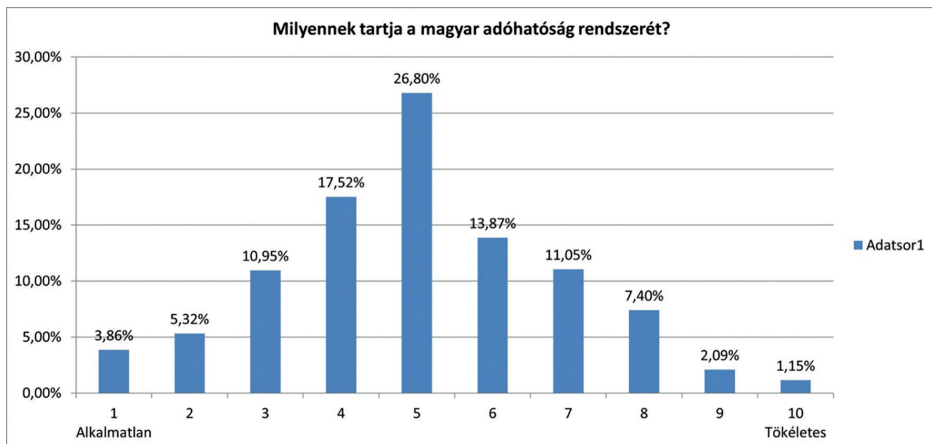
19. ábra

Az eljárásokat illetően is különbséget fedezhetünk fel: míg a bíróságoktól sokkal nagyobb szigorúságot várnának el a megkérdezettek, addig az adóhatóság esetében ez nem releváns – akinek volt ügye, elnézőbb; akinek nem, szigorúbb hatóságot szeretne – összességében átlag közeli az eredmény.



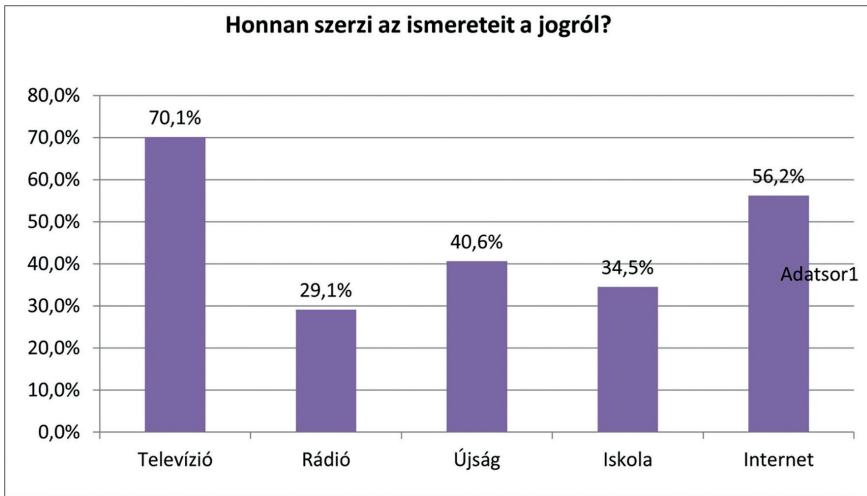
20. ábra

Mivel jelentősen átalakult az adóhatóság munkája az elektronikus megoldásoknak köszönhetően – az áfabevallás azonnal ellenőrizhető, a kötelező adatszolgáltatások nyomban megjelennek a rendszerben, egyszerűbb a szája bevallása és rendezése a NAV előre elkészített tervezete alapján –, megvizsgáltuk, hogy mindez együtt járt-e az adóhatóság kedvezőbb megítélésével.



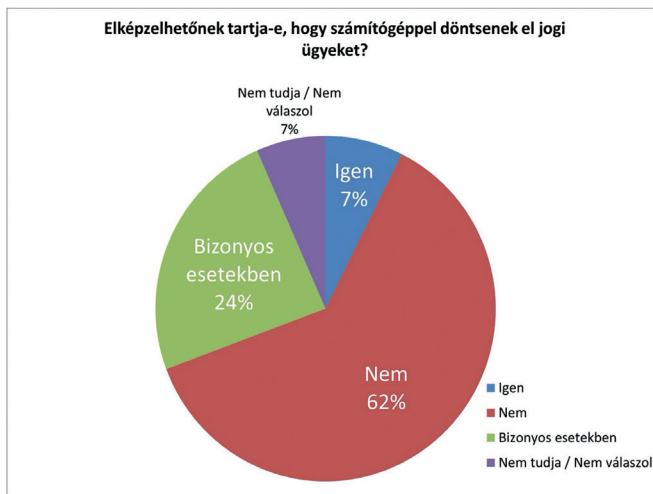
21. ábra

A tömegkommunikáció hatása jelentősebb az iskoláénál. A társadalom tagjainak jogról, államról alkotott véleményét, a hatalmi szervekhez, hatóságokhoz való viszonyulását, a jogi szabályozás elfogadottságát, megítélését döntő mértékben befolyásolja a média, mely meghatározó lehetőség és felelősség is egyben. A közösségi média szerepe gyökeresen átalakította az információk szerzésének forrását. Itt rövid távon is érdekes lehet ennek vizsgálata.



22. ábra

A tíz évvel ezelőtt megkérdezettek a számítógéppel történő bíraskodást elvetették. A megkérdezettek 62%-a egyáltalán nem tudta elképzelni, hogy ne élő személy: bíró ítélkezzen az ügyében, a válaszadók egynegyede pedig csak bizonyos esetekben tartaná lehetségesnek. Mindössze 7% fogadná el a számítógépet mint bírót vagy hatóságot.



23. ábra

Ehhez képest – mint a konferencián elhangzott – a közigazgatási bírságokat a gyorsajtások esetében már mesterséges intelligencia alkalmazásával szabják

ki Magyarországon, Kínában pedig a kisebb értékű pereknél is használják az új technológiát. Érdekes tehát, hogy napjainkban mit gondolnak erről az emberek. Meg fogjuk vizsgálni!

Összességében ismétlő kutatásunk tervezett célja az volt, hogy a megváltozott környezetben és az átalakult körülmények között választ keressen a tízegyházy évvel korábban feltett kérdések egy részére, és hogy megtudjuk: a mesterséges intelligencia korában még mindig elveti-e a társadalom jelentős része a számítógépnek mint bírónak a szerepét? Változott-e az elmúlt tíz esztendőben a társadalom jogtudata, jogérzete? Továbbra is igazolható-e, hogy a rendszerváltás óta nőtt azok aránya, akik nem utasítják el a halálbüntetés gondolatát? A média jelentőségét a jogi ismeretek megszerzésében és a joggal, állammal kapcsolatos feltevések alakításában a kutatásunk igazolta. A tömegkommunikáció hatása már jelentősebb az iskoláénál. Mivel a társadalom tagjainak jogról, államról alkotott véleményét; a hatalmi szervekhez, hatóságokhoz való viszonyulását; a jogi szabályozás elfogadottságát, megítélését; döntő mértékben befolyásolja a média, ezért is tűnt időszerűnek, hogy – ezúttal a Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kommunikáció Tanulmányok Tanszékének keretein belül – a korábbi *Társadalom és Jog* című kutatásunkban megjelölt témakörök egy részével újra foglalkozzunk.

EGÉSZSÉGES JÖVŐ – EGÉSZSÉGES GYERMEK

Állami prevenció és gondozás kezdetei a dualista Magyarországon

Koncz Ibolya Katalin*

1. Bevezetés

A tanulmány célja a dualizmus kori Magyarország gyermekegészségügyi reformjainak jogtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a jogalkotás és az intézményesülés összefüggéseire. Arra keresi a választ, miként jelent meg a gyermekek egészségének védelme a törvényhozásban, és hogyan vált az addig jótékonyági és egyházi kezdeményezések által dominált ellátás fokozatosan állami kötelezettséggé.¹ A kutatás részletesen elemzi azokat a jogszabályi mérföldköveket, amelyek a gyermekmunka korlátozását, a közegészségügyi szabályozás kiépítését és az anya- és csecsemővédelem állami feladatként való rögzítését szolgálták. Külön figyelmet fordít a jogintézmények és a szakmai szereplők – elsősorban a bábák és a védőnők – státuszának, valamint jogi szabályozásának változásaira. Ezáltal célja annak feltárása, hogy a gyermek-egészségügy állami védelme miként illeszkedett a modern magyar jogrendszer fejlődésébe, és hogyan járult hozzá a szociális jogtörténet formálódásához.

A 19. század második felének Magyarországa sajátos átmeneti korszakot jelentett: a kiegyezést követően meginduló modernizáció egyszerre hozott magával jelentős gazdasági és társadalmi fejlődést, valamint olyan strukturális problémákat, amelyek a társadalom széles rétegeit érintették. Ezek közül

* Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Anna Petrasovszky: Establishing the protection of natural resources by the state in 19th century natural law. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, Vol. 12. N. 23. (2017) 117–147. A szerző bemutatja, hogyan alapozta meg a 19. századi természetjog az állam közérdekű beavatkozási kötelezettségét (*ius politiae, ius circa bona civitatis*), ami elvi bázist ad a közegészségügyi-gyermekvédelmi állami feladatokká válásnak is.

kiemelkedő jelentőségű volt a gyermekek egészségi állapota, a csecsemő- és gyermekhalandóság rendkívül magas aránya, valamint a közegészségügy szervezetlensége. A dualizmus kori magyar állam fokozatosan ismerte fel, hogy a jövő nemzedék egészsége nem csupán humanitárius kérdés, hanem a nemzet fennmaradásának és fejlődésének alapvető feltétele is.

A korszakban kibontakozó gyermekegészségügyi reformok – jogszabályok, intézményi fejlesztések, valamint szociálpolitikai kezdeményezések formájában – a modern magyar társadalomfejlődés egyik kulcsterületét jelentették. A gyermekek védelmét szolgáló állami intézkedések a filantróp és egyházi kezdeményezésekkel párhuzamosan alakultak ki, majd egyre inkább állami feladattá váltak.

2. Társadalmi és tudományos előzmények

A gyermekegészségügy állami szerepvállalásának gyökerei már a reformkorban is megtalálhatók voltak. A nemzeti felemelkedés gondolata a népesség testi és lelki egészségének javítását is magában foglalta.² Bár ekkor még elsősorban jótékonyági egyesületek és orvosi társaságok vállaltak vezető szerepet,³ a társadalmi érzékenység fokozatosan növekedett.⁴

Különösen a kolerajárványok tapasztalatai mutattak rá arra, hogy a közegészségügy szervezetlensége súlyos következményekkel jár.⁵ A járványok kezelésében mutatkozó hiányosságok közvetve a gyermekek egészségi állapotára is kihatottak, és megerősítették az állami felelősség szükségességének felismerését.⁶

A 19. század második felében a mikrobiológia és a modern orvostudomány fejlődése új perspektívát adott a fertőző betegségek megelőzésében. Pasteur és

² Kövér György: *Szegénygondozás és társadalompolitika Magyarországon 1900–1945*. Budapest, Osiris, 2002. 15–18.

³ Kapronczay Károly: *Orvostörténelem Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005. 142–146.

⁴ Petrasovszky Anna: Az ember mint jogok alanya a XVIII–XIX. századi természetjogi felfogásban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica*, Tom. XXXIII, 2015. 52–59.

⁵ Richard J. Evans: *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*. Oxford, Clarendon Press, 1987. 83–89. A tanulmány a kanti fordulat és az észjog szemszögéből vezeti le az ember mint persona státuszát, amelyből a társadalompolitikai-közegészségügyi jogok és állami kötelezettségek elvi igazolása is következik.

⁶ Faragó Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXI. (1993) 187–189.

Koch eredményei,⁷ valamint a védőoltások bevezetése közvetlenül hatottak a gyermekek egészségvédelmét célzó állami intézkedésekre.⁸ A magyar orvostársadalom figyelemmel kísérte a nemzetközi tudományos fejlődést: Bókay János és Heim Pál munkássága különösen jelentős volt e téren.

3. Jogalkotási mérföldkövek

A gyermekek egészségének védelmében a jogalkotás kiemelkedő szerepet játszott a dualizmus kori Magyarországon. A korszak törvényei nem csupán a gyermekmunka és az oktatás viszonyát szabályozták, hanem a közegészségügyi intézményrendszer fejlődéséhez is hozzájárultak. E jogszabályok sorozata jelzi, miként vált a gyermekek egészsége fokozatosan állami feladattá, és hogyan illeszkedett mindez a modern magyar jogfejlődés szélesebb ívébe.

Az 1840. évi XVII. törvénycikk (ipartörvény) tekinthető a gyermekmunka első átfogó szabályozási kísérletének Magyarországon. Bár a törvény nem tiltotta meg a 12 év alatti gyermekek foglalkoztatását, előírta, hogy munkába állásuk előtt orvosi vizsgálaton kell átesniük.⁹ Ez a rendelkezés az orvosi kontroll intézményesítésének kezdetét jelentette, noha a gyakorlatban a vizsgálatok gyakran elmaradtak. A törvény a 12-16 éves gyermekek munkaidejét is korlátozta,¹⁰ ami egyértelműen a testi fejlődés védelmét szolgálta. Jogtörténeti szempontból a cikkely illeszkedett a korabeli európai munkajogi tendenciákhoz,¹¹ de végrehajtását a hatósági ellenőrzés gyengesége és a gazdasági érdekek sokszor akadályozták.

Az 1872. évi VIII. törvénycikk szigorúbb kereteket adott a gyermekmunka szabályozásának, különös tekintettel az iskolalátogatás biztosítására. A jogszabály kimondta, hogy a gyermekek munkába állása nem akadályozhatja a tankötelezettség teljesítését,¹² így a közoktatási és munkajogi szabályozás

⁷ Thomas D. Brock: Robert Koch: *A Life in Medicine and Bacteriology*. Washington D.C., ASM Press, 1999. 102–107.; Gerald L. Geison: *The Private Science of Louis Pasteur*. Princeton, Princeton University Press, 1995. 201–205.

⁸ Balázs Péter: *Egészségügyi szabályozás a XVIII. században – források és kommentárok*. Budapest, MTA, 2016. 134–136.

⁹ 1840. évi XVII. tc. az ipar szabályozásáról. In: Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici*. Budapest, Franklin Társulat, 1902.

¹⁰ Uo. 13. §.

¹¹ Christoph Sachße – Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*. Bd. 2. Stuttgart, Kohlhammer, 1988.

¹² 1872. évi VIII. tc. az ipari munkavállalásról In: Márkus (szerk.) i. m.

közvetlenül összekapcsolódott. Ez előremutató lépés volt, mert a gyermekek testi egészsége mellett immár szellemi fejlődésük is jogi védelemben részesült. A törvény végrehajtása azonban komoly nehézségekbe ütközött, mivel a hatóságoknak kevés eszközük volt a munkáltatók ellenőrzésére.¹³ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a vidéki ipartelepeken és manufaktúrákban továbbra is elterjedt maradt a gyermekmunka, még ha papíron korlátozták is.

Az 1876. évi XIV. törvénycikk, a közegészségügy átfogó rendezése, fordulópontot jelentett a gyermekek egészségvédelmének jogi történetében. A törvény létrehozta a területi közegészségügyi igazgatást, amelynek keretében a járási és városi orvosok feladatai közé bekerült a gyermekek egészségügyi ellenőrzése is.¹⁴ A fertőző betegségek bejelentési kötelezettsége különösen fontos volt a gyermekközösségek védelmében,¹⁵ hiszen az iskolákban és a nagyobb családokban gyorsan terjedtek a járványok. Gyakorlati jelentősége abban állt, hogy immár rendszeres orvosi jelenlétet követelt meg a településeken, így a gyermekek ellátása nem kizárólag a család vagy az egyház felelőssége maradt. Jogtörténeti szempontból ez a törvény tekinthető a gyermekegészségügy állami feladatként való elismerésének egyik első sarokpontjának.

Az 1884. évi XVII. törvénycikk újabb lépést jelentett a gyermekmunka korlátozásában. Meghatározta a gyermekek munkavégzésének idejét és jellegét, tiltva a számukra különösen veszélyes vagy egészségkárosító foglalkozásokat.¹⁶ Ez a szabályozás a munkáltatói gyakorlat fölé helyezte a gyermekek testi épségének védelmét, ami a szociális jogfejlődés egyik kulcsmomentuma volt. Bár a gyakorlati alkalmazásban továbbra is mutatkoztak hiányosságok, a bírósági gyakorlatban egyre több esetben hivatkoztak a gyermekvédelmi rendelkezésekre.¹⁷ Jogtörténeti értelemben e törvény megerősítette a munkajog gyermekvédelmi aspektusát, és alapot adott a későbbi, átfogóbb szociálpolitikai intézkedéseknek.

Az 1891. évi XIV. törvénycikk, az első magyar társadalombiztosítási törvény, úttörő jelentőségű volt a gyermekek egészségvédelme szempontjából is. A törvény értelmében a munkások és családtagjaik – így gyermekeik – is jogosultak voltak orvosi ellátásra.¹⁸ Ez a rendelkezés először teremtett állami

¹³ Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall*, 17. (2004) 107–108.

¹⁴ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügyről. In: Márkus (szerk.) i. m.

¹⁵ Balázs (2016) i. m.

¹⁶ 1884. évi XVII. tc. az ipari munkáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

¹⁷ Evans i. m.

¹⁸ 1891. évi XIV. tc. a munkások társadalombiztosításáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

garanciát arra, hogy a legszegényebb családok gyermekei is hozzájuthassanak az alapvető egészségügyi szolgáltatásokhoz. Bár a vidéki orvoshiány és az adminisztratív nehézségek akadályozták a rendszer teljes körű működését, a jogszabály történeti jelentősége vitathatatlan. Európai összehasonlásban is előkelő helyet foglalt el, hiszen Magyarország a harmadik ország volt, amely átfogó társadalombiztosítási rendszert vezetett be.

Az 1897. évi XXXII. törvénycikk új szintre emelte a közegészségügyi szabályozást az iskolákban. A törvény előírta a rendszeres iskolai orvosi vizsgálatokat,¹⁹ a higiéniai feltételek biztosítását és a fertőző betegségek bejelentésének szigorítását. Ez a rendelkezés közvetlenül szolgálta a gyermekek egészségvédelmét, hiszen az iskolák a járványok melegágyai lehettek. Gyakorlati eredménye az volt, hogy az iskolai közegészségügy fokozatosan önálló intézményes keretté vált. Jogtörténeti szempontból e törvény előkészítette a 20. századi iskolai egészségügyi rendszer kialakulását, amely a gyermekek védelmét immár a nevelés szerves részének tekintette.

Az 1901. évi XXII. törvénycikk, a gyermekvédelmi törvény, először mondta ki tételesen, hogy az állam kötelezettsége a kiskorúak gondozása és védelme.²⁰ A jogszabály nem csupán a bántalmazott vagy elhagyott gyermekekre terjedt ki, hanem általánosságban is rögzítette, hogy a gyermekek jóléte közérdek és állami feladat. Gyakorlati jelentősége abban állt, hogy a hatóságok jogi eszközt kaptak a veszélyeztetett gyermekek családból való kiemelésére, valamint az intézményes védelem megszervezésére.²¹ E törvény tette lehetővé a gyermekvédelemmel foglalkozó szervezetek állami támogatását is, így biztosítva az ellátórendszer hosszú távú működését. Jogtörténeti értelemben a törvény a magyar gyermekvédelem alapdokumentuma, amely először kapcsolta össze a gyermekek jogait az állam kötelezettségeivel.

Összességében a dualizmus kori törvényhozás jogtörténeti szempontból világosan kijelöli a gyermekegészségügy fejlődési irányát. A munkajogi, közegészségügyi és gyermekvédelmi jogszabályok együttese fokozatosan teremtette meg azt a jogi keretet, amelyre a 20. századi magyar szociális állam egészségügyi rendszere épülhetett.

¹⁹ 1897. évi XXXII. tc. a közegészségügy szabályozásáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

²⁰ 1901. évi XXII. tc. a gyermekvédelemről. In: Márkus (szerk.) i. m.

²¹ Czirják Attila: *A gyermekvédelem története. Az 1997. évi gyermekvédelmi törvény megszületéséhez vezető út.* 2008. 10–11.

4. Az állami gyermekgondozás intézményesülése

A 19. század második felében Magyarországon egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gyermekek egészségi állapota nem kizárólag családi, hanem társadalmi ügy is. A magas csecsemőhalandóság, a nyomor, a járványok és a rossz lakás-körülmények következtében az állam kénytelen volt felismerni: a gyermekek védelme a nemzet jövőjének biztosítója.²² A közegészségügy államosítása és a gyermekvédelmi intézkedések kibővítése így szervesen kapcsolódott a dualizmus kori modernizációs törekvésekhez.²³

A dualista Magyarországon a gyermekek egészségének védelme nem állt meg a jogi szabályozásnál. Az állami szerepvállalás fokozatosan kiterjedt az intézmények kiépítésére és a gondozási formák szervezetté tételére is.²⁴ A gyermekek védelmét korábban elsősorban az egyházi és jótékonyági szervezetek látták el, amelyek árvaházakat, menhelyeket, ispotályokat tartottak fenn.²⁵ E szervezetek munkája sok esetben nélkülözhetetlen volt, hiszen a szegény családok gyermekei gyakran csak így juthattak ellátáshoz. Ugyanakkor az állami felelősségvállalás erősödése a századfordulón új minőséget hozott.²⁶

Az 1876. évi közegészségügyi törvény fordulópontot jelentett: a területi egészségügyi igazgatás létrehozásával lehetővé vált, hogy a gyermekek egészségvédelme is állami szintre emelkedjen.²⁷ Az orvosi körzetek és járási tisztiorvosok feladatai közé bekerült a gyermekek egészségi állapotának figyelemmel kísérése, valamint a járványok elleni védekezés megszervezése.²⁸

A gyermekgondozás intézményesülése szorosan összefonódott a társadalom urbanizációjával. A városiasodás egyrészt súlyosbította a lakás-körülményekből fakadó egészségügyi problémákat, másrészt koncentráltabb kereteket teremtett az állami intézkedések végrehajtásához.²⁹ A fővárosban, Budapesten jöttek

²² Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18-20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, Osiris, 2003. 446–474.

²³ Kövér György: *Szegénygondozás és társadalompolitika Magyarországon 1900–1945*. Budapest, Osiris, 2002. 18–22.

²⁴ Torday Ferenc: *Egészségügyi-, csecsemő-, gyermek- és anyavédelem*. Budapest, 1930. 46–49.

²⁵ Kapronczay i. m. 145–147.

²⁶ Petrasovszky Anna: *Ius in sacra vs. ius circa sacra – Az állam és egyházak viszonya a 19. századi természetjog szerint*. *Miskolci Jogi Szemle*, 2019/1–2. 34–48.; Balázs (2016) i. m. 132–136.

²⁷ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügyről.

²⁸ Kiss L. i. m. 108–110.

²⁹ Faragó (1993) i. m. 187–189.

létre az első olyan szervezett intézmények, amelyek kifejezetten a gyermekek egészségének védelmét célozták, majd példájuk nyomán a nagyobb vidéki városokban is hasonló szervezetek alakultak.

A századfordulón külön figyelmet kapott az anya- és csecsemővédelem. Ezen terület fokozatos intézményesítése egyaránt épített orvosi és szociálpolitikai felismerésekre.³⁰ A közegészségügyi statisztikák bevezetése világosan jelezte: a gyermekek túlélési esélyei szoros összefüggésben állnak az anya egészségi állapotával és a család szociális helyzetével.³¹ Ezért a gyermekgondozási intézkedések nemcsak egészségügyi, hanem társadalompolitikai jelentőséggel is bírtak.³²

A szülés körüli ellátás szabályozása, a babaügy rendezése és a szülőotthonok létrehozása mind azt a célt szolgálta, hogy a gyermekek életesélyei már születésük pillanatától javuljanak. E folyamat részeként indult el az állami bábaképzés, amely az addig heterogén gyakorlatot egységesítette, és szakmailag képzett személyzetet biztosított.³³

A filantróp egyesületek szerepe ugyan továbbra is jelentős maradt, de munkájuk egyre inkább állami irányítás mellett zajlott.³⁴ Az állam támogatta a karitatív kezdeményezéseket, ugyanakkor szabályozta is működésüket, hogy a gyermekek ellátása egységesebb keretek között történjen.³⁵ Ez az együttműködés hozzájárult ahhoz, hogy a gyermekvédelem társadalmi ügyből állami kötelezettséggé váljon.

A 20. század elejére a gyermekgondozás intézményes hálózata fokozatosan kiépült: menhelyek, árvaházak, csecsemőotthonok, gyermekklinikák, szülészeti intézetek és védőnői szolgálatok működtek szerte az országban.³⁶ A folyamat jól mutatja, hogy a gyermekek védelme már nem kizárólag szociális

³⁰ Kappanyos Ilona: „Hajlékában kell felkeresnünk őt” A védőnői modell kialakulása. *Sic Itur Ad Astra*, 2020/72. 144–145.

³¹ KSH: Csecsemőhalálozás. *Statisztikai Tükör*, 2019. 7–8.

³² Tartsákné Ládonyi Emese: *A kisgyermekkor és az anyaság történeti változásai a 17–20. században*. PhD-értekezés. Budapest, ELTE, 2021. 150–153.

³³ Belügyminiszteri rendelet a bábák képzéséről és vizsgáztatásáról (1891). In: Balázs Péter: *Bábaktól a védőnői szervezet létrehozásáig*. *Orvosi Hetilap*, 163. évf., 2022/37. 1492.

³⁴ Konkoly Lilla T.: „Vajha vármegyénkben többen is követnék e jó szív sugalta gyönyörű példát” Adatok az Országos Stefánia Szövetség Tolna megyei szervezetének kialakulásához. In: *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 44. (2022) 447–449.

³⁵ Papp Júlia: Az anya- és csecsemővédelem jogtörténeti háttere. *Jogtörténeti Szemle*, 2015/3. 52–54.

³⁶ Balázs (2022) i. m. 1492–1493.

segélynyújtást jelentett, hanem tudományos alapokra épített, szakemberekkel ellátott, államilag szervezett rendszerré fejlődött.³⁷

A gyermekgondozás intézményesülése nemcsak a gyermekek túlélési esélyeit javította, hanem hozzájárult a közegészségügy professzionalizálásához is.³⁸ Az új intézmények a kutatás és az orvosképzés bázisaivá váltak, ahol a gyermekgyógyászat önálló diszciplínaként fejlődhetett.³⁹

Végző soron a dualizmus kori gyermekgondozási reformok bizonyították, hogy az állam intézményi beavatkozása nélkülözhetetlen a társadalom leg-sérülékenyebb csoportjainak védelméhez. Az intézményesülés nem csupán a mindennapi egészségügyi gondok megoldását szolgálta, hanem egy új, modern közgondolkodás alapjait is megteremtette, amelyben a gyermekek védelme elsőrendű közérdeknek számított.⁴⁰

5. A gyermekhalandóság elleni programok

A dualizmus kori Magyarországon a csecsemő- és gyermekhalandóság mértéke az európai átlaghoz képest kiemelkedően magas volt, sok helyütt elérte, sőt meghaladta a 200-300‰-et, ezért az állam a jogalkotás módszerével fokozatosan egyre több területen avatkozott be a megelőzés és a kezelés érdekében⁴¹. Ez nem csupán egészségügyi válságként, hanem a társadalom fejlődését akadályozó tényezőként is jelentkezett. A programok sokrétűsége – a táplálkozási szabályozástól a higiénés előírásokig, a védőoltásoktól az intézményes ellátásig – jogszabályokban, törvényekben és rendeletekben öltött testet, amelyek az állami felelősség jogi garanciáivá váltak.

³⁷ Balázs (2022) i. m. 1495.; Evans i. m. 210–213.

³⁸ Ute Frevert: *Krankheit als politisches Problem 1770–1880*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 215–217.

³⁹ Körmendiné Pók Zsófia: A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, 2016/13. 609–611.

⁴⁰ Kiss L. (2004) i. m. 108–110.

⁴¹ Faragó (2003) i. m. 446–474.

5.1. Táplálkozási és higiénés szabályozások

A gyermekhalandóság csökkentésének egyik kulcseleme a megfelelő táplálkozás biztosítása volt. Az orvosi szakirodalom és a közegészségügyi hatóságok egyre határozottabban szorgalmazták az anyatejes táplálás elterjesztését. A szoptatás fontosságát hangsúlyozó kiadványok, orvosi tanácsadó füzetek és ismeretterjesztő előadások a századfordulón elterjedtek, különösen a munkásosztály körében. Az anyatej pótlására szolgáló tápszerek forgalmazását szigorú előírásokhoz kötötték, hogy megakadályozzák a silány, szennyezett készítmények elterjedését. Az 1876. évi XIV. törvénycikk (közegészségügyi törvény) már előírta a közegészségügyi hatóságok feladatává a romlott élelmiszerek ellenőrzését,⁴² amely a gyermekek táplálásának biztonságát is szolgálta. A századfordulón több miniszteri rendelet (pl. az 1901. évi belügyminiszteri rendelet a tej ellenőrzéséről) szabályozta a tejforgalom higiénés körülményeit, hiszen a szennyezett tej a csecsemőhalandóság egyik fő oka volt.⁴³ Ezzel a jogrendszer nemcsak az élelmiszer-biztonságot, hanem közvetetten a gyermekek életének védelmét is garantálni kívánta.

A higiénés normák terjesztése szintén kulcsfontosságú volt. A tiszta ivóvíz biztosítása, a csatornahálózat fejlesztése és a közfürdők létesítése mind hozzájárultak a fertőző betegségek visszaszorításához. E beruházások elsősorban a nagyvárosokban hoztak eredményt, de fokozatosan a vidéki települések is bekapcsolódtak.

5.2. Egészségügyi statisztikák és szűrővizsgálatok

A gyermekhalandóság földrajzi és társadalmi megoszlásáról a statisztikai hivatalok rendszeres adatgyűjtése adott pontos képet. A számok alapján célzott programokat lehetett indítani, különösen a leginkább érintett területeken, mint például Északkelet-Magyarország vagy a bányavidékek. Az iskolai orvosi vizsgálatok és a közegészségügyi felmérések lehetővé tették, hogy a betegségek időben felismerésre kerüljenek, és a gyenge testalkatú vagy alultáplált gyermekek megfelelő ellátást kapjanak.

⁴² 1876. évi XIV. tc. a közegészségügyről. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁴³ Belügyminiszteri rendelet a tejforgalom ellenőrzéséről (1901. IV. 23.). In: Kapronczay i. m. 214–216.

Az 1876. évi közegészségügyi törvény bevezette a fertőző betegségek bejelentési kötelezettségét,⁴⁴ amely a gyermekközösségek – iskolák, óvodák – védelme szempontjából kulcsfontosságú volt. A későbbi rendeletek pontosították a járványügyi eljárásokat: az 1890-es évek belügyminiszteri rendeletei például a himlő- és diftérijárványok megfékezésére kötelező karantén- és elkülönítési szabályokat írtak elő.⁴⁵ E rendelkezések célzottan védték a gyermekpopulációt, amely a fertőző betegségek legfőbb áldozata volt.

5.3. Kórházi és intézményi hálózat

A századfordulóra jelentősen bővült a gyermekek ellátását célzó intézmények köre. A fővárosban és a nagyobb városokban gyermekkórházak és csecsemőotthonok jöttek létre, amelyek egyre korszerűbb orvosi ellátást nyújtottak.

A gyermekhalandóság mérséklésére létrehozott intézmények működését szintén törvények és rendeletek szabályozták. Az 1898. évi XXXVI. törvény-cikk például lehetővé tette anya- és csecsemőotthonok, valamint tejkonyhák állami támogatását.⁴⁶ Ezek az intézmények gyakorlati megoldást jelentettek a csecsemők táplálásának és gondozásának problémáira; ellenőrzött, higiénikus körülmények között készített táplálékot biztosítottak a legszegényebb családok gyermekeinek. Az állam ezzel a jogi háttérrel integrálta a filantróp és egyházi kezdeményezéseket, és egységes felügyelet alá vonta őket.⁴⁷

5.4. Felvilágosító mozgalmak és társadalmi felelősségvállalás

A gyermekhalandóság csökkentésére irányuló programok nem csupán orvosi, hanem társadalmi jellegűek is voltak. Orvosok, tanítók és lelképásztorok közösen vettek részt a higiénés és egészségügyi ismeretek terjesztésében. A gyermekek gondozásáról szóló ismeretterjesztő előadások, képes kiadványok és gyakorlati tanácsadások révén a lakosság szélesebb rétegeihez is eljutottak az új ismeretek.

⁴⁴ 1876. évi XIV. tc. 12. §. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁴⁵ Balázs (2016) i. m. 134–137.

⁴⁶ 1898. évi XXXVI. tc. az anya- és csecsemőotthonok állami támogatásáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁴⁷ Torday i. m. 54–58.

A felvilágosítás intézményesítését jogszabályok is támogatták. Az 1901. évi XXII. törvénycikk a gyermekvédelemről például lehetővé tette, hogy a hatóságok fellépjenek az elhanyagolt vagy rossz higiénés körülmények között élő gyermekek ügyében,⁴⁸ és szorosabb kapcsolatot építettek ki a közegészségügyi szervekkel. A felvilágosító kampányokat gyakran belügyminiszteri rendeletek írták elő, amelyek kötelezővé tették higiénés előadások, nyilvános tanácsadások szervezését a településeken.⁴⁹

5.5. Védőoltási kampányok

A himlő elleni oltást Magyarországon már 1876-ban törvény írta elő, de az 1887. évi rendelet kötelezővé tette az újszülöttek beoltását is,⁵⁰ amely jelentős mérföldkőnek számított. Az 1890-es években további oltási kampányokat szabályoztak rendeletek formájában, amelyek célzottan a gyermekpopulációt védtek diftéria, szamárköhögés és kanyaró ellen⁵¹. Az oltási kampányokat nemcsak orvosok és védőnők, hanem tanítók és egyházi személyek is támogatták, így széles társadalmi elfogadottságot nyertek.

Jogtörténeti szempontból ezek a rendelkezések azt jelentették, hogy a prevenció immár kodifikált állami feladattá vált, amelyet jogi eszközökkel lehetett kikényszeríteni.

5.6. A védőnői hálózat, mint innováció

A Stefánia Szövetség 1915-ös megalakulása új korszakot nyitott a gyermekhalandóság elleni programokban, de a szervezet tevékenységét állami jogi keretekbe is illesztették. A Szövetség által megszervezett védőnői hálózat az anya- és csecsemővédelem modern intézményesült formáját hozta létre. Az 1917. évi belügyminiszteri rendelet létrehozta az Anya- és Csecsemővédelmi Központi Intézetet,⁵² amely a védőnői képzést és a családok otthoni látogatását szervezte. A rendelet jogi garanciát teremtett arra, hogy a védőnők állami

⁴⁸ 1901. évi XXII.tc. a gyermekvédelemről. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁴⁹ Kiss L. (2004) i. m. 111–112.

⁵⁰ 1887. évi belügyminiszteri rendelet a himlőoltásról. In: Czirják i. m. 22.

⁵¹ Evans i. m. 211–213.

⁵² 135.840/1917. XI. 14. BM-rendelet az Anya- és Csecsemővédelmi Intézet felállításáról. In: Kappanyos i. m. 144–145.

feladatként, felügyelet mellett végezzék munkájukat. Ez a szabályozás európai szinten is egyedülálló volt, és a gyermekhalandóság csökkentésének egyik leghatékonyabb eszközének bizonyult.⁵³ A védőnők munkája abban volt úttörő, hogy a családok otthonába vitték el a tudatos prevenciót: tanácsadással, felvilágosítással és ellenőrzéssel segítették a gyermekek egészséges fejlődését. Ez a szolgálat nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló modellnek bizonyult, amely később hungarikummá vált.

A gyermekhalandóság elleni programok tehát sokrétűek voltak: egyaránt építettek a tudományos orvoslás eredményeire, az állami jogalkotásra, a társadalmi mozgalmakra és az intézményi fejlesztésekre. Hatásuk nemcsak a halandósági mutatók javulásában, hanem a társadalom egészének szemléletváltásában is megnyilvánult. A gyermek élete immár nem magánügyként, hanem közösségi értéként jelent meg, amelynek megőrzése a nemzet jövőjének zálogává vált.

6. Az iskolai egészségügy kialakulása és szerepe

A 20. század első évtizedeiben a gyermekegészségügy már nem korlátozódhatott kizárólag a csecsemő- és kisgyermekkorra. Az állam felismerte, hogy az iskoláskorú gyermekek egészsége kulcsfontosságú a jövő társadalmának és gazdaságának stabilitása szempontjából. Az iskolai egészségügy a dualizmus kori Magyarországon szorosan összefonódott a tankötelezettség bevezetésével és megerősítésével. A gyermekek tömeges iskoláztatása először teremtett lehetőséget arra, hogy a közegészségügyi államigazgatás szervezett keretek között ellenőrizhesse a fiatalok testi állapotát. Jogtörténeti értelemben a szabályozás célja az volt, hogy az iskolák ne csupán oktatási, hanem egészségvédelmi intézmények is legyenek.

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk, amely a népoktatásról rendelkezett, közvetett módon teremtett alapot az iskolai egészségügy fejlődéséhez. A tankötelezettség bevezetésével⁵⁴ ugyanis az állam olyan gyermekpopulációt hozott „látható közelségbe”, amelynek egészségi állapotát már ellenőrizni tudta. Ez a jogszabály még nem írt elő egészségügyi vizsgálatokat, de az iskolai közösségek tömeges megjelenése szükségszerűen felvetette a járványvédelem és a higiénés ellenőrzés kérdését. Ez a szabályozás előfeltétele volt annak, hogy

⁵³ Silke Fehlemann: *Armutsrisiko Mutterschaft. Mütter- und Säuglingsfürsorge im Deutschen Reich 1890–1924*. Diss. Düsseldorf, 2004. 201–206.

⁵⁴ 1868. évi XXXVIII. tc. a népoktatásról. In: Márkus (szerk.) i. m.

a gyermekek testi épségének védelme a közegészségügyi törvények révén intézményesülhessen.⁵⁵

Az 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügyről előírta, hogy a településeknek gondoskodniuk kell a közösségi intézmények, köztük az iskolák higiéniai feltételeiről.⁵⁶ Ezzel megjelent a jogi kötelezettség, hogy az iskolák állapota megfeleljen az egészségvédelem alapvető követelményeinek. Ez a rendelkezés a gyermekek közösségi védelmének fontos lépcsője volt.⁵⁷ A gyakorlatban ez a tantermek rendszeres szellőztetését, a tisztaság ellenőrzését és a fertőző betegségek bejelentését jelentette, bár a végrehajtás sok helyütt elmaradt a törvényi előírásoktól.

Az 1897. évi XXXII. törvénycikk volt az első olyan jogszabály, amely kifejezetten az iskolai egészségügyi ellenőrzést tette kötelezővé. A törvény előírta a rendszeres iskolai orvosi vizsgálatok megtartását,⁵⁸ amelyek célja a gyermekek fejlődésének nyomon követése és a betegségek korai felismerése volt. Jogtörténeti jelentősége abban állt, hogy az iskolai közösségeket immár nem csupán oktatási, hanem egészségvédelmi egységként is kezelte a jog.

A törvény végrehajtása során megjelent az iskolai orvos intézménye, amely a dualizmus kori egészségügyi közigazgatás új szereplője lett. Az iskolai orvos feladata nemcsak a beteg gyermekek ellátása, hanem a szülők és tanítók felvilágosítása is volt.⁵⁹ A bírósági gyakorlatban is egyre több eset mutatta, hogy az iskolai higiénés mulasztásokat már közigazgatási felelősségként értelmezték.⁶⁰ Az iskolai orvoslás intézményének jogi szabályozása ezzel a gyermekegészségügy egyik új pillérét hozta létre.

Az iskolai egészségügy szabályozása szorosan kapcsolódott a gyermekmunka korlátozására vonatkozó jogszabályokhoz is. A törvényhozás felismerte, hogy a gyermek testi fejlődését nemcsak a munka, hanem az iskolai környezet is befolyásolja. Ennek megfelelően a törvények előírták a tantermek világításának, a padok ergonómiájának és a testnevelési programok bevezetésének szükségességét, ami a gyermekek egészséges fejlődését hivatott előmozdítani.

Az iskolai egészségügy részeként fokozatosan kiépült a szűrővizsgálatok rendszere is. Ezek célja az volt, hogy időben felismerjék a látás- és hallás-

⁵⁵ Tartsákné Ládonyi Emese: *A kisgyermekkor és az anyaság történeti változásai a 17-20. században*. PhD értekezés. Budapest, ELTE 2021. 145–147. <https://tinyurl.com/3bbmpvs4>

⁵⁶ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügyről. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁵⁷ Balázs (2016) i. m. 134–136.

⁵⁸ 1897. évi XXXII. tc. a közegészségügy szabályozásáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁵⁹ Torday i. m. 72–74.

⁶⁰ Evans i. m. 211–212.

károsodást, a fertőző betegségeket, valamint a fejlődési rendellenességeket. Jogtörténeti szempontból ez a gyakorlat az egészségügyi államigazgatás preventív szemléletének erősödését mutatta, amely a gyermekek védelmét immár előre megtervezett intézkedésekkel kívánta biztosítani.

Az iskolai egészségügyi intézkedések részeként külön figyelmet kaptak a szegény sorsú gyermekek. A rászorulóknak számára az iskolák meleg ételt biztosítottak, ami részben szociális intézkedés volt, részben pedig egészségvédelmi funkciót látott el. Ez a gyakorlat hozzájárult ahhoz, hogy a szociálpolitika és a közegészségügy összekapcsolódjon, és a gyermekek védelme több terület közös feladatává váljon.

Az iskolai testnevelés bevezetését ugyancsak jogszabályi kötelezettség írta elő a századfordulóra. Az 1883. évi XX. törvénycikk bevezette a tornaórákat, amelyek nem pusztán a fizikai erőnlét fejlesztését célozták, hanem az egészséges életmód és a fegyelmezett életvitel normáit is közvetítették.⁶¹ A testnevelés így az állami nevelés részévé vált, amely egyszerre szolgálta a katonai előképzést és a közegészségügyi megelőzést.

A higiénés oktatás szintén a törvényhozás figyelmébe került. Az iskolai tantervekben megjelentek az egészségnevelés alapjai, amelyek a kézmosás, a tiszta ivóvíz, a helyes táplálkozás és a lakáskörülmények fontosságára hívták fel a figyelmet.⁶² A korszak pedagógiai szakirodalma hangsúlyozta, hogy a higiénés oktatás állami feladatként biztosíthatja a lakosság egészségügyi állapotának javulását.⁶³ Ez azt jelentette, hogy a közegészségügy immár az oktatás szerves részeként, nevelési eszközként is működött.

Az iskolai egészségügy fejlődését a települési önkormányzatok szerepvállalása is elősegítette. A törvények végrehajtását ugyanis helyi szinten kellett megszervezni, és a városok, falvak anyagi lehetőségei döntően befolyásolták a gyakorlat eredményességét. A főváros és a nagyobb városok iskolái hamarabb és teljesebb mértékben tudták érvényesíteni a jogszabályi előírásokat, míg a szegényebb vidéki települések gyakran csak formálisan teljesítették azokat.

A jogalkotás és a gyakorlati tapasztalat közötti feszültség jól érzékelhető az iskolai egészségügy történetében. Bár a törvények világos előírásokat tartalmaztak, a végrehajtás sokszor hiányos volt, és az ellenőrzés gyengesége miatt a vidéki iskolákban gyakoriak maradtak a higiénés hiányosságok. Ez a probléma

⁶¹ 1883. évi XX: tc. a középiskolákról. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁶² Kiss L. (2004) i. m. 108–110.

⁶³ Kapronczay i. m. 210–212.

azonban nem vonta kétségbe a jogszabályok jelentőségét: azok hosszú távon elősegítették az iskolai egészségvédelem intézményesülését.

Összességében az iskolai egészségügy jogtörténeti fejlődése jól mutatja, hogyan vált az állam feladatává a gyermekek testi épségének védelme az oktatás keretein belül. A 19. század végétől kezdve az iskolák már nemcsak a tudás átadásának, hanem az egészség megőrzésének helyszínei is voltak. Ez a szemléletváltás hozzájárult ahhoz, hogy a gyermekegészségügy a magyar jogfejlődésben is stabil alapot kapjon, és a modern szociális állam szerves részévé váljon.

7. Összegzés

A dualizmus kori Magyarország gyermekegészségügyi fejlődése világosan mutatja, hogy a jogalkotás milyen meghatározó szerepet játszott a közegészségügy és a gyermekvédelem modernizációjában. A korszak törvényei sorra ismerték fel a gyermekek védelmének szükségességét, és a magánjogi, egyházi vagy jótevékenységi kezdeményezések helyett fokozatosan állami kötelezettséggé tették a gyermekek jólétének biztosítását.⁶⁴

A 19. század közepén még elsősorban iparjogi szabályozások érintették a gyermekeket, amelyek a munkavégzés korhatárát és időtartamát próbálták keretek közé szorítani. E korai intézkedések ugyan hiányosak voltak, de megteremtették azt a jogtörténeti előképet, amelyre a későbbi, átfogóbb gyermekvédelmi jogszabályok épülhettek.

Az 1876. évi közegészségügyi törvény mérföldkőnek számított, mert az orvosi ellenőrzést és a járványvédelem feladatait immár jogszabályi kötelezettségként rögzítette. Ez a rendelkezés a gyermekek egészségét közvetlenül is érintette, hiszen a fertőző betegségek a legfiatalabbakat sújtották leginkább. A törvény így a gyermekek testi védelmét az államigazgatás rendszerébe integrálta.⁶⁵

Az 1891. évi társadalombiztosítási törvény a gyermekek jogi védelmének új dimenzióját hozta. Azáltal, hogy a munkások gyermekeinek egészségügyi ellátása állami garanciát kapott⁶⁶, a jogszabály a gyermekek egészségi állapotát már nem a szülők anyagi lehetőségeitől tette függővé. Ezzel a modern szociális jog egyik alapillérévé vált.

⁶⁴ Petrasovszky (2019) i. m. 34–48.; Kapronczay i. m. 209–211.

⁶⁵ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügyről. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁶⁶ 1891. évi XIV. tc. a munkások társadalombiztosításáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

Az 1897. évi közegészségügyi törvény az iskolai orvosi vizsgálatok kötelezővé tételével a gyermekek testi fejlődésének jogi védelemét is biztosította. Ezzel a törvényhozás felismerte, hogy a tankötelezettség önmagában nem elegendő, ha a gyermekek egészségügyi problémái akadályozzák tanulmányaik sikeres teljesítését.⁶⁷ Az oktatás és a közegészségügy összekapcsolása a jogrendszerben új szemléletet képviselt.

Az 1901. évi gyermekvédelmi törvény pedig végképp állami feladattá nyilvánította a kiskorúak gondozását.⁶⁸ Ez a jogszabály volt az első, amely tételesen kimondta: a gyermekek védelme nem csupán erkölcsi, hanem jogi kötelessége is az államnak. Jogtörténeti értelemben ez a norma a magyar gyermekvédelem alapdokumentuma, amely a gyermekek és az állam közötti viszonyt új szinten határozta meg.

A jogalkotás fejlődésének folyamatában világosan látható az európai minták hatása. A német és osztrák szabályozások, különösen a Bismarck-féle társadalombiztosítási és megbiztosítási rendszer⁶⁹ és az osztrák *Reichsvolksschulgesetz*, valamint az iparjogi korlátozások,⁷⁰ inspirációként szolgáltak a magyar törvényhozás számára. A magyar jogalkotók azonban a hazai társadalmi viszonyokhoz igazították a külföldi mintákat, ami önálló fejlődési pályát eredményezett.⁷¹

A gyakorlati megvalósítás ugyanakkor számos nehézségbe ütközött. A törvények végrehajtását sokszor akadályozta az orvoshiány, a helyi hatóságok gyenge ellenőrzése és a munkáltatói érdekek ellenállása. E problémák rávilágítanak arra, hogy a jogi szabályozás önmagában nem volt elegendő, szükség volt az intézményi háttér kiépítésére és a társadalmi szemléletváltásra is.⁷²

A bábák és a védőnők jogi státuszának rendezése szintén jól mutatja, hogy a gyermekegészségügy állami intézményesülése nemcsak egészségügyi, hanem jogtörténeti folyamat is volt.⁷³ A működési engedélyek, vizsgakövetelmények

⁶⁷ 1897. évi XXXII. tc. a közegészségügy szabályozásáról. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁶⁸ 1901. évi XXII. tc. a gyermekvédelemről. In: Márkus (szerk.) i. m.

⁶⁹ Ute Frevert: *Krankheit als politisches Problem 1770–1880*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 215–218.

⁷⁰ Nina Hechenblaikner: *Das Reichsvolksschulgesetz und seine Auswirkungen auf die Mädchenbildung. Historia.Scribere*, Vol. 10. (2018) 247–249.

⁷¹ Christoph Sachße – Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland. Bd. 2: Fürsorge und Wohlfahrtspflege 1871–1929*. Stuttgart, Kohlhammer, 1988. 119–123.

⁷² Kiss L. (2004) i. m. 108–110.

⁷³ Kahlichné Simon Márta: Száz éves a Védőnői Szolgálat. Előadás, SE Baráti Kör, 2015. 7–9. https://semmelweis.hu/baratikor/files/2023/07/2015_05_27_kahlichne_simon_marta.pdf

és felügyeleti szabályok rögzítése a jog által teremtett szakmai standardokat hozta létre.⁷⁴

Az iskolai egészségügy fejlődése is jogtörténeti keretek között értelmezhető, hiszen a jogszabályok írták elő a rendszeres vizsgálatokat, a higiéniai feltételeket és a testnevelés bevezetését. Ezek a rendelkezések a gyermekek jogát fejezték ki az egészséges fejlődéshez, amelyet az állam köteles volt biztosítani.

A gyermekhalandóság csökkentésére irányuló intézkedések – a védőoltások kötelezővé tétele, a tejkonyhák szabályozása, a fertőző betegségek bejelentési kötelezettsége – mind jogi normákban öltöttek testet. Jogtörténeti jelentőségük abban rejlik, hogy a prevenció intézményesített és kikényszeríthető állami feladattá vált.

A dualizmus kori gyermekegészségügyi jogalkotás hosszú távon megalapozta a modern szociális jog fejlődését Magyarországon. A gyermekek védelme immár nemcsak erkölesi parancs vagy jótékonyági tevékenység, hanem kodifikált állami feladat lett. Ezzel a korszak jogtörténeti tanulsága az, hogy a gyermekek jogai csak akkor biztosíthatók hatékonyan, ha azok tételes jogi garanciát kapnak.⁷⁵

Összességében a dualizmus jogfejlődése bizonyítja, hogy a gyermekek védelme és a közegészségügy modernizációja szoros összefüggésben állt az állam szociális funkcióinak kibővülésével. A korszak törvényei nemcsak a gyermekek egészségét óvták, hanem a modern magyar jogrendszer társadalompolitikai érzékenységét is jelezték.

⁷⁴ Torday i. m. 72–74.

⁷⁵ Faragó (1993) i. m. 200–202.

ZLINSZKY JÁNOS ÉS AZ ÜGYVÉDSÉG TÖRTÉNETE – KIEGÉSZÍTÉSEK ÉS ÚJ PERSPEKTÍVÁK¹

Lehotay Veronika*

„Amikor ügyvédkedett, megírta
az ügyvédi hivatás (jog)történetét.”²

1. Bevezető gondolatok

„Apám és Nagyapám emlékének, akikben az ügyvédet tisztelni és szeretni tanultam...” ezzel a gondolattal kezdi Zlinszky János professzor úr *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér Megyében* című 1974-ben megjelent tanulmányát.³ Zlinszky János életútja jól példázza a 20. századi magyar értelmiség sorsának sajátosságait. 1951-ben koncepciós fegyelmi eljárás alapján, politikai okokból kizárták az ország összes egyeteméről. Családjával együtt kényszerlakhelyre telepítették ki, vagyonukat államosították. 1951 és 1957 között ácsmesterként dolgozott.⁴ Ő maga így emlékezett vissza erre az időszakra:

„Az 1950/51 tanévben, miközben magam már jó szerivel a diploma utáni egyetemi pályára készültem, a kiélesedő osztályharc rám is kiterjesztette ellenség-képét... A végszigorlatot kezdtem meg, mikor beérett a támadások gyümölcse. 1951 májusban kizártak az ország összes egyetemeiről. – 1951 június vége: családunk kitelepítése Zsákára

* Egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

² Zlinszky János munkássága. <https://zlinszkymuhely.hu/index.php/blog-muhely>

³ Zlinszky János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér Megyében*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, Székesfehérvár, 1974.

⁴ Zlinszky János munkássága. <https://zlinszkymuhely.hu/index.php/blog-muhely>

az ország északkeleti csücskébe. Öten egy szerény parasztház (szobakonyha-kamra) kamrájába. (A konyhát egy öreg katonatiszt kapta nejével, az öreg kulákházaspárnak maradt a szoba. Egy nap alatt kellett elbúcsúznunk mindattól, ami otthon volt számunkra húsz éve!”⁵

1957-ben szerezhette meg a jogi diplomáját, azonban tudományos pályára továbbra sem léphetett egészen az 1980-as évek elejéig. Vállalati jogászként, majd vidéki ügyvédként dolgozott egészen 1983-ig, amikor 53 évesen lehetősége nyílt tanársegédként római jogot oktatni a Miskolci Egyetemen.⁶ A tudományos munkát azonban folyamatosan művelte, ennek köszönhető az ügyvédség jogtörténetének a megírása is. Számára az ügyvédség történetének kutatása tehát nem kizárólag tudományos tevékenységet jelentett, hanem személyes tapasztalatainak, élettörténetének a megosztását is.

Az ügyvédség kialakulásáról és történetéről szóló tanulmánya a Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. kötetében jelent meg 1974-ben, amelyben részletesen bemutatja az ügyvédi hivatás kialakulását és fejlődését hazánkban. A munka az ügyvédi kamara felkérésére készült el, amelyet kandidátusi munkának is szánt. A kutatást főként a Fejér Megyei Levéltárban végezte, miután a megyei bírósági tárgyalásokat befejezte, vagy éppen a tárgyalások előtt volt ideje kutatni.

A kutatásra így emlékezett vissza:

„1972-80 között a Coing-kézikönyv részére dolgoztam, minden szabadságomat a könyvtárban töltöttem. Ha nem is lett második otthonom, de szabadságaim állandó színhelye, amelyhez a második otlétemkor már kulcsot kaptam, hogy akár éjszaka is bemehessek a raktárakba, kutatni vagy kihozni a szükséges irodalmat. Itt a legmodernebb technikai lehetőségekkel ismerkedtem meg, korlátlan anyagi keretek közt lehetett megrendeléseket tenni. Készséges kollégák, sok mély barátság, készséges könyvtárosok tették még hatékonyabbá a munkát, amely végül is a teljes magyar magánjogot átfogta, mert a koraujkori részhez nem készült magyar referátum, így az én részem kiinduló pontjaként fel kellett azt is dolgozni.”⁷

⁵ Dr. Zlinszky János gondolatai a könyvtárról. <http://konyvtar.bpugyvedikamara.hu/2012/03/dr-zlinszky-janos-gondolatai-a-konyvtarrol/>.

⁶ Zlinszky János munkássága. <https://zlinszkymuhely.hu/index.php/blog-muhely>

⁷ <http://konyvtar.bpugyvedikamara.hu/2012/03/dr-zlinszky-janos-gondolatai-a-konyvtarrol/>

Degré Alajos professzor véleményezte a kéziratot, amelynek hatására Zlinszky János szinte újra írta az egész művet. Degré Alajos professzor úr javaslatára merült fel, hogy ez a tanulmány jelentse alapját a kandidátusi műnek, ezt azonban az MTA jogi bizottságát vezető Csizmadia Andor professzor úr csak átdolgozás után javasolta. A szerző maga így fogalmazott:

„[...] erre pedig akkor sem időm, sem kedvem nem volt. Degré javaslata ellenére e téren hát újabb elutasításban lett részem. Lassan kialakult bennem az a terv, hogy ügyvédként ötvenöt évesen nyugdíjba megyek és így, anyagilag függetlenül dolgozom majd fel a Marton-hagyatékot.”⁸

Zlinszky János munkásságának ez az iránya tehát csupán egy része szerteágazó tudományos teljesítményének, de jelentősége nem csekélyebb. Az ügyvédség történetének kutatása általa nyert először olyan alapos, forrásokra támaszkodó feldolgozást, amely a jogásztársadalom és a tudomány számára egyaránt mérvadónak bizonyult. Számomra e kutatási irány azért is különösen fontos, mert saját vizsgálódásaim egyik központi területe a *Miskolci Ügyvédi Kamara története*,⁹ amelyet szintén a helyi ügyvédi kamara elnökének, Dr. Cserba Lajosnak a felkérésére kezdtem feltárni. Ebben a tekintetben Zlinszky professzor munkái számomra is megkerülhetetlen források és inspirációs pontok.

A jelen tanulmány célja, hogy bemutassa Zlinszky János hozzájárulását az ügyvédség történetének kutatásához, feltárja főbb eredményeit, módszertani sajátosságait és hatását. Mindezt három nagyobb egységben vizsgálom: először áttekintem az ügyvédség történetének kutatását a magyar jogtörténet-írásban, majd elemzem Zlinszky munkásságát és módszertanát, végül pedig megkísérelm értékelni örökségét és a mai jogtörténeti diskurzusban betöltött szerepét. Mindezek kiegészítéseként utalok a saját kutatásom eredményeire is.

2. Az ügyvédség történetének kutatása

Az ügyvédség, mint a jogászhi hívatásrend egyik legfontosabb ága, hosszú ideig háttérben maradt a magyar jogtörténeti kutatásokban. A magyar jogtörténetírás központi témái inkább az állami intézmények, a jogforrások és a közjogi fejlődés

⁸ Uo.

⁹ Lehotay Veronika: *A Miskolci Ügyvédi Kamara első 100 éve*. Miskolc, A Miskolci Ügyvédi Kamara kiadása, 2023. <https://workhistory.eu/2024/10/03/monografiak/>

kérdései voltak, míg a hivatásrendek, köztük a bíróság és az ügyvédség történeti vizsgálata csak részlegesen jelent meg. A magyarázata ennek részben az lehet, hogy a magyar ügyvédség intézményesülése is viszonylag későn, a 19. század második felében nyerte el végső formáját, a kamarai szervezet kiépítésével. Az ügyvédség történetével kapcsolatos kutatások a 19. század végén jelentek meg, majd a két világháború közötti időszakban már jelentek meg átfogóbb tanulmányok, amelyek a kamarai működés történetének a bemutatására törekedtek.

A szocialista időszakban még inkább háttérbe szorult az ügyvédség történetének a kutatása, a jogász hivatásrendek ismét nem kaptak nagy hangsúlyt a tudományos munkákban. Ebben a helyzetben különös jelentőséggel bírt Zlinszky János vállalkozása az 1970-es években. Amikor a Fejér Megyei Ügyvédi Kamara felkérésére kutatni kezdett, akkor nemcsak egy megye ügyvédségének a múltját tárta fel, hanem az ügyvédség kialakulásának és intézményesülésének magyarországi történetét is fontosnak tartotta bemutatni. Különösen fontos a módszertan tekintetében, hogy munkáját széleskörű levéltári kutatásokra alapozta, amely mindenképpen nívóknak minősült a korabeli jogtörténeti kutatások sorában.

Zlinszky János volt az első olyan kutató, aki az ügyvédséget a jogfejlődés önálló és fontos szereplőjeként mutatta be.

Zlinszky János volt tehát az első, aki tudományos igénnyel megírta az ügyvédség történetét Magyarországon. Hiánypótló munkáról van szó, hiszen a tanulmány elején az ügyvédi kamara, és az ügyvédség történetének feltárását nehezítő körülményekről maga a Professor Úr ír:

„Az eddigi, régebbi feldolgozások romantikusak. Nem is lehet ezt a munkát megírni addig, míg a magyar ügyvédek munkásságának forrásai megfelelő rendszerezéssel feltárássra nem kerülnek. Ez pedig nehéz feladat. Egyrészt rendkívül nagy, elszórt és nehezen feldolgozható a forrásanyag. Az ügyvéd személye a periratok sorai közt visszavonul az ügyfél személye mögé, szinte azonosul vele, csak részletes elemző munkával lehet róla munkája nyomán bármit is megtudni pusztán nevével. S még a pusztán nevek is nehezen szedhetők össze a különféle forrásokból, levéltári adatokból.”¹⁰

Zlinszky János kiindulópontja az volt, hogy az ügyvédség történetét nem lehet pusztán kamarai évkönyvek és visszaemlékezések alapján rekonstruálni,

¹⁰ Zlinszky (1974) i. m. 7.

hanem alapvetően *levéltári kutatásra* kell építeni. Ennek megfelelően a *Fejér Megyei Levéltár* anyagában végzett feltáró munkát, különös tekintettel azokra az iratokra, amelyek az ügyvédség intézményesüléséhez, a kamarai szervezet kiépüléséhez és a gyakorlati ügyvédi tevékenységhez kapcsolódtak.

Ezt a nehézséget a saját kutatásom során is tapasztalom Miskolcon. A Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltárban gyakorlatilag nincsen rendelkezésre álló dokumentum az egyes korszakokról¹¹ a pereken kívül, és ezek sem teljesek, hiszen sok esetben megsemmisültek a periratok, vagy selejtezésre kerültek. Ő tehát már az 1970-es években rámutatott arra, hogy az ügyvédek munkásságának forrásai szétszórtaak, nehezen hozzáférhetőek, és sokszor csak közvetve ragadható meg az ügyvéd személye. A saját kutatásaim során láttam például azt, hogy a Miskolci Ügyvédi Kamara iratai is hiányosak, sok irat megsemmisült, vagy nem is került megőrzésre. Az Miskolci Ügyvédi Kamara irattárában fellelhető akták – bár sok releváns adatot tartalmaznak – mégis hiányosak. Például említhetjük *Rácz Gábor* vagy *Földes Sándor* nevét, akik az ügyvédi kamara elnökei is voltak Miskolcon. A megítélésük és szerepük máig vitatott, ez is magyarázhatja, hogy csak töredékes információk állnak rendelkezésre róluk. Földes Sándor, aki 1952 és 1955 között volt a Miskolci Kamara elnöke, és az első ügyvédi munkaközösség vezetőjeként működött. A visszaemlékezésekben „*Topogós bácsi*”-ként emlegették: tisztességes vezetőnek tartották, ugyanakkor a forradalom utáni időkben az ő megítélése is ellentmondásossá vált. Ez a kettősség jól mutatja, milyen nehéz volt ügyvédként egyensúlyozni a szakmai hivatás és a politikai elvárások között a Kádár-korszak első felében...

Visszatérve Zlinszky kutatásához: ez a módszertani tudatosság tette különlegessé a tanulmányt, hiszen az ügyvédség történetével kapcsolatos korábbi munkák inkább emlékező jellegűek voltak, és nélkülözték a forráskritikai alapot. Zlinszky viszont a jogtörténetírás klasszikus eszköztárát alkalmazta: az elsődleges források, bírósági és közigazgatási iratok, kamarai jegyzőkönyvek elemzésén keresztül mutatta be a hivatásrend múltját. Hasonló dokumentumok segítségével kutattam a *Miskolci Ügyvédi Kamara* történetét, amelynek a tevékenysége 1875-től 1948-ig folyamatos volt. A kutatás forrásait a másodlagos irodalom mellett a rendelkezésre álló irattári dokumentumok alkotják. Az irattárban megtalálhatók – bár nem hiánytalanul – az 1880-as évektől az ügyvédek lajstromának kötetei (a II., III. és IV. kötetek), amelyek a következő adatokkal szolgálnak: az ügyvéd neve, az ügyvédi oklevél keltének, bejelentésének és a bejelentés elintézésének a dátuma, továbbá az ügyvédre

¹¹ Például a Kádár-korszakról.

vonatkozó megjegyzések (ez utóbbi azt jelölte általában, hogy milyen okból szűnt meg a kamarai tagság). A helyettes ügyvédi főkönyvben is hasonló adatokat találunk. Sajnos hiányosak a Miskolci Ügyvédi Kamara éves jelentései, csak az 1930-as évekből maradtak fenn ilyen írások. Ezek a dokumentumok jelentős információkkal szolgálnak a Miskolci Ügyvédi Kamara tevékenységéről, belső életéről. Megtaláljuk a jelentésekben a törvényalkotás és a törvénykezés adott évi jellemzőit, az ügyvédi kar helyzetének bemutatását, statisztikai adatokat az ügyvédekről, ügyvédjelöltekről, az ügyvédek elleni panaszokról, a fegyelmi ügyekről, a Kamara területén működő bíróságokról és ügyészségekről. Részletes kimutatást tartalmaztak a jelentések az adott évi költségvetésről és a következő év költségelőirányzatáról. Mindezek mellett a Miskolci Ügyvédi Kamara irattárában megtalálható személyi akták szolgálnak fontos és részletes adatokkal, dokumentumokkal. Tartalmazzák az ügyvédek önéletrajzeit, sokszor fényképpel együtt, az ügyvédi igazolványokat, törzslapokat, igazolásokat, egyéb jelentéseket. Nagy segítséget jelent és fontos adalékokkal szolgált Kis József kézírata a Kamara történetéről.¹²

Zlinszky másik alapvető nehézségként jelölte meg a magyar ügyvédség intézményi kialakulásának feldolgozatlanságát:

„[...] a magyar ügyvédség mint intézmény kialakulása is feldolgozatlan. Enélkül, legalábbis a főbb vonalak tisztázása nélkül az intézménnyel kapcsolatos résztémákhoz nyúlni is nehéz.”¹³

Ezért a teljes magyar ügyvédség történetének feltárását lehetetlennek tartotta, és indokoltnak látta, hogy az ügyvédi hivatás kialakulásának bemutatása mellett egy ügyvédi kamara történetének feldolgozását válassza. Ahogy írja:

„A Kamara nem nagyon nagy, így úttörő munka során könnyebben átfogható. Levéltári anyaga a Kamarának ugyan szinte semmi sem maradt, de a megyéé a XVIII. század óta rendkívül gazdag és jól rendezett. Fekvésénél fogva fejlődése tipikusnak mondható.”¹⁴

¹² Ezúton is köszönettel tartozom Kis Józsefnek, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár igazgatójának, hogy édesapja kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

¹³ Zlinszky (1974) i. m. 7.

¹⁴ Uo. 8.

3. A Zlinszky-tanulmány főbb megállapításai

A kutatás kereteit, határait és az esetleges további irányokat pontosan kijelölte:

„Alig lehetett érintenem e feldolgozásban a magyar ügyvédségnek az élő jog fejlesztése terén tett sokszor úttörő tevékenységét. Régi pereink feldolgozása éppen e tekintetben rengeteget fog nyújthatni, de a szempontból szinte teljesen feltáratlanok. Nem volt többre lehetőségem, mint felhívni e feladatra a figyelmet.”¹⁵

Ki lehetett ügyvéd? Zlinszky szerint ügyvédnek bármely történelmi korszakban azt tekinthetjük, aki mások jogi természetű ügyeivel jogi szakismerete és rátermettsége alapján, tiszteletdíj fejében rendszeresen foglalkozik. Fontosnak tartotta az ügyvédkedés foglalkozásszerűvé válásához a jogélet bizonyos fokú fejlettségét és a társadalmi differenciálódást is. Rámutatott azokra a folyamatokra, amelyek során megindult a jogi képzés: 1769-ben Mária Terézia rendeletben általánossá tette az ügyvédi vizsgát, ami a századfordulóra megnövelte az ügyvédek számát. Az 1700-as évek közepén a Ratio Educationis nyomán működő jogakadémiák és az egri Líceum biztosították a szélesebb körű jogi tanulmányokat, majd II. József és az 1804. évi *Instructio pro advocatis* kötelezővé tette a képzett ügyvédek vizsgáját.¹⁶

Egészen a római jogig vizsgálta az ügyvédi intézmény gyökereit. *A római jogban* – mutat rá Zlinszky – a procurator családi keretben, nem szakmai alapon képviselte az ügyfelet, később a cliens szerepében jelenik meg.¹⁷ Az iurisconsultus véleményével az egész jogrendszerre alakítólag hatott, függetlenül az ügyfél személyétől, munkájáért tiszteletdíjat kapott, ő független, szaktudásával az egész jogrendszerre ható szakjogász volt már. Zlinszky idézi Leó császár gondolatait is az ügyvéd szerepéről:

„Az ügyvédek (advocati) legalább annyira hasznára vannak a társadalomnak, mint ha csatában és sebek árán védenék a hazát és a szülőföldet. Ugyanis megoldják a kétes ügyek sorsát, sok elveszett köz- és magánügyet hoznak helyre, sok elesettet feltámogatnak, fáradtakat megsegítenek. Nem csak karddal, pajzzsal és vérttel lehet a mi álla-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 39.

¹⁷ Uo. 9. és 92.

munkért harcolni, harcolnak azért az ügyek védői (causarum patroni) is, midőn diadalmas hangjukkal bizalmat keltve, a küszködők reményességét, életét, utódait védelmezik.”¹⁸

Az orator a köztársaság idején a clienseit képviselő, ingyenes szereplő volt, ami később az advocatus funkcióval olvadt össze, amely hivatásszerű, honoráriummal járó jogi képviselet volt. Később megfigyelhető az ügyvédség intézményes fejlődése – mutat rá Zlinszky. Az advokátusi státus kialakult a dominatus korára, létszámuk korlátozott volt, ugyanakkor a testületi jelleg erősödött, mutatja ezt az is, hogy a bíróság fegyelmi joghatóságot kapott a hivatás gyakorlói felett. A jogi visszaélések (quota litis, perhúzás, tanúk befolyásolása) szabályozására jött létre a testületi kontroll. A testületi jelleg elősegítette továbbá a bírósággal való szorosabb együttműködést.

A XI. századi Európában a rendi társadalom és a gazdasági változások miatt a római jog hatása korlátozott volt, azonban az egyházi perrend megőrizte a képviselet kettősségét: a távollévő fél képviseletét ellátó *procurator*t és a perben jelen lévő, jogtudós *advocatust*.¹⁹ Ez a kettősség a középkori olasz és francia jogban, valamint az angol jogban is fellelhető, míg a világi perrendben a jogi szakértelem igénye hosszú ideig nem jelentkezett. A germán jogban a vorsprecher-ek a felek szószólóiként léptek fel, erkölcsi és pártatlansági kötelezettséggel, szerepük a német-római császárság alatt a procuratorral azonosult. Az alsóbb területi bíróságokon az írásbeli per elterjedésével a két szerep egybeolvadt, a procurator státusza elszegényedett, míg a perbeli képviselői funkció mindvégig fenntartotta közérdekű jellegét.

Összességében ezeknek a történeti előképeknek a bemutatásával világított rá arra Zlinszky, hogy a modern ügyvédség kialakulása nem egy gyors, hirtelen, hanem hosszú fejlődési folyamat eredménye volt, amelyben a társadalmi, gazdasági és jogi viszonyok együtt formálták a hivatás karakterét.

A magyar perbeli képviselet kezdeti fejlődésével összefüggésben Zlinszky kimutatta, hogy a 11-12. században a perbeli képviselet kialakulásában a nyugati minták mellett a pápságnak és az írástudó elitnek jutott szerep. A pristaldus és más korai képviselők (pl. procurator, defensor libertatis) tevékenysége azt bizonyítja, hogy már ekkor létezett a fél mellé rendelt bizalmi személy szerepe, aki a felek érdekeit érvényesítette és a bizonyítékokat a bíróság elé terjesztette. Azonban a XIV. század elejéig Magyarországon a peres eljárások még nem

¹⁸ Uo. 85.

¹⁹ Uo. 12–16.

igényeltek differenciált jogi ismereteket, így a képviselet elsősorban írástudó, de nem feltétlenül jogi képzettséggel rendelkező személyekre támaszkodott. A pristaldus fokozatosan veszítette el jelentőségét a jogtudó réteg kialakulásával.²⁰

A 12-14. században tehát kialakult az írástudó jogászi réteg a középkori Magyarországon, elsősorban a királyi kancellária, a püspökök, főméltóságok és városok köréből. (kancellisták, nótáriusok, ítélmesterek). Ők már jogi kézikönyveket ismertek, néhányan külföldi egyetemeken (pl. Bologna) is tanultak. A 14. századtól egyre többen közülük már nemcsak az uralkodók, a főurak és a testületek körében működtek jogtanácsosként, hanem eseti peres képviseletet is vállaltak idegenek vagy éppen rokonok részére. Ekkor még hivatásszerű, rendszeres ügyvédségről nem beszélhetünk Zlinszky szerint, azonban a procurator és az advocatus tevékenységek már megjelentek ekkor.

A *hivatalos, hivatásszerű ügyvédség* a XV. században kezdett kibontakozni és differenciálódni, mert az ügyvédi tevékenységhez tartozott már a jogi tanácsadás, a perbeli képviselet, a helyettesítés, az egyezség kötése, valamint az eskütétel is. Megjelennek ebben az időszakban már a jogi keretei is a perbeli képviseletnek. Zsigmond király 1405-ben az egyházi bíróságok jegyzőit csak saját fórumukra korlátozta, majd Mátyás szabályozta a hivatásszerű procuratorok működését, ügyek számát, területi korlátokat határozott meg. A Quadripartitum 1563-ban pedig már részletesen szabályozta az ügyvédvallást, visszahívását, díjazását. Zlinszky szerint bár a külföldi mintákból ismert kettősség (procurator–advocatus) nem alakult ki, a magyar jogászrendszer már a 15. század végére kialakította az önálló, szakmai ügyvédi pályát. Az ügyvédi foglalkozás lehetőséget teremtett társadalmi mobilitásra, és a polgárisodó bírósági intézmények révén megalapozta a későbbi ügyvédi szervezetet Magyarországon. Arra is rámutatott Zlinszky János a kutatásai alapján, hogy a 17-18. században az ügyvédi hivatás fokozatosan formálódott, először erkölcsi, majd szakmai keretek között.²¹

Zlinszky abban látta a történeti fejlődés lényegét, hogy az ügyvédi hivatás nem csupán formális képzettséget, hanem gyakorlatot, lelkiismeretes hozzáállást és etikai elkötelezettséget igényelt. A magyar ügyvédség a gyakorlatban már a 18. század közepére *önálló, jól szervezett szakmai csoporttá* vált, amely képes volt a jogi képviseletet és a védelmet a polgári és büntetőperekben egyaránt magas színvonalon ellátni.²²

²⁰ Uo. 14–15.

²¹ Uo. 25–27.

²² Uo. 73.

A 18. században fokozatosan alakult ki az ügyvédi szakmai követelményrendszer is, így a vizsgák, a szakirodalmi előírások. Külföldi példák (angol, francia, porosz ügyvédi testületek) hatására fokozatosan megjelent a testületi szervezet és önkormányzat eszméje is. Az 1852. július 24-i császári nyílt parancs életbe léptette az *Ügyvédi Rendtartást*, amely előírta a büntetlen előéletet, az összeférhetetlenséget, engedélyhez kötötte a működést. Szabályozta az ügyvédi titoktartást, a peres eljárásokhoz kapcsolódó kötelezettségeket, az ügyvédi díjakat és az ingyenes képviselést a szegény ügyfelek számára, valamint választmányi szervezet létrehozását a megyei törvényszékeknél.²³

A magyar ügyvédség fejlődésében mérföldkő az 1874. évi XXXIV. törvény-cikk, amely Zlinszky szerint „[...] több mint fél évezredes fejlődést zárt le a magyar ügyvédség kialakulásában.”²⁴ Míg az előző öt évszázad az ügyvédi foglalkozás és szakmai követelmények kialakulásáról szólt, az ezt követő időszakban az ügyvédi kar, mint önálló, önkormányzattal rendelkező testület létrehozása kapott hangsúlyt. A magyar ügyvédi testület kialakulása a *fél évezredes fejlődés lezárása* tehát Zlinszky szerint, amely a XVII. századtól a 1874-es törvényig tartott. A folyamat során kialakult a szakmai és etikai normarendszer, az ügyvédség fokozatosan függetlenedett a bírói és közigazgatási hatalomtól, megszületett az önálló, testületi önkormányzattal rendelkező ügyvédség.

A tanulmánya egyik legfontosabb eredménye annak a kimutatása volt, hogy az ügyvédség Magyarországon már a modern kamarai rendszer kialakulása előtt is létezett, mint önálló hivatásrend, és szervesen kapcsolódott a jogélet működéséhez. Zlinszky rámutatott arra, hogy az ügyvéd nem pusztán a perbeli képviselést látta el, hanem a 19. század folyamán egyre inkább a jogi tanácsadás, okiratszerkesztés és vagyoni jogi ügyletek lebonyolításának szakemberévé vált.

Külön érdeme volt annak bemutatása, hogy az ügyvédek tevékenysége miként illeszkedett a bírósági szervezet és az igazságszolgáltatás átalakulásába. A kamarai szervezet létrejötte nem csupán szakmai önkormányzatiságot biztosított az ügyvédeknek, hanem hozzájárult a hivatás tekintélyének megszilárdulásához, a szakmai normák kodifikálásához és a minőségi ügyvédi munka garanciáinak kialakításához is. Zlinszky tanulmánya érzékletesen mutatta be azt is, hogy az ügyvédség társadalmi helyzete és megítélése a 19. században még korántsem volt egyértelmű. Az ügyvédet gyakran a „szegények védelmezőjeként” vagy „jogi segítőként” látták, de időnként a pereskedés „felbujtójának” szerepével is

²³ Uo. 55.

²⁴ Uo. 43.

azonosították. A kamarai rendszer kiépülése ezért nemcsak intézményi, hanem morális és társadalmi legitimációt is adott a hivatásrendnek.

4. A Zlinszky-tanulmány jelentősége

Zlinszky 1972-es munkája több szempontból is korszakos jelentőségűnek tekinthető: A *hiánypótló jelleg* tekintetében, mert ahogy fentebb már említettük: az ügyvédség története addig nem képezte a magyar jogtörténetírás központi tárgyát. Zlinszky munkája révén az ügyvédi hivatásrend története nagyobb hangsúlyt kapott a tudományos diskurzusban. A *forrásfeltárás* tekintetében az rögzíthető, hogy a levéltári kutatásra épülő megközelítés segítségével nemcsak új ismeretek kerültek napvilágra, hanem más kutatók számára is hozzáférhetővé váltak korábban ismeretlen dokumentumok.

Zlinszky nem csupán intézménytörténetet írt, hanem az ügyvédséget a társadalom egészében elfoglalt helyével együtt mutatta be. Ez a társadalomtörténeti megközelítés a jogtörténetírás szociológiai fordulatának korai jeleként is értelmezhető. Érdemes kiemelni, hogy az általa alkalmazott módszertan – a forrásfeltárás és a társadalomtörténeti összefüggések bemutatása – követendő mintát adott a későbbi kutatásoknak. Tanulmánya így nemcsak történeti értékű írás, hanem a *magyar jogászshivatások történetének vizsgálatához* általában is alapvető módszertani iránymutatás.

Végül hadd említsem meg, hogy a saját jelenleg zajló, a Kádár-korszak ügyvédekkel foglalkozó kutatásomban – a *W O R K – Munka, társadalom és politika: munkahelyi kultúrák a szocializmus magyar modelljében* című projekt kutatócsoportjának a tagjaként²⁵ – is alapvető irodalom a fentebb elemzett tanulmány, hiszen az ügyvédi pálya vizsgálata több szempontból is betekintést enged az egyes korszakok jogi és társadalmi viszonyaiba. A Kádár-korszakban jól látható a jogászai elit átalakulása: kik maradhattak, kik tűntek el, és milyen stratégiákkal próbálták megőrizni pozíciójukat. Másrészt izgalmas a politikai ellenőrzés és a szakmai autonómia viszonyának a megértése is: mennyiben tudták az ügyvédek függetlenül képviselni ügyfeleiket, és milyen kompromisszumokat kellett kötniük a hatalommal. Ez a kutatásom mottójául választott kérdés lényege is: Kinek az oldalán állt/állhatott/kellett állnia az ügyvédnek? ...

²⁵ <https://workhistory.eu/rolunk/>

PLUS ULTRA

*A (spanyol) Habsburgok imperializmusának szimbólumai**

Liktor Zoltán Attila**

„En todos mis reynos, estados y señoríos, se ha guardado y guarda la Religión Cathólica Romana, y mis gloriosos predecesores la han guardado y mantenido y gastado y empeñado en defensa de ella el patrimonio real, anteponiendo la gloria y honra de Dios y de su Santa Ley a todas las cosas y consideraciones temporales; y porque esta es la primera obligación de los reyes, ruego y encargo a mis sucesores, que cumpliendo con ella, hagan y executen lo mismo”¹
(del Testamento del rey Felipe IV, 1665)

1. Bevezetés

Az alkotmánytörténet és az alkotmányjog is foglalkozik az állami jelképekkel, címerrel, lobogóval, kitüntetésekkel. Amikor a 16-17. századi spanyol világbirodalomról beszélünk, érdemes e szimbólumokat, uralkodói titulusokat jóval szélesebb vizsgálat alá vetni. Azokból jól kiolvashatók ugyanis annak a sajátos birodalmi felfogásnak, annak a középkori keresztény univerzális gondolkodásnak a bizonyítékai, amelyet a (spanyol) Habsburg uralkodók a két évszázad alatt a kora újkorban is politikájuk lényegének tekintettek. A kora újkori spanyol politikai kultúra a középkori tapasztalatokra épült, amelynek középpontjában

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

** Megbízott oktató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2097-324X>

¹ Manuel Fernández Álvarez: *Testamento de Felipe IV*. Madrid, Editora Nacional, 1982. 11.

a római katolicizmus fenntartása, illetve a vallási egység megteremtése majd megőrzése, valamint a szunnita iszlámmal szembeni univerzális küzdelem állt.² E tanulmányban ennek a politikának és felfogásnak a megnyilvánuló szimbólumait kívánom vázolni, a cím- és címerhasználatot, a lovagrendek fenntartását, a keresztes eszme továbbélésének szerepét az uralkodók gondolkodásában, illetve azt a sajátos birodalmi eszmét, amelyet a (spanyol) Habsburgok országaik felett végig fenntartottak.

2. A cím- és címerhasználat

Ha ránézünk az 1500-ban született Károly, illetve az 1503-ban született Ferdinánd főherceg-infánsok 1520-as évek második felében uralkodóként használt titulusaikra, illetve armálisaira, akkor jól látható, hogy a Habsburg fivérek a 16. század első évtizedeiben olyan 'örökségbe' ülhetek bele, amelyben egyetlen másik uralkodósaládnak sem volt része, talán még hozzá fogható sem. Az uralmuk alá került országok koronáját azonban különböző jogcímeiken bírták, volt, amit örökléssel, volt, amit választással.

A Habsburgok a 13. században léptek az európai politikai színpadra, méghozzá Habsburg grófjának, Rudolfnak római királlyá (1273–1291) választásával. A *Habsburg* nevet a dinasztia tagjai nem használták 'családnévként', persze a titulusok sorában a közép- és kora újkorban a *Comes in Habsburg* végig jelen volt.³ A dinasztia 'családi fészket' az osztrák örökös tartományok jelentették a későbbi évszázadokban, amelyek Rudolf római király adománya révén kerültek (1282) a dinasztia magánbirtokába, ezért is nevezzük örökös tartományoknak, azok mindig a családon belül öröklődtek.⁴ A dinasztia innen vette nevét is, az okleveleken, törvényeken, szerződéseken mindenhol a *de Austria* olvasható.⁵ A 14. század derekán IV. Rudolf osztrák herceg (1358–1365)

² Ezzel kapcsolatban lásd a rövid írásom: *Recuperata fuit Hispania. Jogtörténeti Szemle*, 2024/1. 18–28.

³ Például V. Károly császár 1522-ben készült francia nyelvű végrendeletében szerepel a 'comte de Habsbourg' titulus, lásd: *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle*. Tome I. Paris, Imprimerie Royale, 1841. 252.

⁴ AT-OeStA/HHStA UR AUR 1845 König Rudolf I. von Habsburg bestätigt gemeinsam mit den Kurfürsten seinen Söhnen Albrecht und Rudolf von Österreich und Steier genannte Privilegien heidnischer und christlicher Kaiser und Könige. <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=299150>

⁵ A 16-17. századi spanyol törvényeken, vagy egyéb okiratokon, mint például a házassági szerződéseken, végrendeleteken is a *nuestra Casa de Austria*, azaz „a mi Ausztriai-házunk” kifejezést olvashatjuk.

megíratta a *Privilegium Maius*⁶ (1358), amivel az osztrák uralkodó hercegek az addigi cím (*Dux Austriae*) helyett *főhercegi* címet (*Archidux Austriae*) követeltek maguknak,⁷ ezzel is megkülönböztetve és kiemelve magukat a Szent Római Birodalom minden más uralkodó hercegi családjaitól. Ennek ellenére a Habsburgok csak a *dux Austriae* címet használták még a 15. század első felében is, nem a főhercegi titulust, a család tagjai csak a 15. század második felében kezdték használni, miután III. Frigyes császár (1452–1493) a hamisított ’ösi’ kiváltságlevelet megerősítette,⁸ bár azt ő maga soha nem használta.⁹

A *római királyi* vagy a *szent római császári koronát* nem lehetett örökölni, azokat mindig választással nyerték el az uralkodók. Érdekes, hogy I. Albert (†1308) után azonban egészen II. Albert megválasztásáig (1438) a Habsburgok nem tudták újra megszerezni. Ellenben 1438-tól kezdve – választás útján – töretlenül a családon belül tudták tartani a *római királyi* és a *szent római császári koronát*. A 15. században a rudolfi ’kiválasztottsági tudat’ talán ennek is köszönhetően még tovább erősödhetett. Ugyanekkor szerezték meg először – szintén választás útján – a magyar és a cseh királyi trónt is Albert személyében.¹⁰ Az 1440-es évekből maradt fenn egy titokzatos monogram, az ismert *A.E.I.O.U.*, amely bizonyosan Frigyes római királyhoz köthető, a grazi dóm bejárata fölötti faragványon a mai napig is jól látható, de más ábrázolása is ismert. Egyik leginkább elfogadott értelmezése a sok másik lehetséges közül az „*Austriae est imperare orbi universo*”, azaz „Ausztria kormányozza (majd) az egész világot”, amely fogalom itt nem az ’osztrákokat’, hanem magát a dinasztíát jelentette. A magyar trón birtoklása a 15. században átmenetinek bizonyult, hiszen V. Lászlóval (†1457) az el is vészett egy időre, bár Frigyeset a magyar bárók egy

⁶ Ld. a teljes szöveget latin nyelven: AT-OeStA/HHStA UR AUR 187 <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=29082>

⁷ „Si quibus suis curiis publicis imperii dux Austrię presens fuerit, unus de palatinis archiducibus est censendus et nichilominus in consessu et incesso ad latus dextrum imperii post electores principes obtineat primum locum”. AT-OeStA/HHStA UR AUR 187 [15].

⁸ Például Mátyás 1461-ben írt levelében VI. Albertet főherceget „*Illustri principi domino Alberto, archiduci Austriae*” szólítja, ld. Fraknói Vilmos: *Mátyás király levelei*. Budapest, Nap Kiadó, 2008. 99.

⁹ A Mátyással kötött bécsúj helyi béke (1463) szövegében is „*Fridericus Austriae dux*” titulus szerepel, ld. a latin szöveget: Casparis Ursini Velii: *De Bello Pannonico*. Libri Decem. 1762. 210. Ellenben fia, Miksa már használta, például a II. Ulászlóval kötött pozsonyi béke szövegében így szerepel: „*Serenissimo Principe & domino domino Maximiliano Romanorum Rege semper Augusto & Hungarie, Dalmacie, Croacie & Similiter Rege, Archiduce Austriae, Duce Burgundie*”, uo. 240.

¹⁰ Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. XI. Buda, 1844. 29.

része megválasztotta (1459) *magyar királynak* Hunyadi Mátyással szemben.¹¹ A *magyar királyi cím* élethossziglani használatát a Mátyás és Frigyes közötti bécsújhelyi békében (1463) rögzítették Frigyes javára. A Mátyás halála után a rendek által magyar királlyá választott II. Ulászlóval szembeni háborút lezáró pozsonyi békével (1491) ugyanezt a jogosítványt a császár fia, Miksa (1486 óta) római király is elérte. A magyar királyi cím használatára még visszatérek később.

A *kétfejű sas* a 15. század első harmadában vált a *császárság* jelképévé, az már Luxemburgi Zsigmond császári nagypecsétjén (1433) feltűnik. A szent római császárok által korábban használt *egyfejű sast* innentől fogva mindig a római király használta, Albert (1438–1439) és Frigyes (1440–1452) római királyok pecsétjein is ez látható, utóbbi császárként koronázása (1452) után pedig már a kétfejű sas jelenik meg a vörös viasz nagypecsétjén, sőt a bécsi Stephansdombon látható vörös márvány síremlékén is. A 16. század elejéről maradt fenn egy olyan ábrázolása (*Quaternionenadler*) a császárságnak, amelyben a kétfejű sas mellén feszület látható, szárnyain pedig a különböző német államok címerei jelennek meg, ami egyértelműen a keresztény univerzalizmust, az egyetemesiséget szimbolizálta. A császári korona, a császári ethosz természetesen önmagában a kereszténység világi fejének számított a középkorban, és a Habsburgok felfogásában a kora újkorban is. A *kétfejű sas* a 16-17. században sem vált a dinasztia jelképévé, azt a főhercegek, infánsok armálisában nem találjuk meg. A spanyol Habsburgok közül egyedülként V. Károly használta a *kétfejű sast*, de ő császárként tette ezt, utódai a spanyol trónon nem használhatták.

Burgundia a 15. század végén (1482) örökségképpen szállott a Habsburgokra, Miksa főherceg – később római király és választott császár (1483/1508–1519) – és Burgundi Mária gyermeke, Fülöp főherceg örökölte.¹² Burgundia megszerzése nemcsak geostratégiai vagy pénzügyi okok miatt volt fontos a dinasztia számára, de spirituális szempontok miatt is, hiszen így birtokába jutottak a még Jó Fülöp burgundi herceg alapította (1430) *Aranygyapjas Lovagrendnek*,¹³ amely az oszmánokkal szembeni küzdelemre emlékeztetett, a rend örökös *nagymesteri tiszte* a burgundi hercegség megszerzésével ugyancsak a Habsburgokra szállt. Ennek jelentőségére még visszatérek később.

¹¹ Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkről krónikájához. *Századok*, 2013/2. 369.

¹² Christopher Hare: *Maximilian, the dreamer, Holy Roman Emperor, 1459–1519*. London, Stanley Paul, 1913. 56.

¹³ Julian de Pinedo y Salazar: *Historia de la insigne orden del toyson de oro*. Madrid, 1787.

Miksa és Mária gyermekei a spanyol uralkodópár, Aragóniai Ferdinánd (1479–1516) és Kasztíliai Izabella (1474–1504) gyermekeivel léptek házasságra, Fülöp főherceg és Johanna infánsnő frigye (1495) meghatározó volt a dinasztia jövője szempontjából.¹⁴ A főhercegi pár utódai vitték tovább ugyanis a dinasztia vérvonalát a későbbi évszázadokra. Érdekes, hogy a spanyol Trastámara és a német Habsburg dinasztia összekapcsolásában a spanyol (valenciai) származású Borgia pápának, VI. Sándornak (1492–1503) is fontos szerepe volt, ő volt az, aki meghirdette az első Szent Ligát (1495) is, amelybe Velence mellett a spanyol uralkodópárt és a császárt kívánta bevonnani elsősorban.

A *reconquista* beteljesítése és az Újvilágban való hittérítés megkezdése okán Izabella és Ferdinánd még VI. Sándor pápától megkapták (1496) a *'Rex Catholicus'* – azaz 'katolikus király' titulust azért, hogy „példájukkal más keresztény uralkodókat is ösztönözzenek”.¹⁵ A címet Sándor pápa ugyan nem örökletesen adta, az csak az uralkodópár kapta, leányuk és közvetlen örökösük, Johanna királynő (1504–1555) nem használ(hat)ta, így az sem törvényein, sem oklevelein nincs feltüntetve uralkodásának első időszakában. Erre még később visszatérek. Fülöp burgundi herceg 1506-ban megszerezte ugyan a kasztíliai trónt hitvese, Johanna királynő társuralkodójaként,¹⁶ de uralma, még az év kora őszén bekövetkezett váratlan halála miatt csupán alig pár hónapig tartott. Kisebbik fia, Ferdinánd főherceg-infáns spanyol földön, anyai nagypja, Aragóniai Ferdinánd felügyelete alatt maradt, míg Burgundiát idősebb fia, Károly főherceg-infáns örökölte.¹⁷ Tíz évvel később – nagyszülei végrendelete értelmében – Aragóniai Ferdinánd után végül Károly vette át anyja, Johanna királynő nevében kormányzóként az uralmat (1517) úgy Kasztíliában, mint

¹⁴ Hermann Wiesflecker: Maximilian I. und die habsburgisch-spanischen Heirats- und Bündnisverträge von 1495/96. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, B. 67. (1959) 1–52.

¹⁵ Eusebio Rey: „La bula de Alejandro VI otorgando el título de ‚católicos‘ a Fernando e Isabel”. I. Evolución del tema y texto. *Razón y Fe*, No. 146. (1952) 59–75.

¹⁶ José Manuel Calderón Ortega: Felipe el Hermoso, Fernando el Católico y la instauración de la Casa de Austria en Castilla. In: Alfredo Alvar: *Socialización, vida privada y actividad pública de un Emperador del Renacimiento. Fernando I 1503–1564*. Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (SECC), 2004. 133–166.; Hermann Wiesflecker: König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgisch-spanischen Weltmachtsbildung. *Römische Historische Mitteilungen*, No. 18. (1976) 87–94.

¹⁷ Juan Antonio Vilar Sánchez: Los primeros años del gobierno de Carlos de Habsburgo en los Países Bajos. In: Juan Luis Castellano Castellano – Francisco Sánchez-Montes González: *Carlos V. Europeísmo y Universalidad*, Madrid, 2001. 567–583.

Aragóniában.¹⁸ A Katolikus Királyok címerében ugyancsak megjelent az *egyfejtű sas*, de az nem azonos a római királyok címerében használt sas jelképpel, a 16–17. században a spanyol Habsburg uralkodók azt nem igazán használták.

Károlyt 1518-ban feleskették anyja mellé társuralkodónak, ezzel a Habsburgok másodszor is a spanyol királyság(ok) trónjára jutottak, és azzal együtt már a *Jeruzsálem* és Magyarország *királya* egybekapcsolt örökletes cím birtokába is. E címek a 15. század elejétől fogva a nápolyi királyi címmel voltak egybekapcsolva,¹⁹ Nápoly (hivatalosan: *Regnum Utriusque Siciliae*) pedig a 16. század elejétől tartósan az aragón koronával kapcsolódott egybe. A spanyol uralkodók címerében Károly trónra jutásával megjelenő Héraklész oszlopaít – amely az ókori mitológiában a Gibraltári-szorost jelentette, ami a világ ’határát’ szimbolizálta – körbefutó szalagra a „*PLUS ULTRA*” (azaz „csak tovább”) jelmondat került. Ez egyértelműen az Újvilágba történő kilépésre, és ott missziós célokkal keretezett térfoglalásra utalt. A korona szolgálatában álló hivatásos történetíró, Gonzalo Fernández de Oviedo, aki évtizedeket töltött az Indiákon, krónikájában meg is említi ezt.²⁰ Ahogyan Francisco López de Gómara is a 16. század derekán hasonló szellemben emeli ki, hogy a spanyolok a „mórok és a hitetlenek” ellen mindig bátorsággal küzdöttek, és hasonlóan jártak el az Újvilágban való térfoglalást illetően is, hangsúlyozva a *Plus Ultra* szimbólumot.²¹

¹⁸ José Manuel Calderón Ortega: El proceso de redacción del último testamento de Fernando el Católico el 22 de enero de 1516. In: *IX Encuentros de estudios comarcales. V Centenario de la muerte del Rey Fernando El Católico (1516–2016)*. Madrigalejo, 2016. 49.

¹⁹ Philipp Baldwin: Charles of Anjou, Pope Gregory X and the crown of Jerusalem. *Journal of Medieval History*, 2012. 1–19.; Anderle Ádám: Az aragón kapcsolat. *Történelmi Szemle*, 1996/4. 401–411. Nápolyi László 1403-ban Zárában felvette a „*Hungariae, Dalmatiae, Croatiae Rex*” címet, amelyet úgy az Anjouk, mint az Aragón uralkodók örökösen használtak nápolyi királyként.

²⁰ „Cosa por cierto mas digna é sin comparación capacissima de memoria é grande que no fué dar Hércules entrada al mar Mediterráneo en el Ogéano, pues los griegos hasta él nunca le supieron, é de aqui viene aquella fábula que los montes Calpe é Ábila (que son los que en el estrecho de Gibraltar, el uno en España y el otro en África, están enfrente uno de otro) eran juntos, y que Hércules los abrió é dio por alli entrada al mar Ogéano, é puso sus columnas en Cádiz é Sevilla, las cuales César méritamente trae por divisa con aquella su letra de Plus Ultra. Palabras en verdad á solo tan universal Emperador, é no á otro príncipe alguno convenientes, pues en partes tan apartadas de donde Hércules llegó (é donde después ningund otro príncipe ha llegado), las ha puesto su Cesárea Magestad”, ld. Gonzalo Fernández de Oviedo: *Historia general y natural de las Indias*, Libro XII Cap. X, 403.

²¹ „Comenzaron las conquistas de los indios acabadas la de moros, por que siempre guerreasen españoles contra infieles; otorgó la conquista y conversión el papa; tomaste por letra Plus ultra, dando a entender el señorío de Nuevo Mundo”, ld. Francisco López de Gómara: *Historia general de las Indias*. Biblioteca Omegalfa, 2019. 7.

Miksa császár 1519-ben elhunyt, az osztrák tartományokat egyedül Károly örökölte, majd még azon év során megválasztották római királlyá, a következő évben pedig császárrá is. Az 1521-es worms-i birodalmi gyűlésen Károly öccsével, Ferdinánddal megosztott osztrák örökös tartományokon, majd az 1522-es brüsszeli egyezség értelmében teljességgel átengedte azt, a dinasztia szétválásáról azonban szó sem volt.²² Az ún. 'spanyol' ág minden tagja viselte az *archiducque de Austria*, illetve a *conde de Habsburg y Tirol* címet. Az ún. 'osztrák' ág minden tagja használta a *dux Burgundiae* titulust, I. Ferdinánd még az „*infans Hispaniarum*” titulust is, armálisaikban pedig Burgundia mellett Kasztília szimbólumai is megjelentek. 1526 után I. Ferdinánd választás útján megszerezte a *magyar és a cseh trónt* is, amelyet innentől fogva – immáron másodszor – a dinasztia magáénak gondolhatott, és ami egyébként az oszmánokkal való közvetlen harc újabb fronton való felvállalását jelentette. Rendkívül érdekes, hogy a 17. század elején a magyar királyi cím kapcsán 'előkerült' az *apostolicus* jelző,²³ a III. Ferdinánd főherceg és Mária Anna infánsnő közötti házassági feltételeket tárgyzó szerződés (1628) már *Magyarország apostoli királyaként* („*Apostólico Rey de Vngría*”) címezi a főherceget,²⁴ bár az apostoli jelző használatának jogát a Pápaság csak Mária Terézia idején (1758) ismerte el.²⁵

Az ibériai uniót, a spanyol és a portugál királyságok perszonális unióját (1580–1640) a Habsburgok váltották valóra azzal, hogy megörökölték – nőágon keresztül – a portugál koronát. A *portugál királyi* cím megszerzése rendkívül fontos volt, úgy stratégiai, mint spirituális szempontból. A portugálok ugyancsak évszázadokig küzdöttek a mórokkal a *reconquista* során, majd a 15. századtól már Afrikában is, a portugál címer szimbolikája is erősen vallási jellegű. A 18. század elejéről van egy festmény, amely szerint Krisztus a világot a pápának, valamint a spanyol és a portugál királynak adta át. A festmény XIII. Gergely pápát (1572–1585) és II. Fülöp spanyol- és portugál királyt (1556/1580–1598)

²² Erről egy korábbi cikkben értekeztem, ld. *Pactum Mutuae Successionis* (1522): A Habsburg-ház szétválásása egy „spanyol” és egy „osztrák” ágra? – Kísérlet egy félreértés/fogalom tisztázására a brüsszeli szerződés aláírásának 500. évfordulóján. *Jogtörténeti Szemle*, 2022/2. 22–31.

²³ Bene Sándor (szerk.): *Hol vagy, István király? A Szent István-hagyomány évszázadai*. Budapest, Gondolat, 2006.

²⁴ Diego Peralta – Antonio Marín – Juan de Zuñiga (ed.): *Coleccion de los Tratados de Paz, Alianza, Neutralidad, Garantia, Proteccion, Treuga, Mediacion, Acesion, Reglamento de Limites, Comercio Navegacion, etc. hechos por los Pueblos, Reyes, y Principes de España*. Madrid, 1745. Reynado de Phelipe IV, Parte II, 89.

²⁵ Georgius Fejér: *Jurium ac Libertatum Religionis et Ecclesiae Catholicae in regno Hungariae partibusque adnexis codicillus diplomaticus*. Budae, Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1847. 394.

ábrázolja, nem véletlen, hiszen 1580 után valósult meg az ibériai unió, a spanyol és a portugál korona perszonális uniója a Habsburgok jogara alatt. Az ibériai unió globálissá szélesítette azt a küzdelmet, amit a Habsburgok az oszmánok, illetve a protestánsok ellen vívtak.

3. A keresztes eszme és a keresztes hadjáratok főbiztossága

A kereszteshadjáratokat a 12–13. századhoz kapcsoljuk, amelyek a Szentföldre irányultak, de rendre megfeledkezünk az Ibériai-félszigeten zajló *reconquistáról* (8–15. század), amely ugyancsak keresztes hadjáratoknak számítottak.²⁶ A szunnita iszlámmal szembeni küzdelem a *reconquista* beteljesítésével (1492) nem ért véget, különösen is, hogy az oszmánok nyugati terjeszkedése a 15-16. század tágabb fordulóján új kihívás elé állította az ibériai királyságokat, 1516-ban az algír kalózok Algír Kormányzóság néven már oszmán hűbérben alakították meg új államukat.²⁷ A spanyol uralkodók az oszmánok elleni küzdelmet is keresztes hadjáratoknak (*Cruzada*) fogták fel, éppen úgy, mint a középkorban a mórokkal szembeni harcot is, a katolikus felség cím megadásakor VI. Sándor pápa bullájában utalt is a *reconquista* fontosságára.²⁸

A még Izabella és Ferdinánd időszakában felállított intézményeket, amelyek a keresztes hadjáratokra gyűjtött adományokat kezelték, a 16. század elején a Habsburgok új kormányzati rendszerbe (*Comissario general de la santa Cruzada*) szervezték át, élén a főbiztossal, illetve Kasztília, Aragónia és az Indiák (!) királyságaiból való tanácsstagokkal.²⁹ Jeruzsálem felszabadításának középkori ideálja teljességgel beleillett abba a keresztes felfogásba, abba a stratégiai vízióba, amely a spanyol uralkodók gondolkodását évszázadok óta

²⁶ Joseph O’Callaghan: *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

²⁷ Alan Mikhail: *God’s Shadow. Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*, New York, Liveright, 2020. 308.

²⁸ „Y así, aquel reino, que en el corazón de vuestra España, con gran peligro de los vuestros e injuria del nombre cristiano había rendido pleitesía a la impiedad Mahometana más de 700 años, fue restituido por vuestro valor a Jesucristo nuestro Salvador; en donde ahora, aventados los delirios Mahometanos, se publica la verdad evangélica y se rinde culto al Dios Omnipotente con las debidas ceremonias de la Iglesia”. Eusebio Rey: „La bula de Alejandro VI otorgando el título de ‚católicos’ a Fernando e Isabel”. I. Evolución del tema y texto. *Razón y Fe*, No. 146. (1952) 59–75.

²⁹ Alonso Pérez de Lara: *Compendio de las tres gracias de la Santa Cruzada, subsidio y escusado*. Madrid, 1610.

befolyásolta. E gondolkodás következetes továbbvitelét bizonyítja, hogy az oszmánokra („*el Turco*”) végrendeletében Károly császár sem a spanyol királyságok, hanem a „kereszténység ellenségeként” utalt.³⁰ A spanyol uralkodók a jeruzsálemi ferences rendnek rendszeres évi adományt biztosítottak, sőt még az amerikai területeken az indiánok között (!) is gyűjtöttek alamizsnát e célra.³¹ A 16-17. század Európa jelentős részén a kapitalizmus kibontakozásának időszaka, ahol a középkori nemesi ideált a polgárság, a lovagi eszmét a vállalkozás, a közösségi szemléletet az individualizmus eszméje veszi át. De nem a spanyol királyságokban. A középkori kereszties eszme és lovagiasság fennmaradásáról tanúskodnak az olyan népszerű spanyol irodalmi művek, mint Miguel de Cervantes híres regénye a *Don Quixote*, Vgy éppenséggel Guillén de Castro műve *Las mocedades del Cid a reconquista* egyik legikonikusabb 11. századi hősről (El Cid). Ugyanezt a szellemiséget tükrözi a *Jerusalén conquistada* Lope de Vega, vagy éppen a *Napoles recuperada por el rey Don Alonso* a volt perui alkirály, Francisco de Borja y Aragón tollából. Mindannyian a *Siglo de Oro*, azaz a spanyol *Aranyszázad* kiemelkedő alakjai, regény- és drámaírói, költői, akik maguk is katonák voltak. Talán nem véletlen, hogy Lope de Vega népszerű drámáiban előkerül Magyarország is, amiben valószínűleg a tizenötéves háború (1591–1606) játszhatott döntő szerepet. A spanyol gondolkodást tehát továbbra is a keresztény univerzalizmus eszméje keretezte, a 17. század második felében IV. Fülöp király végrendelete (1665) is erről tesz tanúbizonyságot.³² A spanyol

³⁰ Manuel Fernández Álvarez: *Testamento de Carlos V.* Editora Nacional, Madrid, 1982. 7.

³¹ „Para que se aumente la devocion de nuestros yasallos á los Santos Lugares de Jerusalen, y sean socorridas las necesidades de los Religiosos de San Francisco, que con muchos trabajos y gastos asisten á su veneracion y ornato: Mandamos nuestros Vireyes, Presidentes, Audiencias, Gobernadores y Capitanes Generales, y á todos nuestros Jueces y Justicias; y rogamos y enrnrgamos á los Arzobispos y Obispos, y sus Vicario [...] pedir, demandar y recoger qualesquier limosnas, y ayuden por su parte quanto sea posible y requiere la piedad de tan santa obra”, lásd: *Recopilación de las Leyes de los Reynos de las Indias*. Madrid, 1681. Libro I, Título XXI, Ley VIII (1618).

³² „Y generalmente encargo a mis sucesores legítimos en mis coronas y señoríos que por tiempo las poseieren, honren a sus reynos y se desvelen en su conservación y aumento, honren, favorezcan y amparen a sus vasallos, porque lo merecen, y aunque esto es general en todos los reynos, en particular les encargo el amor y cuidado de los reynos de España, y muy especialmente de la Corona de Castilla, pues es notorio las fuerças de gente y dinero que hemos sacado de esta Corona en tiempo de los señores reyes mi Abuelo, y Bisabuelo y de el Rey mi señor, mi padre, y en el mío, para las guerras de Flandes, Alemania, Francia, Italia, Inglaterra, Levante y otras partes, y los servicios y derramamiento de sangre que en todo han hecho y hacen cada día en la defensa de la Religión Catholica”, lásd: Fernández Álvarez, Manuel: *Testamento de Felipe IV.* Editora Nacional, Madrid, 1982. 73.

korona e felvállalt globális küzdelmének terhére a spanyol Arany század egyik legismertebb költője, Francisco de Quevedo zseniális műve jól vissza is adja.³³

4. Nagymester...

A keresztes és lovagi eszme fennmaradásával együtt fennmaradtak a spanyol középkori lovagrendek is. A spanyol királyságokban a középkorban alapított lovagrendek – *Orden de Alcántara* (1154), *Orden de Santiago* (1158), *Orden de Calatrava* (1158), *Orden de Montesa* (1317) – presztízse a kora újkorban is töretlen volt, sőt egyre nőtt.³⁴ Még inkább, hogy a 12. századi lovagrendek nagymesteri címét Izabella és Ferdinánd a 15. század végén megszerezte, majd unokájuk, Károly császár kijárta egykori nevelőjénél, akkor már VI. Adorján pápánál (1521–1523), hogy örökletessé is tegye azt, és innentől fogva e rendek nagymesteri címe a koronával volt egybekapcsolva.³⁵ Csak zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a császárságban ugyan ott volt a Német Lovagrend, de annak nagymesteri tisztét a Habsburgok csak alkalomszerűen bírták a 16-17. század során, a méltóság majd csak a 19. században vált örökletessé és a dinasztiaiával egybekötötté. A spanyol lovagrendek óriási birtokokkal rendelkeztek az Ibériai-félszigeten, igazgatásukat külön tanácsba, a Lovagrendek Tanácsába (*Consejo de las Órdenes*) szervezte az uralkodó, amelynek külön elnöke volt.³⁶ Még tovább erősíthette ezt a keresztes tudatot, hogy miután az oszmánok a Johannita lovagokat kiszorították Rodoszról (1522), Károly császár a lovagoknak adta Máltát (1530), azzal a szándékkal, hogy az oszmánok földközi-tengeri nyugati terjeszkedését felfogják a spanyol partok védelmére, amely küldetés egyik legkiemelkedőbb állomása Málta oszmán ostroma (1565) volt. A Johannita Lovagrend és a Habsburgok közti szoros viszonyt mutatja, hogy a dinasztia egyik tagja, a spanyol udvarban nevelkedő Vencel főherceg megkapta (1577) a

³³ „En Navarra y Aragón no hay quien tribute un real; Cataluña y Portugal son de la misma opinión; sólo Castilla y León y el noble pueblo andaluz llevan a cuesta la cruz. Católica Majestad ten de nosotros piedad pues no te sirven los otros así como nosotros”.

³⁴ Ayala Martínez, Carlos de: *Las órdenes militares hispánicas en la Edad Media (siglos XII-XV)*. Marcial Pons Historia, Madrid, 2007.

³⁵ Rodríguez Blanco, Daniel: La organización institucional de la Orden de Santiago en la Edad Media. *Historia. Instituciones. Documentos*, 12. 1985. 167–192. 178., A Montesa lovagrend nagymesteri titulását csak a 16. század vége felé kapcsolták a koronához.

³⁶ Feliciano Barrios: *La Gobernación de la Monarquía de España Consejos, Juntas y Secretarios de la administración de corte (1556–1700)*. Madrid, 2015. 566.

rend nagyperjeli tisztét, az udvar kedvelt festőművésze, Alonso Sánchez Coello meg is örökítette a rend ornátusában a főherceget.

Hasonlót látunk portugál vonatkozásban is. Az afrikai felfedezések és a foglalás során kiemelt szerep jutott a még a Pápaság támogatásával a Templomosok örökébe alapított³⁷ (1318) portugál Krisztus Lovagrendjének³⁸ (*Ordem de Cristo*). A rend nagymestere 1420-tól kezdve mindig a királyi család tagjai közül került ki, az első maga Tengerész Henrik infáns volt.³⁹ A Krisztus Lovagrendjét a korábban alapított másik két portugál lovagrenddel – *Ordem de São Bento de Avis* (1146), *Ordem Militar de Sant'Iago da Espada* (1175) – egyesítve örökös nagymesterré *Praeclara Clarissimi* kezdetű bullájában (1551) a pápa a mindenkor portugál uralkodót tette meg.⁴⁰ Amikor a Habsburgok megörökölték a portugál trónt (1580), azzal együtt e lovagrendek örökös nagymesterei tisztét is megszerezték, ami csak tovább erősítette a lovagi eszmét, a keresztes ideált. Főként, hogy a protestáns Anglia és Hollandia az 1580-as évektől kezdve sokkal nyíltabban lépett fel a Habsburgokkal szemben úgy az Indiákon, mint a tengereken is, amely küzdelem szinte globális méreteket öltött a századfordulóra.

Az Aranygyapjas rend (*Ordre de la Toison d'or*) a legkiemelkedőbb az összes rend közül, amelynek nagymesterei méltósága eredetileg is öröklés útján szállott át elsőszülöttségi sorrendben az utódokra, a Habsburgok is így jutottak hozzá a burgundi örökséggel együtt a 15. század végén, amint arra fentebb már utaltam. A tagságot a dinasztia tagjai a 16-17. században mindig a spanyol uralkodótól, mint a rend nagymesterétől kapták, bár a főhercegek közül sem kapta meg mindenki, nagyon érdekes, hogy a spanyol uralkodók 16-17. századi armálsaiban is csak ennek a lovagrendnek a szimbóluma jelenik meg, a többi lovagrend jelképe – aminek ugyancsak a nagymesterei voltak – egyáltalán nem. A spanyol Habsburg uralkodók közül többet is megfestettek a rend nagymesterei ornátusában, ellenben más lovagrendével.

A 16-17. században számos magas méltóságot viselő személyt – többek között az új-spanyolországi és perui alkirályokat is – e rendek valamelyikének jelvényét viselő személyként festették meg, ami jól mutatja, hogy mennyire fontosnak tartották ezt a lovagrendi tagságot. A korszak kulturális életének

³⁷ *Bullarium patronatus Portugalliae regum in ecclesiis Africae, Asiae atque Oceaniae*, 2–6.

³⁸ <https://digitarq.arquivos.pt/details?id=4251169>

³⁹ Bruno Tadeu Salles: A administração do Infante D. Henrique na Ordem de Cristo e os inícios da expansão marítima portuguesa no século XV (1420–1460). *Revista Tempo de Conquista*, Vol. 4. (2008) 1–25.

⁴⁰ Olímpio de Melo; *Ordens Militares Portuguesas e outras Condecorações*. Lisboa, Imprensa Nacional, 1922.

kiemelkedő képviselői közül többen is tagjai voltak valamelyik lovagrendnek, Lope de Vega például a Johannita-rendnek, a róla készült porté is a rend ornátusában örökítette meg, Diego Velázquez a Santiago-rendnek, az Udvarhölgyek címet viselő híres festményén a rend keresztjét maga az uralkodó, IV. Fülöp király festette meg az alkotáson portrészerűen feltűnő művész ruhájára. Szent Jakab (Santiago) apostol középkori legendájának – miszerint fehér lován egy csatában megjelent és a keresztényeket a mórok feletti nagy diadalhoz segítette – továbbélését mutatja, hogy az Santiago apostol, mint Spanyolország patrónusának ünnepét a 17. században már törvényben rendelte el az uralkodó.⁴¹

5. Kettős felfogás a *raison d'état* eszmével szemben

A Habsburg fivérek – Károly és Ferdinánd főherceg-infánsok – a 16. században tehát olyan örökségbe ültek bele, olyan környezetben nevelkedtek – a burgund, a spanyol és a császári udvart is ide értve –, amely alapvetően a középkori lovagi eszmét vallotta még magáénak.⁴² Nagyon érdekes, hogy Miksa császár az 1510-es években még azzal a gondolattal is eljátszott, hogy Szent Péter trónját megszerzi és maga pápa lesz.⁴³ A 16-17. században a dinasztiaiból jónéhányan egyházi pályára léptek, püspökök, bíborosok, a Német Lovagrend koadjutorai majd nagymesterei lettek, a főhercegnők, vagy infánsnők közül sokan valamelyik apácarendbe léptek be a családi elvárások és hagyományok mentén, a spanyol infánsnők főként a Klarissza Rend soraiba. A politikában is meghatározó szerepet játszó infánsnők közül számosan klarissza apácaként vannak megfestve, Károly császár leánya, Mária császárné (†1603), leánya, Margit főhercegnő (†1633), II. Károly anyja, Mária Anna főhercegnő, spanyol királyné

⁴¹ „Por quanto son notorios los beneficios y favores tan continuados, que los Señores Reyes mis progenitores é yo, y estos mis reynos hemos recibido, y cada dia recibimos mediante el auxilio del glorioso Apóstol Señor Santiago, como Patron de ellos y los que me promete la confianza con que lo espero por su intercesion, me obligan á mostrarlo con algun reconocimiento dedicado á su mayor culto y veneracion, he resuelto, que estos mis reynos de Castilla tambien por via de reconocimiento envien al Santo Apóstol en cada un año perpetuamente mil escudos en oro del dinero que se distribuye por su mano; los quales ha de llevar á aquella santa Iglesia, en mi nombre y de los Reyes mis sucesores, el Alcalde Mayor mas antiguo de la Audiencia de mi reyno de Galicia, y hacer entrega de ellos el mismo dia del glorioso Apóstol cada año, empezando el de este presente”, *Novísima Recopilación de las Leyes de España*. Tomo I, Madrid, 1805, Libro I, Título I, Ley XV (1643).

⁴² Károly többször találkozott apai nagyapjával, Miksa császárral, akitől a lovagias eszmét eltanulta, viselkedésében is őt utánozta, lásd: Geoffrey Parker: *Carlos V – Una nueva vida del emperador*. Madrid, Planeta, 2019. 55.

⁴³ Hare i. m. 166–167.

(†1696), a spanyol birodalom gyámkormányzója (1665–1675) is. Károly császár egyik leánya, Johanna infánsnő, özvegy portugál hercegné (†1573), unokafivére, Gandia hercege, Francisco de Borja, a jezsuita rend generálisának segítségével a jezsuitákhoz lépett be titokban – példátlan módon –, hiszen a rend tagjai csak férfiak lehettek.⁴⁴ Mindez jól mutatja, hogy a dinasztia mennyire kötődött az egyházhoz a kora újkorban is.

A Habsburgok a spanyol uralkodók keresztes eszméjét, a szunnita iszlámmal szembeni küzdelmet részben hitbéli meggyőződéssel részben politikai kényszerűséggel vállalták fel és vitték tovább a kora újkorra is. A *Rex Catholicus* címnek a spanyol királyi titulaturával örökletesen történő egybekapcsolását Károly főherceg-infáns kijárta X. Leó pápánál (1513–1521), aki azt *Pacificus et aeternus* kezdetű bullájával (1517) meg is tette.⁴⁵ Az 1518. évi valladolidi rendi gyűlés irataiban már katolikus felségként („Muy alto e muy poderoso católico rey e Sennor”) szerepel az anyja, Johanna királynő mellé társuralkodóvá fel-eketett Károly.⁴⁶ A katolikus felség cím azért is fontos volt, mert a francia uralkodók a *'Rex Christianissimus'*⁴⁷ azaz a 'legkeresztényibb király' titulust használták (már jóval korábbról), az angol uralkodók pedig a *'Defensor fidei'* azaz a 'hit védelmezője' címet kapták meg nem sokkal később (1521) a Medici pápától.⁴⁸ Ez az az időszak, amely a középkori 'keresztény univerzalizmus' eszmeiségének végét, és az 'államérdek' (*raison d'état*) primátusát hozta el az európai országok egy jelentős részében.⁴⁹ Ezt bizonyítja, hogy a francia és az angol uralkodók számára e kitérítő címek birtokában sem okozott semmiféle erkölcsi aggályt a császárral vagy a spanyol uralkodóval szemben akár az oszmánokkal vagy a mórokkal is szövetségre lépni a 16–17. század során. Nagyon érdekes, hogy erről a francia–oszmán szövetséges viszonyról V. Károly császár Rómában a pápa, a bíborosi kollégium és az ott tartózkodó külföldi követek előtt

⁴⁴ Ana García Sanz: Juana de Austria: un modelo de intervención femenina en la Casa de Austria. In: Sánchez Hernández, María Leticia: *Mujeres en la Casa de Austria una red social, cultural, religiosa y política*. Madrid, Ediciones Polifemo, 2019. 251–270. 258.

⁴⁵ Bethany Aram: La reina Juana entre Trastámaras y Austrias. In: José Manuel Nieto Soria y María Victoria López-Cordón Cortezo (ed.): *Gobernar en tiempos de crisis: las quiebras dinásticas en el ámbito hispánico 1250–1808*. Madrid, Sílex, 2008. 31–44. 41.

⁴⁶ *Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*, Tomo IV, 260.

⁴⁷ Noël Valois: Le Roi très chrétien. In: *La France chrétienne dans l'histoire*. Paris, 1896. 317–330.

⁴⁸ J. Mainwaring Brown: Henry VIII's Book, „Assertio Septem Sacramentorum,” and the Royal Title of „Defender of the Faith”. *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 8 (1880) 242–261.

⁴⁹ Friedrich Meinecke: Machiavellism. *The Doctrine of Raison d'Etat and its place in Modern History*. New Haven, Yale University Press, 1962.

1536-ban tartott szónoklatában nyíltan beszélt.⁵⁰ Az angol királyok – Rómával szemben – saját protestáns egyházat is alakítottak, amelynek ők maguk lettek az örökös egyházfői, a 16. század második felében pedig nyílt szövetségre léptek az oszmán és a marokkói szultánokkal.⁵¹ A spanyol Habsburgok azonban ragaszkodtak a középkori eszméhez, és nem csak geostratégiai megfontolásból, de hitbéli meggyőződésből is komolyan véve a *katolikus felség* címet, a 16–17. században végig a kereszténység egységének megőrzésére, illetve helyreállítására törekedtek. E küzdelem vázolója ugyancsak külön tanulmányt igényelne.

Nagyon érdekes, hogy Burgundia kivételével a Habsburg-ház uralma alatt álló országok, az Ibériai-félsziget, Itália, az örökös tartományok, de főképp a Magyar Királyság voltak azok, amelyek az iszlám jelentette kihívással és fenyegetéssel közvetlenül találkoztak. Katolikus Izabella végrendeletében a mórokról és a törökökről nem, mint a spanyol korona, hanem mint a kereszténység ellenségéről beszél.⁵² Ezzel egyértelműen *egyetemes ügy* szintjén tartja meg a szunnita iszlámmal szembeni küzdelem kérdését, sőt e téren utódai számára ki is jelölte a követendő politikát.⁵³ A spanyol korona a *reconquista* okán, a földközi-tengeri és afrikai harcok miatt, a császári korona a kereszténység legfőbb világi szimbólumaként, a magyar Szent Korona pedig az oszmánokkal szembeni küzdelem évszázados hagyományaként adott tekintélyt és egyben kötelezettséget is a dinasztiának.⁵⁴ Ahogyan az ibériai gondolkodásban – látjuk

⁵⁰ „Y asi mesmo a V. S^d y a todos nosotros será nottorio qunato por parte del rey de Francia de continou de tales effettos se ayán estorvado digo de la paz de la Cristiandad y de la guerra que con ella a los enemigos de Dios y nuestros se pudiera haver hecho”, lásd: Vicente de Cadenas y Vicent: *El discurso de Carlos V en Roma en 1536*. Madrid, Hidalguía, 1982. 61–63. 61.

⁵¹ Jerry Brotton: *The Sultan and the Queen. The Untold Story of Elisabeth and Islam*. New York, Viking, 2016. 205.

⁵² „Otrosí, por quanto por la See Apostólica nos han seído conçedidas diuersas vezes la cruzada e jubileos e subsidios para el gasto de la conquista del regno de Granada e para contra los moros de África e contra los turcos, enemigos de nuestra sancta fe cathólica”, lásd: *Testamento y codicillo de Isabel la Católica*.

⁵³ „E ruego e mando a la dicha prinçesa, mi hija, e al dicho prinçipe, su marido, que como católicos prinçipes tengan mucho cuidado de las cosas de la honrra de Dios e de su sancta fe, selando(sic) e procurando la guarda e defensión e enxalçamiento della, pues por ella somos obligados a poner las personas e vidas e lo que touiéremos, cada que fuere menester, e que sean muy obedientes a los mandamientos de la santa madre iglesia e protectores e defensores della, como son obligados, e que no çesen de la conquista de África e de pagnar por la fe contra los ynfieles, e que siempre fauorezcan mucho las cosas de la Sancta Ynquisición contra la herética prauidad”, lásd: *Testamento y codicillo de Isabel la Católica*.

⁵⁴ „Ha szíveteken viselitek a vallás ügyét és hazátok szabadságát, ha megvédvé kívánjátok látni a gyalázatos ellenségtől nejeitek tisztaságát, gyermekeiteket, javaitokat és saját életetöket; bizonyára örömmel fogtok igyekezni és mindent megtenni, hogy szép terveim valósítását mielőbb sikeresen megkezdhessem és szerencssen befejezhessem”, ld. Ferdinánd beszédét a

ezt az uralkodók nyilatkozataiban, és az irodalmi művekben, a középkori lovagrendek presztízisének fennmaradásában –, úgy a magyarban is volt egy hasonló öntudat, Werbőczy a Tripartitumban ezt világosan leírta.⁵⁵

E gondolatok egyértelműen a középkori keresztény univerzalizmus felfogását tükrözik, és ebből fakadt, hogy a Habsburgok országaikat és népeiket nem csak *nemzetekként* fogták fel, hanem mint egy *univerzális* ügy, a *kereszténység ügyének* szolgálójaként is. Az egyetemes birodalmi eszme, a *monarquía universal* Károly császár gondolkodásában már erőteljesen jelen volt, a bíborosi kollégiumban elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy nem az egész világ királya akar lenni, mint ahogyan azzal sokan vádolják, hanem a kereszténységet akarja a háborútól megóvni.⁵⁶ II. Fülöp időszakától a *monarquía católica*, azaz a katolikus monarchia elnevezés is szokássá vált.⁵⁷ IV. Fülöp testamentumában pedig egyértelműen *expressis verbis* kimondja, hogy a spanyol uralkodó sokkal inkább a vallási-erkölcsi megfontolások mentén kell, hogy kormányozzon, semmint a politikai érdekek mentén.⁵⁸

Érdekes, hogy a spanyol Habsburgok nem a nevüket írták alá a hivatalos okmányokra, hanem a „*Yo el Rey*” azaz „Én a király”, „*Yo el Príncipe*”, „Én a herceg”, „*Yo la Princesa*”, „Én a hercegnő” formulát használták szemben a bécsi rokonsággal, akik mindig a keresztnevüket írták alá. Uralkodói címereikben, pecsétjeiken, amit a (törvény)könyvekre rányomattak, királyi paloták, városházák, katedrálisok, egyetemek, kollégiumok stb. falára kőből kifaragtak alapvetően országaik – Kasztília, Aragónia, Granada, Burgundia, Ausztria,

budai diétán a rendek előtt 1527-ben, közli: Fraknói Vilmos (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comitalia regni Hungariae 1. 1526–1536*. Budapest, 1874. 138.

⁵⁵ „És ezután (irigység nélkül legyen mondva) nem volt oly nép vagy nemzet, a mely a keresztény köztársaság megvédése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar; a mely (hogy a régiebbeket ne is említsem) mintegy száznegyven éven át a rettenetes törökökkel szemben, hol támadva, hol védekezve, a mohamedán undokság egész vadsága ellen legnagyobb dicsőségére küzködvén, különféle kétes háborúkban soká és gyakran a legvérengzőbb csatákat vívta és a többi kereszténységet (nehogy mintegy szétört gátakon túl terjedjen az ellenség dühe) vére hullásával, élte odaadásával és sebeivel biztosította és mentette, akkora vitézséggel és oly természeti erőkifejtéssel, hogy élete jobbadán fegyver alatt tölt el”, Werbőczy István: *Tripartitum* előszó.

⁵⁶ „Y algunos dicen que yo quiero ser monarca del mundo y mi pensamieto y obras lo muestran que es lo contrario [...] quiero lo dar de manera que la Cristiandad esté segura de guerra”, lásd: Cadenas y Vicent i. m. 62.

⁵⁷ Luis Ribot: ¿Hispanica, Católica o de España? Precisiones sobre la monarquía de los Austrias. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Tomo CCXX, Cuaderno II, 2023.

⁵⁸ „Ruego y encargo a mis sucesores que por tiempo fueren, gobiernen mas las cosas por consideraciones de religión, que no por respeto de el estado político”, *Testamento de Felipe IV...* 13.

Nápoly stb. – szimbólumai jelentek meg. Számos helyen a nápolyi királyi armálishoz tartozó jeruzsálemi kereszt és az Árpádok vörös-ezüst sávós jelképe is, amelyet még Ferdinánd aragón király Nápoly elfoglalásával szerzett meg a 16. század elején. A Habsburgok a címeiket, köztük a „Jeruzsálem királya” titulust még az Indiákon kiadott okmányokba is beleírták,⁵⁹ amely ugyancsak ezt a keresztet tudatos volt hivatott hirdetni és erősíteni az egész birodalomban, az indiánok között is. Érdekesség, hogy a Károly császár idejében nyomtatásban kiadott (1555) és az Indiákon évszázadokig használt *Las Siete Partidas* törvénykönyv borítóján a császári címerben az Árpádok hétszer vágott mezeje is szerepelt a jeruzsálemi kereszt mellett.

A császár törvényben rögzítette, hogy nagyünnepek alkalmával – az Indiákon – a királyi lobogót vigyék ki és azt az alkirály mellett kísérik a királyi törvényszék bírái is.⁶⁰ A birodalmi lobogón ellenben nem az országaik jelképei, hanem csak a burgundi kereszt, Szent András apostol keresztje jelent meg, szimbolizálva azt, hogy a spanyol birodalom az egész kereszténység, a katolikus vallás és a katolikus egyház ügyének szolgálatában áll. Nem véletlen, hogy az Indiákon a 16-17. században számos város armálásában megjelenik a burgundi kereszt, Héraklész oszlopai, illetve a *Plus Ultra* felirat. Az Escorial palotában a II. Fülöp által megfestetett 16. századi nagy csatajelenetekben ezek a birodalmi lobogók tűnnek fel a spanyol terciók soraiban, illetve a flotta hajóinak árbocain. Ugyanezt látjuk például Diego Velázquez, a harmincéves háború egyik fontos eseményét – Breda átadását – megörökítő alkotásán is. A spanyol uralkodók erről a missziós küldetéstudatról az Indiák törvénykönyvének első, a Szent katolikus hitről szóló cikkelyében tanúbizonyságot is tesznek.⁶¹ A

⁵⁹ „que en todas las Provisiones y títulos que despacharen en nuestro nombre, hagan poner los títulos en la forma siguiente. Don N. por la gracia de Dios, Rey de Castilla, de Leon, de Aragon, de las Dos Sicilias, de Jerusalem, de Navarra, de Granada, de Toledo, de Valencia, de Galicia, de Mallorca, de Sevilla, de Cerdeña, de Córdoba, de Córcega, de Murcia, de Jaen, de los Algarves, de Algecira, de Gibraltar, de las Islas de Canaria, de las Indias, Islas y Tierra firme del Mar Océano; Archiduque de Austria; Duque que de Borgoña, de Bravante y Milan; Conde de Abspurg, de Flandes, de Tirol, y de Barcelona; Señor de Vizcaya, y de Malina”, lásd: *Recopilación...* Libro II, Título I, Ley VIII (1581).

⁶⁰ „En las Ciudades de la Indias es costumbre usada y guardada sacar nuestro Pendon Real las vísperas, y días señalados de cada un año, el de Pasqua de Reyes en Lima: el de San Hipólito en México, le lleva un Regidor por su turno, y acompañándole, para mayor honra y veneracion, el Virey, Oidores, y Regimiento van á Vísperas y Misa [...] nuestra voluntad es, que esta costumbre se continúe”, lásd: *Recopilación...* Libro III Título XV Ley LVI (1530).

⁶¹ „Y teniéndonos por mas obligado que otro ningun Príncipe del mundo á procurar su servicio y la gloria de su Santo Nombre, y emplear todas las fuerzas y poder, que nos ha dado, en trabajar que sea conocido y adorado en todo el mundo por verdadero Dios, como lo es, y Criador de todo lo visible, é invisible; y deseando esta gloria de nuestro Dios y Señor, felizmente hemos conseguido traer al Gremio de la Santa Iglesia Católica Romana las innumerables Gentes y

spanyol uralkodók készek voltak a birodalom minden erőforrását a katolikus hit terjesztésére, a katolikus hit és az egyház védelmezésére áldozni. A testamentumaikban mindezt következetesen megerősítették, amint arról IV. Fülöp végrendeletében *expressis verbis* szól is.⁶²

A (spanyol) Habsburgok tehát országaikat egyértelműen eszköznek is tekintették, amellyel a katolikus egyház és vallás ügyét kívánták szolgálni. A *reconquista* időszakából, még a 13. századból maradt meg az a kasztíliai jogfelfogás, hogy az országot nem szabad felosztani a király fiai között, hanem egyben kell tartani, sőt, lehetőség szerint az összes többi királyságot is – amit sikerül újabban megszerezni, mint például Portugáliát 1580-ban – mindig egy koronás fő uralma alatt megtartani. Ezt a majorátus szemléletet az uralkodók valóban következetesen meg is tartották, végrendeleteikben pedig magyarázatot is fűztek hozzá.⁶³ II. Fülöp portugáliai (tomari) felavatása (1581) után a koronázási zsetonjaira vert „*PHILLIP II HISP ET NOVI ORBIS REX*”, azaz, hogy „*II. Fülöp Spanyolország és az Újvilág királya*”, illetve a hátoldalán olvasható „*NON SUFFICIT ORBIS*”, azaz „*a világ nem elég*” éppen ezt a politikát adja vissza. Portugália megszerzése után az oszmánokkal szembeni küzdelem immár ténylegesen globális méretekben, Kelet-Afrikában, az Indiai-óceánon és Ázsiában is folyt. Az akkoriban épült Habsburg erődök Marokkóban, Algíriában, Tunéziában, Kenyában, Mozambikban, Iránban, Ománban, Indiában stb. a mai napig is erről a szinte határtalanná váló küzdelemről tanúskodnak.

Naciones que habitan las Indias Occidentales, Islas y Tierra firme del Mar Océano, y otras partes sujetas á nuestro dominio”, lásd: *Recopilación...* Libro I Título I Ley I.

⁶² „En todos mis reynos, estados y señoríos, se ha guardado y guarda la Religión Cathólica Romana, y mis gloriosos predecesores la han guardado y mantenido y gastado y empeñado en defensa de ella el patrimonio real, anteponiendo la gloria y honra de Dios y de su Santa Ley a todas las cosas y consideraciones temporales; y porque esta es la primera obligación de los reyes, ruego y encargo a mis sucesores, que cumpliendo con ella, hagan y executen lo mismo”, lásd: *Testamento de Felipe IV...*11.

⁶³ „declaro expressamente que quiero y es mi voluntad, que los dichos reynos de la Corona de Portugal ayan siempre de andar y anden juntos y unidos con los reynos de la Corona de Castilla, sin que jamás se puedan dividir ni apartar. los unos de los otros, por ninguna causa que sea, o ser pueda, por ser esto lo que más conviene para la seguridad, aumento y buen gobierno de los unos y de los otros, y para poder mejor ensanchar nuestra Sancta Fe Cathólica y acudir a la defensa de la Iglesia”, lásd: *Testamento de Felipe II...*23.

6. Összegzés helyett...

A (spanyol) Habsburgok 16-17. századi politikáját érdemes a szimbólumokon, illetve az uralkodók nyilatkozatain keresztül is vizsgálni, mert azok jól visszaadják mindazt, amelynek mentén gondolkodtak. A címerek, titulusok, pénzermék, pecsétek nagyon fontos lenyomatai annak a politikai kultúrának, amelyet a középkorból a kora újkorra is áthoztak, mozgatórugóinak elemzése persze önálló tanulmányt igényelne.

INTERDISZCIPLINÁRIS TERMÉSZETJOGI DISZKURZUS

Kutatási eredmények egy nemzetközi együttműködésből II.

Petrasovszky Anna*

*„Amor erga patriam, quem non verbis modo praeseferre,
sed rebus factisque patefacere est officii boni civis [...]”*

Szibenliszt Mihály

Institutiones juris naturalis I. 1820

1. Bevezetés – Természetjog a magyar jogi oktatás horizontján

A természetjog oktatásának közép- és kelet-európai történeti vizsgálata során a kutatás első szakasza a régi négy meghatározó politikai entitásra – Csehországra, Horváthországra, a Cári Oroszország nyugati felére és a 18. századi Lengyel–Litván Unióra – koncentrált. Ezek az esettanulmányok egyértelműen feltárták, hogy a természetjog nem csupán elméleti-filozófiai konstrukcióként, hanem oktatáspolitikai eszközként is szolgált a birodalmi modernizációs törekvések érdekében. A természetjogi oktatás bevezetése mindenütt szoros összefüggésben állt az államszervezés, az oktatási reformok és a központi kormányzat racionalizáló tendenciáival.

A kutatás rávilágított arra, hogy a természetjogi gondolkodás a felvilágosodás szellemi hátországában fejlődött, de mindig alkalmazkodott az adott politikai és társadalmi környezethez. A prágai és zágrábi példák megmutatták, hogyan épültek be az osztrák államközpontú reformok során a természetjog normái

* Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Szibenliszt Mihály: *Institutiones juris naturalis I.* Jaurini, Typis Leopoldi Streibig, 1820, Praefatio, V. <https://archive.org/details/institutionesjur00szib/page/n2/mode/1up>

az egyetemi tantervekbe, s hogyan váltak kötelezővé Karl Anton Martini tankönyvei. Oroszország nyugati felén a természetjog oktatásának története ékes példája volt annak, hogy feszülhetett egymásnak a szabad gondolkodás és a birodalmi kontroll, míg a Lengyel-Litván Unióban a fiziokrata természetjog-politika termékeny talajra talált az értelmiségi reformkörökben. Ezek a kutatások Ivo Cerman, Ivana Horbec, Volodymyr Kyrychenko és Thérance Carvalho munkásságára támaszkodva gazdagították a természetjogi gondolatok közép- és kelet-európai recepcióját.

A tanulmány első szakaszából világosan kiderült, hogy a természetjog nem elszigetelt jogfilozófiai elméletként volt jelen, hanem mint az állam jogalkotás, az alkotmányosság és az egyetemi oktatás együttes formálója. A természetjogi tanszékek, a tankönyvek tartalma és az oktatási rendeletek mögött mindig felfedezhetők voltak azok a hatalmi és társadalmi mintázatok, amelyek a felvilágosult abszolutizmus és az alkotmányos reformtörekvések mentén alakultak. A nyugat-európai modellek átvétele és lokalizálása mindegyik vizsgált térségben eltérő, mégis jól összevethető jelenségként rajzolódik ki.

A természetjogi diskurzus történetének következő nagy kérdése, hogy mindez hogyan érvényesült a Magyar Királyság jogi és oktatási rendszerében. Közismert, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia egyik legnagyobb és legösszetettebb része volt, saját jogi tradícióval, rendi alkotmányossággal és erős nemesi öntudattal. Ezért különösen izgalmas megvizsgálni, hogyan illeszkedett bele ebbe a közegbe a természetjog, mint egyetemes, racionális és felvilágosult elmélet.

A tanulmány második szakaszának célja tehát annak feltárása, hogy miként jelent meg a természetjog a magyarországi egyetemen és jogakadémiákon, valamint az oktatási rendeletekben. Kik voltak e tanok terjesztői, hogyan fogadták ezeket a magyar jogászok és politikusok, milyen intézményi keretek között zajlott az oktatásuk? A tanulmány e részében kiemelt szerepet kapnak majd a nagyszombati, pesti és pozsonyi oktatási központok, valamint a regionális jogakadémiák.

A magyar példák részletes bemutatása nemcsak a térség természetjogi hagyományának komplexitását világítja meg, hanem lehetőséget ad arra is, hogy a nemzetközi összehasonlító elemzésekbe a magyar tapasztalatokat szervesen beillesztjük. Így a természetjog tanításának magyarországi története nemcsak hazai jelentőséggel bír, hanem szerves része a közép-európai eszmetörténetnek. Ezzel a tanulmány új szakaszba lép: a természetjog hazai viszonyainak feltérképezésével tovább tágítja azt a látókört, amelyből a modern közép-európai jogrendszerek története értelmezhetővé válik.

2. A magyar természetjogi oktatás bölcsője – Werbőczy öröksége

A természetjogi gondolkodás magyarországi jelenlétének első jelentős dokumentuma Werbőczy István *Tripartituma* (1517), amely több évszázadon át nemcsak a magyar köz- és magánjog meghatározó forrása volt, hanem a Habsburg Birodalom területén is partikuláris jogként szolgált. Werbőczy műve nem csupán egy szokásjogi gyűjtemény, hanem egyfajta tudományos igénnyel megalkotott kodifikációs kísérlet, amely a korszakban uralkodó, Aquinói Szent Tamás teológiájára épülő természetjogi felfogásba illeszkedett. E korabeli theocentrikus jogszemlélet a jog végső forrását az isteni értelem visszatükröződéseként értelmezett a természetjogban látta².

Werbőczy nemcsak a jogbizonytalanságot kívánta megszüntetni, hanem törekedett arra is, hogy a magyar jogi gondolkodást felemelje az európai keresztény államok szellemi színvonalára. Jogfelfogásában a természetjog nem elvont spekulációként, hanem az igazságosság megnyilvánulásaként jelent meg.³ Bár a természetjogot teológiai alapokon értelmezte, a királyi hatalom forrását a népakaratból származtatta – ezzel megelőlegezve a társadalmi szerződéselmélet egyes elemeit is. Az emberi törvények nála már szekularizált, népképviselési alapokra épülő konstrukcióként jelennek meg: a jogalkotói hatalom a nemzet közösségéből ered.⁴

Ez a kettősség – isteni eredetű igazságosság és a földi legitimitáció – sajátos hidat képez a klasszikus természetjog és a modern jogelmélet között. A közösségi akarat alapuló királyválasztás eszméje, és az ezzel járó hatalomátruházás, Werbőczynél már tudatos államelméleti jelentőséggel bír. Mindez nem jelentette azonban azt, hogy a korszak magyar tudományos életében elmélyült természetjogi diszkurzus alakult volna ki: ahogy Moór Gyula megállapította, a *Tripartitum* által megszilárdított jogrendszer annyira uralkodóvá vált, hogy az elméleti természetjogi spekulációk csak megkésve, a 18. századtól kezdődően tudtak meggyökerezni.⁵

² Petrik Béla: Werbőczy István Hármaskönyve. *Hitel*, 2014/27. 24.

³ Nagy Ernő: *Werbőczy és a felvilágosodás*. (Palaestra Calasactiana, A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől) Szeged, Juhász István Könyvnyomdája, 1941. 135.

⁴ Bónis György: Törvény és szokás a hármaskönyvben. In: Balás P. Elemér (szerk.): *Werbőczy István*. Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina – Nagy-nyomda, 1941. 137–139.

⁵ Moór Gyula: *A jogbölcsélet problémái*, Budapest: Hatágú síp alapítvány, Budapest, 1992. 42-43.

A 17. századi magyar szerzők, például Kitionich János⁶ vagy Illésházy György⁷ még döntően a római jog hagyományaiból merítettek, miközben a természetjogi tematika egyre inkább filozófiai kontextusban kezdett megjeleni. Az első, tárgyiasult és intézményes formát öltő természetjogi oktatás a 18. század hajnalán jelent meg, különösen Simándi István (Sárospatak) és Szilágy István (Debrecen) munkássága révén. Tanításaikban ők választották le a bölcséleti etikától és tették önálló tárggyá a természetjogot, ezzel megvetve annak elméleti oktatási alapjait Magyarországon.⁸ Ebből a szempontból az ő tevékenységük mérföldkő a természetjog magyarországi tudományos művelésében.⁹

3. A természetjog oktatásának fordulópontja: a Nagyszombati Egyetem és az állami befolyás alakulása

A természetjogi oktatás intézményesülésének egyik kiemelkedő fejezete a Pázmány Péter által 1635-ben alapított Nagyszombati Egyetemhez köthető, amely az 1777-ig tartó működése során fontos szerepet játszott a magyarországi jogi oktatás formálásában. Az intézmény, amelyet ma a Trnava University is elődjének tart, *Erika Juriková* kutatásai révén került újra a természetjog oktatásáról szóló diskurzus középpontjába a már említett nemzetközi projekt keretében.

A 17. század derekán, amikor a bölcséleti és teológiai karok mellett fokozatosan felfejlődött a jogi képzés is, a természetjogi tananyag beemelése ideológiai viták keresztüztüzébe került. Két markáns álláspont ütközött: A Bécsi Egyetem és a császári kormányzat inkább a római jog és a természetjog elsőbbségét hangsúlyozta, míg a Magyar Helytartótanács a hazai jogi hagyományok megőrzését szorgalmazta. A vita nem pusztán szakmai volt, hanem mély közéleti tartalommal is bírt.

Mária Terézia 1769. szeptember 26-i rendeletével döntő lépést tett: elrendelte egy természetjogi tanszék felállítását, amely a bécsi abszolutista állameszme

⁶ Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Pest, 1852. 53.

⁷ Illésházy György : *Disputatio de iustitia originali eiusque inessendi modo*. Trenschinii, 1640. Pauler Tivadar: Az észjogtudomány fejlődése ,s jelen állapota. *Tudománytár Új folyam*, 1843/7. 209.

⁸ Pecze Ferenc: Az első magyarországi jogakadémiák alapítása és a tananyag korszerűsítése a XVIII-XIX. századfordulóján. *Jogtudományi Közöny*, 1968/3. 148.

⁹ Anna Petrasovszky: The Dual Perspective of Stephanus Werbőczy's Natural Law Theory. In: Varga Zoltán (szerk.): *Jogi kihívások és válaszok a XXI. században* 2. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2023. 174–180.

oktatási eszközévé vált. A reform mögött olyan befolyásos szereplők álltak, mint a Bécsi Udvari Államtanács és Festetics Pál, akik a természetjog révén kívánták megszilárdítani az uralkodói hatalmat a magyar nemességgel szemben.

A természetjogi tanok előadását egyelőre nem egy kizárólag erre a tananyagra szakosodott professzorra, hanem a római jog tanárára bízta. Az oktatás során használt alapművek közé tartoztak Philipp Reinhard Vittrarius *Institutiones iuris naturae et gentium* és Johannes Ortvinus Westenbergius *Principia iuris* című munkái, noha ezek részben kritikát is kiváltottak a katolikus egyház egyes tanításaival való összeütközésük miatt.

Az oktatási rend szerint napi két előadást tartottak – délelőtt és délután –, célként pedig világosan megfogalmazták az állam által elvárt lojális, jogilag képzett tisztviselőréteg kinevelését. Az új tantárgy bevezetése azonban nehézségekbe ütközött: ismételt ideológiai viták és oktató ellenállás lassították a tantárgy bevezetésének folyamatát.

Az 1775-ös *Planum iuridicae facultatis* révén új belső szabályzat született, amely a természetjog szerepét még hangsúlyosabbá tette. A jogi kar felépítését az igazgató és a dékán mellett öt professzor alkotta, akik a természetjogi, a római jogi, a kánonjogi, valamint két magyar jogi tanszék élén álltak. A képzési idő három év lett, amely során az első évben a természetjog és a római jog releváns, a természetjogban nem tárgyalt részei, a második évben az államjog, nemzetközi jog és magyar magán- és büntetőjog, míg a harmadik évben a kánonjog, európai alkotmányok és magyar közjog kapott helyet. Újdonságként vezették be a doktori vizsgák Bécsi Egyetem mintájára történő szabályozását.

E reformokkal párhuzamosan jelentős hatással bírt Stephanus Huszty munkássága is, aki 1745-ben megjelent *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum* című művében a magyar jog anyagi és eljárásjogi kérdéseit tárgyalta. Műve nemcsak a későbbi jogtudósokat – például Kelemen Imrét – inspirálta, de a régimódi feudális büntető eljárások racionalizálásának és kodifikálásának igényét is előtérbe helyezte – a természetjog szellemében.

Mindezek ellenére a természetjog mint elméleti rendszer lassan és nehézkesen integrálódott a magyar jogi oktatás struktúrájába. A folyamat csak akkor gyorsult fel, amikor az egyetemet előbb Budára, majd Pestre költöztették – ezzel teret nyitva egy modernebb, a felvilágosodás eszméit is befogadni képes jogászképzés kialakításának.¹⁰

¹⁰ Erika Juríková: *The Introduction of Natural Law at the University of Trnava and its Latin Terminology*. c. konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19-20 között a Prágai Tudományos

4. A természetjog intézményesítése a Pesti Egyetemen

A természetjog magyarországi intézményesülésének folyamata szorosan összefonódott az állami tanügyi reformokkal, különösen a Ratio Educationis bevezetésével. Ennek keretében a magyar egyetem Nagyszombatról Budára, majd Pestre költözött, ahol a természetjog oktatása új kereteket kapott. A tantárgy tananyaga ekkortól kezdve kötelező jelleggel Karl Anton Martini bécsi professzor művein alapult (*De lege naturali positiones*, 1767; *Positiones de iure civitatis*, 1768), amelyek központi célja a kötelezettségeiket ismerő, jó polgárok nevelése volt.

A természetjogi oktatás átalakulásának hátterét a kutatási projekt magyarországi vizsgálatában Petrasovszky Anna, a Miskolci Egyetem oktatója mutatta be. Kutatása rámutat arra, hogy a Pesti Egyetem jogi karára újfajta szerepet rótt az állam: immáron intézményesített feladatként jelent meg a tankönyvek és tudományos művek tartalmi ellenőrzése, valamint azok jóváhagyás céljából történő előterjesztése a Helytartótanácsához.

A természetjog oktatásának célja is megváltozott: míg korábban teológiai és bölcséleti keretben jelent meg, mostantól egyre inkább jogtudományi jelleget kapott. A jogi fakultások létrejötte szükségessé tette a teológiai, bölcséleti és jogi kérdéskörök világos elválasztását. Ez a folyamat már a protestáns etikát képviselő Grotius és Pufendorf elméleteivel megkezdődött, majd Sonnenfels, Riegger és Martini tanításaival mélyület el, végül pedig Kant új jogfelfogása révén érte el csúcspontját. Kant a természetjogi elveket a tiszta ész alapján határozta meg, világosan elkülönítve a teológiai-bölcséleti etikát a jogtudomány területétől.¹¹

1808-ban Franz Zeiller készített egy új jogi tantervet, amelyben a természetjogot a jogi tanulmányok elméleti alapjaként tette kötelező, és valamennyi hatályos jogi tanulmányt is megalapozó tantárggyá. A Pesti Egyetem jogi kara azonban kezdetben elutasította ennek alkalmazását, főként azért, mert Zeiller rendszere túl élesen választotta el az erkölcsi és jogi normákat. A professzorok számára idegennek tűnt ez a koncepció, amely a jogot teljes mértékben az erkölcsi dimenziótól függetlenül kívánta tárgyalni.¹²

Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián, <https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500>

¹¹ Eckhart Ferenc: *A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története. II. kötet. A Jog- és államtudományi Kar története, 1667–1935.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 187–188.

¹² Eckhart i. m. 248.

A természetjog új megközelítésének elfogadásában mérföldkönek számított Szibenliszt Mihály munkája, aki elsőként adaptálta Zeiller rendszerét a magyar jogi oktatásban. *Institutiones juris naturalis* című műve nemcsak áttörést jelentett, hanem egyúttal megalapozta a természetjog jogelméleti megközelítését a hazai jogakadémiákon és egyetemen.¹³ Ez az elméleti keret tette lehetővé, hogy a természetjog önálló, jogi szempontokat követő diszciplínává váljon.

Szibenliszt Mihály új koncepciójának egyik kulcseleme volt, hogy természetjogi művébe beépítette a kantianus felfogást, és ennek alapján ő is határozottan elválasztotta a jogot az etikától. Az elhatárolás hat fő szempont mentén történt: (1) a cél-eszköz viszonylatában az etika az ember erkölcsi tökéletesedését önmagában célként kezeli, míg a jog csupán eszközét jelenti az emberi célok megvalósításához; (2) a normák iránti követelményt tekintve az erkölcsi norma előírja a társadalmi életet, az ember erkölcsileg a társas kapcsolataiban teljesebben ki, ezzel szemben a jogi norma feltételezi a társadalmat, csak annak keretei között értelmezhető; (3) a cselekvés tárgyában az etika a belsőleg és a külsőleg megnyilvánuló cselekmények egyaránt szabályozza, a jog viszont kizárólag a külső cselekvésekre vonatkozik, fontos alapjognak tekinti a gondolat szabadságát. A belsőleg megnyilvánuló cselekedetek jogi eszközökkel kikényszeríthetetlenek; (4) a kikényszeríthetőség jellege alapján az erkölcsi normák a belső lelkiismereti kötelezettségen alapulnak, a jogi normák viszont külső kényszerrel érvényesíthetők; (5) a két terület hatóköre is eltérő, a hatókör szerint az etika minden emberi tett esetében releváns, a jog csupán akkor, ha az más jogait érinti vagy sérti; (6) s végül a fókusz tekintetében az etika kizárólag kötelezettségeket ír elő, (ezért nevezi kötelezettségtannak is) míg a jog jogokat és kötelezettségeket egyaránt meghatároz, és azok betartását szükség esetén kényszerrel biztosítja.¹⁴

Fontos hangsúlyozni, hogy az erkölcs és a jog térreumának szisztematikus elválasztása nem az erkölcsi megfontolások kiküszöbölésére irányult a jogi normák megalkotása során. Épp ellenkezőleg: a természetjogi felfogás lényege szerint minden jogi norma erkölcsi alapokon kell hogy nyugodjon. Az a szabály, amely nyilvánvalóan ellentétben áll a jó erkölcsökkel, nem tekinthető érvényes jognak. Az elhatárolás valódi célja tehát nem az erkölcs tagadása, hanem a funkcionális különbségek pontos megmutatása volt: milyen típusú társadalmi jelenségek, konfliktusok esetében alkalmazhatók jogi eszközök, és mely ese-

¹³ Szibenliszt i. m. 1821.; és Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1878. 297.

¹⁴ Szibenliszt i. m. 17. §, 17–25.

tekben szükséges inkább erkölcsi, lelkiismereti szempontok szerint eljárni. Hiszen vannak olyan emberi vagy közösségi problémák, amelyek megoldására a jog eszköztára nem alkalmas – ezeket csak az erkölcsi meggyőződés, a belső normakövetés és a személyes felelősség szintjén lehet értelmezni és kezelni. A természetjog éppen azt az értéktartalmat próbálta beemelni a jogi gondolkodásba, amely képes volt hidat képezni a jog formális szerkezete és az emberi méltóság, igazságosság elvárásai között.

Szibenliszt munkásságából kitűnik, hogy ez az elméleti határvonal-meghúzás sem csupán a jogi gondolkodás új alapokra helyezését tette lehetővé, hanem intézményes változásokat is elindított. A természetjog ettől kezdve nem a teológia és a bölcsészet, hanem a jogtudomány részeként épült be az egyetemi oktatásba. A 19. század elejére így a Pesti Egyetemen is megvalósult az modernizációs folyamat, amely a Bécsi Egyetemen korábban már elindult. Szibenliszt Mihály közvetítésével ugyanis a Bécsi Egyetem után elsőként éppen a Pesti Egyetem volt az, ahol ez az új, tisztán jogelméleti keret meghonosodott. Ahogyan ezt a nemzetközi kutatási projekt más országokban végzett vizsgálati is alátámasztják, ez a fejlődés a természetjog oktatásának modernizációját jelentette – egy olyan átalakulást, amely a klasszikus filozófiai hagyományoktól a modern, államközpontú jogfelfogás irányába mutatott.¹⁵

6. A politikatudomány háttérbe szorulása: a kameralisztika felemelkedése és a göttingeni örökség

A nemzetközi kutatási projekt magyarországi résztvevőjeként Bodnár-Király Tibor, az ELTE politológusa részletesen vizsgálta, hogyan alakult át a politikatudomány szerepe a Magyar Királyság tudományos és felsőoktatási életében a 18. század folyamán. Kutatása rámutat arra a fontos átalakulásra, amelynek során a politikai gondolkodás – különösen a klasszikus, normatív elmélet – fokozatosan háttérbe szorult az egyetemeken. Ennek helyét egyre inkább a kameralisztika, vagyis az állami adminisztráció, pénzügyek és gazdaságirányítás tudománya vette át.

¹⁵ Anna Petrasovszky: *Metamorphosis of Legal Philosophy: The Evolution of Natural Law Conception in the 19th Century Hungary* c. konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19-20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián, <https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500>

A Habsburg Monarchia központosító törekvései nem csupán a közigazgatási struktúrákra hatottak, hanem a tudományos életre is. Az uralkodói célokat kiszolgáló technokrata szemlélet előnyben részesítette a gyakorlati, empirikus megközelítést, amely kevésbé tűrt meg kritikai vagy spekulatív politikai reflexiót. Ebben az új rendben a politikatudomány elméleti dimenziói már nem kaptak helyet önálló tantárgyként, hanem az államjog keretébe olvadtak be.

Bodnár-Király kutatásai különös figyelmet szentelnek a göttingeni természetjogi iskolának, amely a korszakban egyfajta ellenáramlatot képviselt. A német egyetemi központból induló iskola arra törekedett, hogy fenntartsa az elmélet és gyakorlat közötti érzékeny egyensúlyt. Zincke, Achenwall és Schlözer művei révén megkísérelték megőrizni a politikai tudomány autonómiáját, sőt, etikai alapjait is.

A göttingeni gondolkodás hatása azonban nem maradt visszhang nélkül Magyarországon sem. A protestáns kollégiumok – különösen a Felvidéken és Erdélyben – igyekeztek befogadni és továbbadni ezeket az eszméket. Bodnár-Király Tibor három kulcsszereplőt emel ki, akik a göttingeni politikai szemlélet magyar közvetítői lettek: Berzeviczy Gergely, Körmöczi János és Szendrey-Weress Dávid. Munkásságukban fellelhető a törekvés arra, hogy a politikatudomány ne csupán az állami érdekek szolgálóleánya legyen, hanem a társadalmi igazságosság és az etikus kormányzás eszköze is.

Mindezek ellenére az évszázad végére a bécsi központú hatalomtechnikai logika kerekedett felül. A politikatudomány elméleti karakterét fokozatosan elveszítette, és az államjog doktrínái közé olvadt, miközben a kameralisztika gyakorlati szempontjai váltak uralkodóvá. A politikai gondolkodás így, legalábbis az egyetemi oktatásban, háttérbe szorult, és csak később, a 19. század második felében térhetett vissza önálló diszciplínaként.

Ez a történeti folyamat jól példázza, amit a nemzetközi projekt több más kutatója – például Erika Juríková vagy Petrasovszky Anna – is megfigyelt saját vizsgálataiban: a természetjog, illetve a politikaelmélet intézményesülése mindig szoros kapcsolatban állt az adott korszak hatalmi struktúráival. Bodnár-Király Tibor kutatása ennek magyar vonatkozásait mutatja be, és egyúttal hozzájárult ahhoz, hogy jobban értsük a régió politikatudományának történeti törésvonalait.¹⁶

¹⁶ Tibor Bodnár-Király: *Staatsklugheit and political science at the University of Pest-Buda and the Protestant Colleges of the Eighteenth-Century Kingdom of Hungary* c. konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19-20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián, <https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500>

7. Zárszó

A természetjog történeti oktatásának vizsgálata fontos adalék a közép- és kelet-európai jogi gondolkodás fejlődésének megértéséhez. Jelen tanulmány annak a nemzetközi kutatási projektnek a folytatólagos bemutatása, amelynek első eredményei egy korábbi tanulmányban ismertetésre kerültek, ez a második rész a kutatás következő szakaszát dokumentálta. A vizsgálat ezúttal kizárólag a Magyar Királyság történeti keretei között működő egyetemekre és képzési központokra fókuszált, köztük a Nagyszombati Egyetemre, amelynek örökségét ma a szlovákiai Trnavai Egyetem is tovább viszi. A természetjogi eszmék ezekben az intézményekben nem csupán oktatási reformok részeként jelentek meg, hanem a központi államépítés ideológiai eszközeivé is váltak. A kutatásokból kiderült, hogy a természetjog bevezetése mindenhol ideológiai, politikai és szakmai vitákat váltott ki.

A magyarországi fejleményeket részletesen vizsgálva láthatóvá vált, hogy a Nagyszombati, majd annak Budára majd Pestre helyezése után a Pesti Egyetemen a természetjog oktatása hosszú ideig külső kényszer és lassú intézményi reformok mentén haladt. A kutatás során Erika Juríková a Trnavai Egyetem részéről a nagyszombati oktatás kezdeti nehézségeit és Mária Terézia központosító törekvéseit vizsgálta. Petrasovszky Anna pedig bemutatta, hogyan vált a természetjog véglegesen önálló jogi diszciplínává a Pesti Egyetemen Szibenliszt Mihály munkásságának köszönhetően. A projekt keretében Bodnár-Király Tibor a politikatudomány korabeli helyzetét elemezte, kiemelve, hogy a gyakorlati tudományok előretörése miként szorította háttérbe az elméleti politikai gondolkodást.

A természetjog oktatásának feldolgozása nem csupán történeti jelentőségű, hanem a jog és erkölcs mai viszonyáról is árulkodik. A korabeli elméletek megkülönböztették ugyan a jogi és erkölcsi normák terrénját, de nem tagadták meg azok kapcsolatát – sőt, az erkölcsi alapot a jog érvényességi feltételének tekintették. Ez az örökség ma is fontos, különösen a jogállamiság, az emberi jogok és az alkotmányosság kérdéseinek tükrében.

A projekt nem csupán új történeti összefüggésekre mutatott rá, hanem hozzájárul ahhoz is, hogy a természetjogot az egyetemi oktatásban újraértékeljük és tudományos diskurzus tárgyává tegyük.

AZ „ÁLLAMFŐI INTÉZMÉNY” SVÁJCBAN

Petrétei József*

Az alkotmányjog- és a politikatudomány egyetért abban, hogy Svájcban nincs államfője, nem ismerik a kifejezetten államfő számára létrehozott tisztséget,¹ amennyiben államfő alatt valamely ország egyszemélyes legfőbb képviselőjét értik, aki az állam egységét mind befelé, mind kifelé szimbolizálja, és az államot a nemzetközi jogban képviseli. A svájci alkotmányos berendezkedésben és a svájci szövetségi alkotmányban azonban létezik olyan tisztség, amelynek az elnevezése „szövetségi elnök” (*Bundespräsident*). Még ha e tisztségmegjelölés azt sugallja is, a szövetségi elnök mégsem a klasszikus értelemben felfogott parlamentáris kormányzati rendszer államfője,² de nem is tekinthető a prezidenciális kormányzati rendszerek ún. elnökének sem,³ és valójában nem is minősül kormányfőnek, jóllehet, bizonyos értelemben ilyen jellegű feladatokat is ellát. A parlamentáris és a prezidenciális rendszer – mint a demokratikus kormányzati rendszerek két alaptípusa mellett ugyanis léteznek még más kormányformák, mint a félelnöki rendszer, illetve a Svájcra jellemző direktoriális – vagy más néven kollegiális – rendszer, amelyben az ún. direktórium, mint kollegiális

* Egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Andreas Kley: Das fehlende Staatsoberhaupt der Schweiz. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts NF*, 2022/70. 156. [a továbbiakban: Kley (2022)]; Leonhard Neidhart: Bundespräsident. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. https://hls-dhs-dss.ch/articles/010086/2010-08-02/Az_államszervezet_egyszemélyes_vezetésének_feladása_a_régi_államszövetség_történetében_és_a_külföldi_politikai_képviselő_elhagyásában_gyökerezik._A_végrehajtó_hatalmak_egy_személyben_való_összpontosulása_szóba_sem_jöhetett_mert_a_svájci_konföderáció_különböző_nyelvű_és_politikai_kultúrájú_kis_területi_államok_szövetsége_volt_ amely_félt_az_állami_szuverenitás_elvesztésétől._Neidhart_i.m.

² Kley szerint a parlamentáris rendszerben a kormány és a parlament egymástól függ, ezért szükség van olyan „semleges személyre, az úgynevezett államfőre, aki elfogadja a lemondást vagy a felosztatási kérelmet”. „Az államfő befelé forduló tevékenysége során feltárja a politikai lehetőségeket, és közvetít a két államszerv között.” Kley (2022) i. m. 157.

³ A prezidenciális rendszer úgymond „a monarchia demokratikus formája, amelyben a legfőbb állami szervet a nép választja, így az elnök „választott király”, akinek meghatározott hivatali ideje van. Uo.

szerv alkotja a kormányt.⁴ E kormányzati rendszer jellegéből következik a szövetségi elnöki tisztség sajátos pozíciója, amely viszont nem értelmezhető a direktoriális (kollegiális⁵) kormányzati megoldástól függetlenül. Ugyanakkor ebben a demokratikus alkotmányos berendezkedésben is vannak olyan funkciók, amelyek a klasszikus államfői feladatok közé sorolhatók, és amelyek túlnyomó részét a Szövetségi Tanács (*Bundesrat*) – mint az Államszövetség kormánya – gyakorolja, a szövetségi elnök pedig a Szövetségi Tanács egyik tagja, aki egy évre megválasztva az Államszövetség elnöki pozícióját tölti be. Ebből egyértelműen következik, hogy nincs olyan „államfői” tisztség, amely önmagában értelmezhető volna, mert maga a szövetségi elnök is a végrehajtó hatalom része, így nincs elkülönült alkotmányjogi pozíciója sem a hatalom-megosztás rendszerében, sem a kormányon belül. E kormányzati szervezeti megoldás karakterisztikus jellege azonban indokolhatja a svájci „államfői intézmény” sajátosságainak vizsgálatát, még akkor is, ha ilyen szerv az alkotmányi szabályozás szerint nem is létezik.

1. Az alkotmányi szabályozás

A Svájci Államszövetség mai alapvető jogrendjét az 1999-ből származó szövetségi alkotmány határozza meg,⁶ amely a modern alkotmányoknak megfe-

⁴ Svájc kormányzati rendszeréről ld. Zeller Judit: Svájci Államszövetség. In: Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana*. Budapest, HVG-ORAC, 2007. 155–172.

⁵ „A kollegiális rendszer, amely az Ancien Régime idejéből származó szervezeti elv, megtalálható a különböző magán- és közsférákban: szövetségi szinten, de a kantonokban, az önkormányzatokban és a szövetségi tanácsokban is. Köztársasági elemként, különösen a kormányzati szervezetben, a svájci hagyományok központi eleme. Alapja a kollégiumi testület, azaz több személyből álló, választások útján felhatalmazott, önálló jogi személyiségként működő társulás. Ideális esetben az egyenrangú tagok egy személy vezetése nélkül látják el feladataikat. A kollegiális rendszer alapja a kollegialitás elve, a kollegiális hatóság tagjaitól és tagjai számára szóló magatartási kódexe, amely arra kötelezi őket – általában a politikai elitet –, hogy a közösen és a többségi elvnek megfelelően képviseljék és vállalják a felelősséget a meghozott döntésekért.” Heinrich Ueberwasser: *Kollegialsystem*. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010093/2008-10-28/>

⁶ Ld. „Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999” (a továbbiakban: SA). Az 1990-es évek második totális revíziója során a Szövetségi Bíróság joggyakorlatával összefüggésben felmerült ún. nem írott alkotmányjogot törvényekbe foglalták. Ezzel egyidejűleg az alkotmányba nem tartozó rendelkezéseket leminősítették, és számos, többnyire kisebb újítást vezettek be, különösen a Szövetségi Gyűlés és a Szövetségi Tanács szervezete és feladatai terén. A teljesen átdolgozott alkotmányt a nép és a kantonok 1999. április 18-án 59,2 százalékkal, azaz 20 teljes és 6 fél szavazatból 12 teljes és 2 fél szavazattal fogadták el, és 2000. január 1-jén lépett hatályba. A svájci alkotmányfejlődésről

lelően szabályozza az Államszövetség és a kantonok viszonyát, a szövetségi hatóságok felépítését és felelősségét, valamint az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit. A mai szövetségi alkotmány alapja az 1848. szeptember 12-i alkotmány, amely konstituálta a svájci szövetségi államot.⁷ Az első alkotmányt erősen befolyásolta az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya és a francia forradalom eszméi, így rögzítette az úgynevezett szubszidiaritás elvét,⁸ amely szerint a kantonok függetlenek, hacsak a szövetségi alkotmány kifejezetten nem korlátozza őket. A szövetségi alkotmányt több mint 30 éves folyamat után 1999-ben teljesen felülvizsgálták, amely az írott és íratlan alkotmányjog modern nyelvezetű és világos szerkezetű aktualizálását és korszerűsítését jelentette, de nem tartalmazott jelentős újításokat.⁹ Az alkotmány szövege hat címre oszlik,¹⁰ amelyek közül az ötödik cím tartalmazza a szövetségi szervek – a Szövetségi Gyűlés, a Szövetségi Tanács és a Közigazgatás, valamint a Szövetségi Bíróság – szervezetére vonatkozó rendelkezéseket. E szervek közül az államfői intéz-

ld. legújabban Heil Kristóf Mihály: Svájc, a kantonok szövetsége. A svájci demokrácia és hatalommegosztás rövid története. In: Beke-Martos Judit (szerk.): *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve*. (Jogtörténeti értekezések 58.) Budapest, Gondolat, 2022. 67–73.

⁷ Az 1848-as szövetségi alkotmány első teljes felülvizsgálatára 1874-ben került sor. Ez magában foglalta a szövetségi hatáskörök és a nép jogainak kiterjesztését, beleértve a választható törvényhozási népszavazás bevezetését szövetségi szinten, a svájci szövetségi állam lényege mindazonáltal a kantonok autonómiája. Emellett a nép jelentős közvetlen demokratikus jogokkal rendelkezik. Svájc olyan szövetségi állam, amely megosztja a hatalmat a szövetség, a kantonok és a községek (önkormányzatok) között.

⁸ A SA 5a. cikke rögzíti, hogy „[a]z állami feladatok elosztása és ellátása során a szubszidiaritás elvét be kell tartani.” E felfogás szerint a szubszidiaritás elve állampolitikai alapelv, amely a szövetségi alkotmányban való rögzítésével – legalábbis részben – jogelvvé is vált. Jogi elvként a szubszidiaritás elve elsősorban programadó jellegű: a szövetségi hatóságok pl. kötelesek megfelelő intézkedéseket tenni annak érdekében, hogy a szubszidiaritás elve az alkotmánymódosítások és egyéb jogszabályok előkészítése során a szükséges figyelmet és konkretizálást kapjon. Ez a föderalista elképzelés azon alapul, hogy a törvényeket és a rendeleteket az érintettekhez lehető legközelebb dolgozzák ki, ami növeli ezek elfogadottságát, és csak azokat a feladatokat delegálják a következő szintre, amelyeket az alsó szint maga nem tud megoldani. Svájcban a szubszidiaritás elve konkrétan a szövetségi szervezetben valósul meg. Vö. Andreas Kley: Subsidiarität. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/048198/2012-07-20/>

⁹ Andreas Kley: Verfassung. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009615/2013-02-25/>

¹⁰ Az első cím az „általános rendelkezések” elnevezéssel hét, a Svájci Államszövetségre vonatkozó rendelkezést tartalmaz a szövetségi összetételről, az állam céljáról, az állami cselekvés elveiről és a nemzeti nyelvekről. A második cím az alapvető jogokat, az állampolgári jogokat és a szociális célokat tartalmazza. A harmadik cím a szövetség és a kantonok kapcsolatát és a köztük lévő feladatmegosztást szabályozza. A negyedik cím a kantonok népi jogait és részvételi jogait rögzíti. Az ötödik cím tartalmazza a szövetségi szerveket (szövetségi hatóságok elnevezéssel), a hatodik cím pedig az alkotmányos felülvizsgálatot szabályozza és az átmeneti rendelkezéseket tartalmazza.

mény szempontjából a Szövetségi Gyűlésnek és a Szövetségi Tanácsnak van meghatározó szerepe.

2. A direktoriális (kollegiális) kormányzati rendszer

Mivel Svájc egyedülálló kormányzati rendszerét szokás direktoriális (vagy másképpen kollegiális) rendszernek is nevezni, ezért indokolt röviden összefoglalni e szisztéma főbb jellemzőit.¹¹ A direktoriális kormányzati rendszernek a létrejötte és fennmaradása Svájc történelmének sajátosságaiban – elsősorban a föderalizmusban,¹² a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlásban,¹³ a sajátosan érvényesülő hatalom megosztásában, valamint a döntéshozatal során a megegyezésre törekvésben, mint fő politikai célban jelölhető meg.¹⁴ A direktoriális

¹¹ Ennek a rendszernek a történelmi eredetét gyakran a nagy francia forradalom idejére vezetik vissza, amikor 1794 és 1799 között a végrehajtó hatalmat az öt főből álló direktórium („igazgató bizottság”) gyakorolta és az országot irányította, illetve vezette.

¹² A SA 3. cikke szerint „[a] kantonok szuverének, amennyiben szuverenitásukat nem korlátozza a szövetségi alkotmány; gyakorolják a szövetségi kormányra nem ruházott összes jogot.” A 42. cikk szerint „[a] szövetség azokat a feladatokat teljesíti, amelyeket a szövetségi alkotmány ráruházott.” A 43. cikk azt rögzíti, hogy „[a] kantonok határozzák meg, hogy milyen feladatokat látnak el a hatáskörük keretében.” A 148. cikk pedig kimondja, hogy „[a] szövetségben a legfőbb hatalmat a Szövetségi Gyűlés gyakorolja, figyelemmel a nép és a kantonok jogaira.”

¹³ Az SA 138-141. cikkei a nép közvetlen demokratikus hatalomgyakorlásának számos lehetőségét biztosítja. A közvetlen demokrácia a svájci demokrácia fontos eleme: a svájci állampolgárok népi kezdeményezések és népszavazások révén minden szinten közvetlen befolyást gyakorolhatnak a politikai szereplőkre, ami különösen fontos szerepet játszik önkormányzati szinten. A közvetlen demokrácia Svájcban a döntéshozatal egyik lényeges eleme többek között azért is, mert a nép a különböző kezdeményezéseken és a népszavazásokon keresztül közvetlenül befolyásolhatja a kormány tevékenységét is.

¹⁴ E jellegzetességek alapján szokás Svájc politikai rendszerét ún. „konkordancia elvű” (vagyis összhangon, megegyezésen alapuló) demokráciának is nevezni, amelyben – a versengő demokráciával ellentétben – nem a többségi elv a politikai rendszer centrális döntéshozatali mechanizmusa, hanem a békés megegyezés és a széles körű kompromisszumos megoldások. A nép uralmának olyan típusára utal, amelynek célja, hogy a lehető legtöbb politikai szereplőt – elsősorban a pártokat, a különböző érdekszervezeteket, az egyes kisebbségeket és társadalmi csoportokat – bevonja a politikai folyamatokba, és ennek következtében a döntéseket konszenzusra – vagyis egyetértésre – alapozva hozzák meg. A konkordancia a demokrácia Svájca jellemző olyan modellje, amely elősegíti a konszenzust és biztosítja a belső békét. Ebből a szempontból a konkordancia demokrácia a konszenzusos demokráciához hasonló forma, amelyben a többségi elv – mint döntéshozatali mechanizmus – a politikai rendszerben nem játszik központi szerepet. A konkordancia elvét nem az alkotmány határozza meg, hanem évtizedek alatt alakult ki a svájci kisebbségek erős védelme érdekében. Lásd erről Pietro Morandi: Konkordanzdemokratie. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010095/2016-04-13/>; részletesebben Wolf Linder: Grundzüge des politischen Systems. In: Daniel Thürer – Jean-François Aubert – Jörg Paul Müller (szerk.):

kormányzati rendszer olyan szervezeti és intézményi megoldásnak tekinthető, amelyben a végrehajtó hatalmat több – egyenlő jogokkal rendelkező – tagból álló kollegiális testület (direktórium) közösen gyakorolja, beleértve az államfői és/vagy kormányfői jogköröket is. A svájci demokrácia elutasítja a kormány monokratikus struktúráját,¹⁵ és a kormányt kollegiális testületként alakította ki. Ennek következtében nincs külön államelnöki és miniszterelnöki tisztség, ami így egyfelől lehetővé teszi az államfő és a kormányfő közötti hierarchia problémáinak kiküszöbölését, másfelől megakadályozza a hatalom egyetlen ember kezében való összpontosítását. A direktoriális jellegű kormányban a végrehajtó hatalom döntési jogkörei ennél a testületnél vannak, így a meghozott döntésekért viselt felelősség sem egyetlen személyt, hanem magát a testület egészét terheli, vagyis a szerv tevékenységéért az összes tag kollektív módon viseli a felelősséget. A kormány léte nem függ a parlamenttől, megbízatási ideje alatt mindvégig hivatalban marad, hivatali ideje alatt nem lehet leváltani,¹⁶ ennyiben e direktoriális megoldás hasonlít a prezidenciális rendszerhez, ugyanakkor annyiban eltér ettől, hogy a végrehajtó hatalom nem egyetlen személynél, az elnöknel van, hanem a teljesen egyenlő jogokkal rendelkező tagok alkotta testületnél, akik következésképpen csak közösen járhatnak el. Ezenkívül a kormánynak nincs joga megvétózni a parlament által hozott törvényeket, mint az amerikai elnöknek. A tagok hierarchikusan azonos szinten állnak: nincs tehát olyan vezető, aki tartalmi jellegű utasítási jogkörrel rendelkezik a többi tagra nézve, és nincs olyan tisztségviselő sem, aki jogosult volna az állam egyszemélyes képviselőre vagy bizonyos végső döntések meghozatalára. A svájci demokráciában tehát a kormány mind a szövetség szintjén, mind a kantonokban kollegiális testületként szervezett.¹⁷

Svájc kormánya – a Szövetségi Tanács – egyedülálló módon, a konkordancia – mint sajátos kiegyenlítés – elvét alkalmazva jön létre, és összetételét tekintve rendkívüli megoldást képvisel, mert hagyományosan minden nagyobb

Verfassungsrecht der Schweiz / Droit constitutionnel suisse. Zürich, Schulthess Verlag, 2001. 996–1010.

¹⁵ Ebbe beleértve pl. az USA prezidenciális rendszerét és a NSZK kancellár elvű rendszerét is. Ulrich Häfelin – Walter Haller: *Schweizerisches Bundesstaatsrecht.* Zürich, Schulthess, 1984. 237.

¹⁶ A Szövetségi Gyűlés a négyéves hivatali idő alatt nem szavazhatja le a Szövetségi Tanács tagjait, és a Szövetségi Tanács sem oszthatja fel a Szövetségi Gyűlést és szervezhet új választásokat. A kormány tehát nem függ a parlamenti többség támogatásától, ugyanakkor soha nem lehet biztos abban, hogy a parlament támogatni fogja javaslatait.

¹⁷ Vö. Häfelin–Haller i. m. 237.

politikai párt részt vesz a kormányban.¹⁸ A konkordancia nem jelent mást, mint az összes releváns politikai erő lehető legszélesebb körű bevonását a politikai döntéshozatali folyamatba.¹⁹ A svájci kormányalakításánál ugyanis az az elv érvényesül, hogy a pártok erősorrendje határozza meg a hét szövetségi tanácsi hely elosztását: a legtöbb szavazatot megszerző pártok osztják fel egymás között a szövetségi tanácsi helyeket, így kvázi összpárti kormányt alkotnak,²⁰ ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a végrehajtó hatalmat a négy legnagyobb párt²¹ nagykoalíciója alkotja. A svájci konszenzusos demokráciára az is jellemző, hogy a parlament nem kormányfőt és nem a kormány egészét választja, hanem – szövetségi szinten – a kormány egyes tagjait, mégpedig az ún. „varázsformula” vagy másképpen „mágikus képlet” (*Zauberformel*) szerint. A hét hely elosztására ugyanis az 1959-ben bevezetett megoldást – az ún. varázsformulát alkalmazzák,²² amelyet a lehető legszélesebb összhang megteremtése érdeké-

¹⁸ Vö. Luzius Mader: Bundesrat und Bundesverwaltung. In: Thürer–Aubert–Müller (szerk.) i. m. 1047–1048.

¹⁹ Ruth Lüthi: Die Stellung der Bundesversammlung im politischen System der Schweiz. In: Martin Graf – Cornelia Theler – Moritz von Wyss (szerk.): *Parlamentsrecht und Parlamentspraxis der Schweizerischen Bundesversammlung. Kommentar zum Parlamentsgesetz (ParlG)*. Basel, Helbing Lichtenhahn Verlag, 2014. 9.

²⁰ E megoldást az teszi lehetővé, hogy Svájc pártrendszere heterogén, mert az öt-hat nagyobb párt mellett – amelyek többnyire szövetségi, kantoni és önkormányzati szinten is vállalnak kormányzati felelősséget – sok kisebb párt fedt le a teljes politikai spektrumot, valamint számos speciális érdeket. Ugyanakkor a svájci pártrendszer hagyományosan polgári (azaz liberális-konzervatív) és baloldali-zöld táborra oszlik, de a két nagy politikai tábor szavazati aránya mintegy száz éve gyakorlatilag változatlan: a polgári (liberális és konzervatív) pártok a szavazatok mintegy kétharmadát, míg a baloldali pártok egyharmadát adják, és e két tábor közötti egyensúly országos szinten alig változott az arányos képviselőlet 1919-es bevezetése óta. Mindazonáltal mindkét táboron belül jelentős változások zajlanak, például a 2000-es években a polgári oldalon a Svájci Néppárt felemelkedésével, majd a korábbi Kereszténydemokrata Néppártból (CVP) és a Konzervatív Demokrata Pártból (BDP) létrejött Centrumpárt megjelenésével, a baloldalon pedig a Zöldek megerősödésével.

²¹ Svájcban a legfontosabb pártok az úgynevezett Szövetségi Tanács pártjai, amelyek a legtöbb szavazóval rendelkező pártok, és amelyeknek legalább egy képviselője van a szövetségi kormányban, azaz a svájci Szövetségi Tanácsban.

²² A héttagú Szövetségi Tanács (a Svájci Államszövetség kormánya) pártpolitikai összetételének meghatározására 1959-ben ún. „varázsformulát” vagy másképpen „mágikus képletet” alakítottak ki, és a helyek elosztásánál a 2:2:2:1 elosztási kulcsot alkalmazták. Eszerint a választásokon elért eredmény alapján a három legnagyobb politikai erővel rendelkező párt két, a negyedik legnagyobb pedig egy mandátumot kap a héttagú Szövetségi Tanácsban. E pártok a Svájci Néppárt (SVP), a Szociáldemokrata Párt (SP), a Liberálisok (FDP), és a Centrumpárt (Mitte). A kisebb pártok nem kapnak helyet a kormányban. A mágikus képlet az összes polgár arányos képviselőletét hivatott biztosítani, és a konszenzusos kormányzás kifejeződése, amely fontos része a svájci konkordanciaelvű demokráciának. A „varázsformula” olyan megegyezést jelent, amelyet jogilag nem rögzítettek, ezért bármikor megváltoztatható vagy eltörölhető, de erre eddig – a politikai viták ellenére – nem került sor.

ben az évek során alakítottak ki.²³ A „varázsformula” ötlete magában foglalja mind a fő parlamenti csoportok kormányon belüli arányos képviseletének bizonyos gondolatát, mind pedig a lényeges kérdésekben való megállapodást. Ezt az önkéntes pártarányos képviseletet az úgynevezett konszenzusos demokrácia alapelemének tekintik,²⁴ amely a versengő demokráciától eltérően nem a kormány és az erős parlamenti ellenzék közötti konfrontatív kölcsönhatáson alapul, hanem azon, hogy minden fontos erőt bevonjanak a kormányzati felelősségvállalásba, és folytonos kompromisszumra törekvő tárgyalások alapján hozzanak döntéseket.²⁵ Ennek következtében az összes jelentős politikai párt részt vesz a konszenzuson alapuló döntéshozatali folyamatban.²⁶ A kormány sajátos összetételéhez a kollegialitás elve²⁷ is kapcsolódik, amely – többek között – azt is jelenti, hogy a közösen hozott döntéseket minden tag kifelé irányulóan képviseli. Ez olyan testületet eredményez, amelyet a stabilitás és gyakran a folytonosság is jellemez. Az összhang és a kollegialitás tehát közép- és hosszú

²³ Addig, amíg még nem létezett ez a megoldás, például a Szövetségi Tanács 1848-as megalapításától 1890-ig, minden szövetségi tanácsi pozíciót a liberálisok foglaltak el.

²⁴ A „varázsformula” szerint megalakult összpárti vagy többpárti kormányt a konszenzusos demokrácia megnyilvánulásának tekintik, amelyben minden nagyobb, referendumképes politikai tábor részt vesz a konszenzusos döntéshozatalban. Az alternatívát, vagyis a (szűk) többségre épülő végrehajtó hatalmat a mágikus formula hívei nem tartják hatékonynak, mert az ellenzék a népszavazás igénybevételének növelésével jelentősen megnehezítheti a kormány munkáját. Andreas Ineichen: Zaubermformel. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010097/2015-01-25/>

²⁵ Vö. Christian Koller: Vor 65 Jahren: Die Entstehung der Zaubermformel. *SozialarchivInfo*, 2024/4. 16. Ezt a célt szolgálta az is, hogy 1970 óta a Szövetségi Tanács küldöttsége rendszeresen találkozik a Szövetségi Tanács pártjainak vezetőivel, hogy megvitassák az aktuális kérdéseket. A Von Wattenwyl Talks azért indult, hogy megkönnyítsék a konszenzusos megoldások keresését a konkordancia-rendszerben.

²⁶ A konkordancia demokráciának ez a modellje szemben áll az úgynevezett „versengő demokráciával”, amely a világ legtöbb demokráciájára jellemző elv. Ez utóbbiban a választások után a parlamentben a legtöbb szavazattal rendelkező párt (vagy pártkoalíció) veszi át a kormányzást, és alakít kormányt. A következő választásokon az esetleges új többséggel ismét minden teljesen másképp alakulhat. A politika kiszámíthatósága így erős feszültségekkel lehet terhes. Svájcban a konkordancia kifejezés nemcsak a Szövetségi Tanácsot, hanem a többi politikai hatalmat és testületet is jellemzi. René Roca: Mit der Zaubermformel zur Konkordanz. <https://tinyurl.com/mu7p6ywb>

²⁷ „A kollegiális rendszer célja az egység megteremtése és az egyéni hatáskörök mérséklése; ebben az értelemben a hatáskörök átfogó szétválasztásának kifejeződése. A kollegiális rendszer az arányos képviselet svájci hagyományának része, amely az egyenlőséget a pluralista közösséget tükröző és a kompromisszumok révén integráló hatású szabályozó elvnek tekintti. A konkordancia vezérével a svájci kollegiális rendszerben ideális szervezeti formát talál, bár ez elvileg nem akadályozza a konkordancia elvű demokráciától való elfordulásnak. A személyeken felüli folytonosságnak köszönhetően a kollegiális rendszer lehetővé teszi a rálátást, a tudás és a szakértelem megőrzését és továbbadását. Mivel a kormánytagok nem válhatnak le tisztségükről, a svájci kormányzati rendszer stabilnak és állandónak tűnik.” Ueberwasser i. m.

távon olyan döntési mechanizmust biztosít, amelyet a békés megegyezés és a széles körben támogatott kompromisszumos megoldások határoznak meg.²⁸

3. A hatalommegosztás rendszere és a hatalmi ágak kapcsolata

A svájci alkotmányos berendezkedés további sajátossága az államhatalom megosztásának rendszere, amely a teljes állami tevékenységet funkciók szerint a jogalkotásra, a közigazgatásra – beleértve a kormányzati tevékenységet – és a bírászkodásra osztja fel.²⁹ Az állam irányítása – mint a legfontosabb állami feladatok ellátása – megoszlik a különböző szervek között. Ez természetesen itt sem jelenti azt, hogy az egyes intézmények egymástól teljesen függetlenül látják el a feladataikat, hanem sokkal inkább „kooperatív hatalommegosztásról” vagy sajátos „hatalmi összefonódásról” van szó.³⁰ A szervezeti – vagy objektív – hatalommegosztás elve³¹ szerint a három állami funkciót három különböző, egymástól független szervre ruházzák, illetve mind a három szervnek a számára megállapított funkciók gyakorlására kell korlátozódnia, és mindegyiküknek tartózkodnia kell a másik két funkció gyakorlásába való beavatkozástól.³² Bár a szövetségi alkotmány a szervezeti hatalommegosztás alapelvét kifejezetten nem tartalmazza, de ez hallgatólagos előfeltételként alapul szolgál a szövetségi alkotmány rendszerének és a szövetségi államszervezet konkrét kialakításának. A szervezeti elv szerint *három állami szervként* – a *Szövetségi Gyűlést* (*Bundesversammlung*), mint parlamentet, a *Szövetségi Tanácsot* (*Bundesrat*), mint kormányt és a *Szövetségi Bíróságot* (*Bundesgericht*) – jelöli meg, és

²⁸ Roca szerint a „versengő demokráciával” szembeni előnyök nyilvánvalók, mert a politikai hatalom több szempontból is megtörik, nem utolsósorban a közvetlen demokrácia segítségével: nincs „pártiktatúra”; a tekintélyelvű egyéneknek kevés esélyük van a kiemelkedésre; kevesebb a korrupció és nagyobb az átláthatóság a politikai folyamatokban. Roca i. m.

²⁹ Vö. Häfelin–Haller i. m. 179.

³⁰ Ruth Lüthi: Zusammenwirken von Bundesversammlung und Bundesrat bei der Wahrnehmung wichtiger staatlicher Aufgaben. *Zürcher FORUM Staatsleitung*, 2024/5. 1. <https://tinyurl.com/2796wrh4>

³¹ Természetesen ehhez az elvhez Svájcban is elválaszthatatlanul kapcsolódik a hatalommegosztás személyi – vagy szubjektív – elve, amely az összeférhetlenség alkalmazásával személyileg is szigorúan elválasztja az egyes hatalmi ágakat, mivel adott személy egyidejűleg kizárólag csak az egyik szervben lehet tisztségviselő. Vö. a SA 144. cikk (1) bekezdésével.

³² Häfelin–Haller i. m. 180.

közöttük osztja fel a szövetségi szintű államhatalmat.³³ Bár a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom mindegyike a saját alapvető feladataiért felelős, de különösen a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szorosan együttműködik saját feladatainak ellátása során. A temporális hatalommegosztásnak megfelelően mind a kormány tagjait, mind a parlamenti képviselőket határozott időre választják. A Szövetségi Tanácsnak nincs hatásköre a Szövetségi Gyűlés feloszlatására és új választások kiírására, vagyis a legtöbbször államfő által gyakorolt ilyen jellegű jog Svájcban nem létezik.³⁴ Másrészt a Szövetségi Gyűlés – ahogy ez már említésre került – sem kezdeményezhet és alkalmazhat bizalmatlansági szavazást a Szövetségi Tanács ellen, így a kormány ilyen módon nem váltható le, tehát akkor is hivatalban marad, ha a kezdeményező javaslatai a parlamentben elbuknak.³⁵ A kormánynak minden egyes javaslata elfogadásához többséget kell kapnia a parlamentben. A svájci többpártrendszer sajátos jellege azonban azt jelenti, hogy a mindenkori kormány számszerűen nagy, de nem túl megbízható többséggel rendelkezik a parlamentben, mert még akkor is, ha a Szövetségi Tanácsnak sikerül többséget szereznie, ez nem jelenti azt, hogy a kormányfrakciók ugyanúgy egyetértenek. A parlamenti többség ugyanis nem mindig azonos, nincs frakciófegyelem, ami következképpen az egyes képviselőknek a szavazási magatartásukban olyan mértékű szabadságot biztosít, amely a parlamentáris demokráciák parlamentjeiben ismeretlen.³⁶ A két hatalom személyi szempontból is teljesen elkülönül egymástól, mivel a kormány tagjai nem lehetnek parlamenti képviselők. A hatalmi ágak szétválasztásának ez a formája tehát jelentős mozgásteret biztosít a parlamentnek és tagjainak.³⁷

³³ Vö. Häfelin–Haller i. m. 181. A hatalmak egyensúlyának alapjondolata tulajdonképpen a hatalmak kölcsönös visszafogottságát követeli meg. Ezt a svájci alkotmányjog nem valósítja meg. A demokratikus elv általános elsődlegességének megfelelően a Szövetségi Gyűlés, mint népképviselői szerv, jelentős ellenőrzési jogokkal rendelkezik a Szövetségi Tanács és a szövetségi közigazgatás, valamint bizonyos mértékig a Szövetségi Bíróság felett is. A Szövetségi Gyűlést azonban tevékenységében sem a Szövetségi Tanács, sem a Szövetségi Bíróság nem akadályozhatja. Különösen a Szövetségi Bíróságnak a Szövetségi Gyűlés jogalkotási tevékenységét átfogó alkotmánybíráskodása hiányzik. Häfelin–Haller i. m. 182.

³⁴ Mivel a parlamentnek nincs önfelosztási joga, és mivel Svájc nem rendelkezik olyan államfővel, akinek ilyen hatásköre lenne, továbbá a parlament és a kormány mellérendeltségi viszonyban áll, nincs olyan állami szerv sem, amelynek hatásköre lenne a Szövetségi Gyűlés feloszlatására. Zeller i. m. 170.

³⁵ Lüthi (2024) i. m. 1.

³⁶ Vö. Lüthi (2014) i. m. 6.

³⁷ Mivel Svájcban – a többségi demokráciával ellentétben – nem a mindenkori parlamenti többség hozza meg a politikai döntéseket, hanem igyekeznek minél több érdeket bevonni – így nem létezik olyan koalíció-, illetve ellenzékalkatás, mint más, versengő parlamentáris rendszerben.

Ennek az a következménye, hogy a Szövetségi Gyűlésben adott témától függően különböző többség és eltérő összetételű ellenzék alakul ki.³⁸ Ez a megoldás nagyobb lehetőséget ad a politikai szereplőknek, mivel a parlamenti többségnek nem kell folyamatos támogatást nyújtania a kormányának.³⁹ Éppen ezért a „kormánypártok” kifejezés is nehezen értelmezhető, mivel meglehetősen gyakori, hogy a kormányban képviselt párt adott kérdésben a parlamentben a Szövetségi Tanáccsal szemben lép fel. Így Svájcban nincs a szó valódi értelmében vett parlamenti ellenzék sem, mert a Szövetségi Gyűlésben különböző társulások alkothatnak többséget.⁴⁰ Az egyes kamarák tagjai nagyobb mozgásteret kapnak arra, hogy frakciójuktól függetlenül cselekedjenek, mivel a kormány sorsa nem függ a parlamenti többségtől. Ez ellentétben áll az Európában elterjedt parlamenti demokráciákkal, mivel ezekben a kormány csak a parlamenti többség támogatásával alakulhat meg és maradhat fenn.⁴¹ Az ilyen rendszerekben a hatalmi ágak szétválasztása kevésbé klasszikus a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között, hanem inkább a kormánytöbbség (amelyet a végrehajtó hatalmat gyakorló kormány és a parlamenti többség alkot) és az ellenzék (parlamenti kisebbség) között húzódik.

A svájci alkotmány szerint a Szövetségi Gyűlés – a nép és a kantonok jogainak fenntartásával – a legfőbb hatalmat gyakorolja az Államszövetségben.⁴² Ez a rendelkezés nemcsak a hatalmi ágak hangsúlyos szétválasztását jelenti, hanem feltételezi a parlament bizonyos felsőbbrendűségét is,⁴³ amely a kü-

³⁸ Mivel a svájci választópolgárok évente többször dönthetnek népszavazás útján érdemi kérdésekben, ez lehetőséget ad a kormánynon kívüli kisebb pártoknak és szervezeteknek is, hogy a kormánnyal szemben ellenzékként lépjenek fel. A fő ellenzék tehát a választópolgár, aki a közvetlen demokrácia révén bármikor beavatkozhat a politikai folyamatokba. Vö. Roca i. m.

³⁹ Az alkotmány lehetővé teszi, hogy a Szövetségi Gyűlés tagjai frakciókat alakíthassanak (SA 154. cikk), így a parlament politikai frakciókra oszlik, amelyek ugyanannak a pártnak a képviselőit vagy az azonos nézeteket valló pártokhoz tartozókat fogják össze.

⁴⁰ A konkordanciát nemcsak a kormányban, hanem különösen a parlamentben is gyakorolják. Ez azt jelenti, hogy a kormányban nem képviselt pártok szintén részei a konkordancia rendszerének. Előfordul az is, hogy más pártokkal együtt támogatják a kormányzati javaslatokat, illetve más esetekben a kormányban képviselt pártokkal együtt ellenzik azokat. Lüthi (2014) i. m. 9.

⁴¹ A legtöbb parlamentáris demokráciában a kormánypártok a választásokat követően gyakran változnak, és létezik a kormánypártokkal szembeni ellenzék, amelyet azok a pártok alkotnak, amely nem részei a kormánynak.

⁴² SA 148. cikk (1) bek.

⁴³ Megjegyzendő azonban, hogy az alkotmányozó atyák szándékával ellentétben a tényleges hatalom jelenleg a végrehajtó hatalomban összpontosul. Ez „annak ellenére van így, hogy az alkotmány még mindig bátran állítja, hogy a Szövetségi Gyűlés gyakorolja a legfőbb hatalmat az Államszövetségben.” Kley (2022) i. m. 169.

lönböző alkotmányos hatásköreiben – többek között felügyeleti jogában – jut kifejezésre,⁴⁴ ami szerint ennek révén gyakorolja a politikai ellenőrzést a szövetségi szervek felett. E felügyelet célja a szövetségi hatóságok demokratikus elszámoltathatóságának megerősítése, nagyobb átláthatóság megteremtése, a lakosságnak ezekbe az intézményekbe vetett bizalmának erősítése, a hiányosságok és visszaélések megszüntetéséhez és megelőzéséhez való hozzájárulás. A parlamenti felügyeletet a kamarák nevében elsősorban a két kamara felügyelőbizottságai gyakorolják. A Szövetségi Gyűlés az átfogó felügyeletet jogszerűségi, szabályszerűségi, célszerűségi, hatékonysági, és gazdaságossági szempontok szerint végzi,⁴⁵ de e felügyelet politikai jellegű ellenőrzés, így csak politikai beavatkozási eszközök állnak rendelkezésre.⁴⁶ A svájci rendszerben a kormánynak a parlamenthez képest kevesebb hatásköre van, mert nem élhet a parlamenti vétó eszközével, és megbízatását nem közvetlenül a néptől nyeri.⁴⁷ A Szövetségi Gyűléssel szembeni hatalmi súlyát azonban erősíti a függetlensége, mert politikai felelősségre vonás miatt nem lehet meneszteni, vagy egyik tagját sem lehet leváltani, ami fontos a kormány stabilitására nézve.⁴⁸

A tárgyalt téma szempontjából elsősorban a Szövetségi Gyűlés és a Szövetségi Tanács viszonyának alkotmányi szabályozását indokolt közelebbről megvizs-

⁴⁴ SA 169. cikk. Eszerint „[a] Szövetségi Gyűlés gyakorolja a legfőbb felügyeletet a Szövetségi Tanács és a Szövetségi Közigazgatás, a Szövetségi Bíróságok és a szövetségi feladatokért felelős egyéb szervek felett.” Megjegyzendő azonban, hogy ez a „felügyelet” elsősorban nem jogi, hanem politikai szempontból értendő.

⁴⁵ ParlG 26. cikk. Az első két esetben azt vizsgálják, hogy a szövetségi hatóságok az alkotmánnyal és a jogszabályokkal összhangban járnak-e el, illetve a jogalkotó által kijelölt feladatokat teljesítették-e és a célokat elérték-e. A célszerűségi szempontnál a vizsgálat arra terjed ki, hogy az állam által hozott intézkedések ésszerűek-e, és hogy a Szövetségi Tanács megfelelően használja-e ki mozgásterét. A hatékonyságnál a szempont az, hogy az állam által hozott intézkedések elérik-e a kívánt hatást, míg a gazdaságosság esetén arról van szó, hogy az állami szereplők az erőforrásokat az eredményhez képest megfelelő arányban használják-e fel. A felügyelet nem terjed ki a határozatok visszavonására vagy módosítására vonatkozó hatáskörre, valamint a bírósági határozatok tartalmának ellenőrzése kizárt. ParlG 26. cikk (4) bek. Ld. erről <https://tinyurl.com/3f7mp2b8>

⁴⁶ A felügyeletet végző bizottságok megállapításaikat általában jelentés formájában terjesztik elő. Ebben kritikát fogalmazhatnak meg és ajánlásokat tehetnek (ParlG 158. cikk), valamint indítvány útján intézkedéseket kezdeményezhetnek, illetve kezdeményezhetik a törvény felülvizsgálatát (ParlG 45. cikk (1) bek. a) pont), de nincs hatáskörük a határozatok hatályon kívül helyezésére, és nem szabhatnak ki büntetéseket vagy hozhatnak fegyelmi intézkedéseket.

⁴⁷ A Szövetségi Gyűlésnek erős pozíciója van az igazságszolgáltatással szemben is. A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság például nem vizsgálhatja felül a szövetségi törvényeket alkotmányosságuk szempontjából, és az alkotmányellenes szövetségi törvényeket konkrét esetekben alkalmazni kell. Lüthi (2024) i. m. 2.

⁴⁸ „A kollegiális rendszer – az Egyesült Szövetségi Gyűlés általi megválasztásával és a jogszabályok előkészítésében és végrehajtásában biztosított jelentős mozgástérrel együtt – a Szövetségi Tanácsot nemzetközileg egyedülálló kormányzati szervvé teszi.” Ueberwasser i. m.

gálni, illetve magának a Szövetségi Tanácsnak a főbb jellemzőit. A svájci államfői intézmény sajátos megoldása miatt számos – a klasszikus parlamentáris kormányzati rendszer államfőinek feladat- és hatásköre vagy nem értelmezhető, vagy olyan formában érvényesül, illetve gyakorolható, amely nem az államfői tisztséghez, hanem vagy a Szövetségi Tanács egészéhez, vagy kis részben ennek elnökéhez – mint az egyik tanácsstaghhoz – köthető. A Szövetségi Tanács tagjait a Szövetségi Gyűlés választja,⁴⁹ csakúgy, mint a szövetségi elnököt. Mivel a Szövetségi Tanács gyakorolja a legtöbb ún. államfői hatáskört és jogosítványt, ezért indokolt részletesen bemutatni a megválasztására, illetve feladataira és működésére vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket.

4. A Szövetségi Tanács választása⁵⁰

4.1. A választásra jogosult szerv

A Szövetségi Tanács tagjainak megválasztása a szövetségi állam megalapítása óta a *Szövetségi Gyűlés feladata*.⁵¹ A Szövetségi Gyűlés két kamarából – a *Nemzeti Tanácsból (Nationalrat)*⁵² – mint népképviseleti szervből – és az *Államtanácsból (Ständerat)*⁵³ – mint a kantonok képviselétét ellátó szervből – áll, amelyek egymással egyenlők,⁵⁴ vagyis azonos jogállásúak.⁵⁵

⁴⁹ A parlament választási feladatai közé tartozik tehát – többek között – a végrehajtó hatalom testületének – a Szövetségi Tanács hét tagjának, és a szövetségi elnöknek a megválasztása. Vö. a SA 168. cikk (1) bekezdésével.

⁵⁰ Ld. erről Mader i. m. 1051–153.; továbbá <https://tinyurl.com/4xfjsrt4>

⁵¹ A svájci parlament ún. milícia parlament, vagyis a Nemzeti Tanács és az Államtanács tagjai nem teljes munkaidőben dolgoznak, hanem ülésdíjat és költségtérítést kapnak. A milícia parlament tehát azt jelenti, hogy a parlamenti képviselők elméletileg nem hivatásos politikusok, bár legtöbbjük számára a parlamenti munka a fő tevékenység.

⁵² A Nemzeti Tanács kétszáz népképviselőből áll, akiket a nép arányos elv alapján közvetlen választáson választ meg. Minden negyedik évben teljes újraválasztás zajlik. Minden kanton egy választókerületet alkot és a helyeket a kantonok között a népesség szerint osztják el, de minden kantonnak legalább egy helye van. SA 149. cikk. Minden svájci állampolgár szavazhat, aki a választás napján betöltötte a 18. életévét.

⁵³ Az Államtanács a kantonok 46 képviselőjéből áll. Obwalden, Nidwalden, Basel-Stadt, Basel-Landschaft, Appenzell Ausserrhoden és Appenzell Innerrhoden kantonok egy-egy képviselőt, a fennmaradó kantonok két-két képviselőt választanak. Az államtanácsi választásokat az egyes kantonok maguk szabályozzák. SA 150. cikk.

⁵⁴ SA 148. cikk (2) bek.

⁵⁵ Az alkotmány szerint a Nemzeti Tanács és az Államtanács külön tárgyal, és a Szövetségi Gyűlés határozataihoz mindkét tanács beleegyezése szükséges. SA 156. cikk.

A Szövetségi Tanács tagjait az ún. *Egyesült Szövetségi Gyűlés*⁵⁶ választja, azaz a Nemzeti Tanácsnak és az Államanácsnak – a Nemzeti Tanács üléstermében együttesen ülésező – tagjai.⁵⁷ Az Egyesült Szövetségi Gyűlés akkor határozatképes, ha tagjainak többsége jelen van, és a döntést a szavazók többsége hozza meg,⁵⁸ vagyis a tagok megválasztása a *többségi elv* alkalmazásával történik. Annyiban tehát a parlamentáris kormányzati rendszer elve érvényesül, amennyiben a Szövetségi Tanács hét tagját – a hivatali idejük lejárta után – az Egyesült Szövetségi Gyűlésnek újra kell választania.⁵⁹ A Szövetségi Gyűlés azonban nem szakminisztereket vagy tárcavezetőket választ, hanem ún. „szövetségi tanácsosokat” – a Szövetségi Tanács (kormány), mint kollegiális szerv tagjait –, akik minden döntésért közösen viselnek politikai felelősséget.⁶⁰

Bár az Egyesült Szövetségi Gyűlés szabadon választhatja meg a Szövetségi Tanács tagjait (a szövetségi tanácsosokat), ennek ellenére be kell tartaniuk bizonyos alkotmányos irányelveket. Egyfelől a kormánynak a svájci lakosságot kell képviselnie, ezért a parlamentnek a választás során különböző szempontokat kell figyelembe vennie, másfelől a svájci szövetségi alkotmány szerint „tekintettel kell lenni arra, hogy a Szövetségi Tanácsban az ország régiói és nyelvterületei megfelelően legyenek képviselve”.⁶¹ Az alkotmány eredetileg úgy rendelkezett, hogy a Szövetségi Tanács legfeljebb egy tagja származhat ugyanabból a kan-

⁵⁶ A Bundesgesetz über die Bundesversammlung (Parlamentsgesetz, ParlG) vom 13. Dezember 2002 (a továbbiakban: ParlG) 31. cikk c) pontja értelmében az Egyesült Szövetségi Gyűlés – amelynek saját szervei vannak – a Szövetségi Gyűlés szerve. Ezt a szakirodalom részben bírálja, mivel az szövetségi alkotmányban az Egyesült Szövetségi Gyűlés nem a Szövetségi Gyűlés szervezetéről szóló részében található, hanem az eljárásról szóló részben. E doktrína szerint az Egyesült Szövetségi Gyűlés nem szerv, hanem „egy speciális tárgyalási forma”.

⁵⁷ SA 157. cikk (1) bek. a) pont. Eszerint a Nemzeti Tanács és az Államtanács Egyesült Szövetségi Gyűlésként, a Nemzeti Tanács elnökének elnöklétével közösen tárgyal és dönt a választásokról. Parlamentswörterbuch. Faktenblatt Vereinigte Bundesversammlung. 9. <https://tinyurl.com/ybvude2w>

⁵⁸ Vö. SA 159. cikk (1) bek.

⁵⁹ SA157. cikk (1) bek. „Bár ez parlamentarizálódáshoz vezethet, Svájcban erre még nem került sor, mivel a Szövetségi Tanács tagjait általában újraválasztották.” Kley (2022) i. m. 156.

⁶⁰ Akormányzati-és-közigazgatásiszervezetitörvényértelmébenakormányzati-funkciókellátásáért a Szövetségi Tanács testületként felelős. Ld. Regierungs- und Verwaltungsorganisationsgesetz (RVOG) vom 21. März 1997. 4. cikk. A szövetségi alkotmány mellett az RVOG a Szövetségi Tanács és a szövetségi közigazgatás jogalapja, amely szabályozza a feladat- és hatásköröket a jogalkotásra, a nemzetközi szerződésekre, a hatóságok tájékoztatására a kantonális rendeletek jóváhagyására, a tervezésre és a parlamenten kívüli bizottságokra vonatkozóan. A törvény egységesíti az eljárásokat, a döntéshozatali formákat és a Szövetségi Tanács szervezetét. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1997/2022_2022_2022/de

⁶¹ SA 175. cikk (4) bek. Az alkotmány azonban megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, hogy mi tekinthető régiónak és mi nem, és így azt is, hogy a nagyvárosok vagy nagyvárosi területek (Zürich, Bazel, Bern, Lausanne, Genf és Luzern) is egyfajta regionális területnek

tonból. Ez az úgynevezett „kantoni záradék” azt eredményezte, hogy az azokra a jelöltekre leadott szavazatok, akik ugyanabból a kantonból érkeztek, mint a Szövetségi Tanács már megválasztott tagja, érvénytelenek voltak. A kantoni záradék célja annak megakadályozása volt, hogy az egyes nagy kantonok túlzott befolyást gyakoroljanak a szövetségi kormányra.⁶² A kantoni záradékot 1999-ben az alkotmány módosításával megszüntették,⁶³ de ez nem jelenti azt, hogy az alkotmány korlátlan lehetőséget biztosít a parlamenti képviselőknek a Szövetségi Tanács tagjának megválasztásánál. A most hatályos nyitottabb megfogalmazás ugyanakkor nagyobb rugalmasságot biztosít a választási szerv számára ahhoz, hogy ne csak földrajzi, hanem egyéb kritériumokat is figyelembe vegyen, például a jelöltek politikai munkában szerzett tapasztalatait.⁶⁴ Ezen túlmenően a tanácsi tagság betöltésekor ügyelnek a hivatalos nyelvek, a vallási hovatartozás, valamint a nemek és az életkor szerinti megoszlásra is azért, hogy lehetőleg az ország minden régiójának és nyelvi csoportjának megfelelő képviselője legyen. Emellett általában figyelembe veszik a politikai pártok erejét is. Megjegyzendő azonban, hogy a Szövetségi Tanács – ahogy erről már történt említés – nem arányos képviselői szerv, mivel elsődleges feladata nem a pártviszonyok visszatükrözése, hanem az Államszövetség kormányaként a számára meghatározott alkotmányos feladatok teljesítése.⁶⁵

számítanak-e. Mivel a városok sok közös politikai érdeket jelenítenek meg, minden bizonnyal nem lenne ésszerűtlen ezeket is régiókként kezelni.

⁶² Kezdetben az állampolgárság volt a kantoni tagság kritériuma. 1986-ban a törvényt felülvizsgálták, így azoknak a jelölteknek az esetében, akik a Szövetségi Gyűlés, a kantoni kormány vagy a kantoni parlament tagjai voltak, az volt a döntő, hogy melyik kantonban választották meg őket. A többi jelölt esetében a választáskori lakóhely vagy – svájci lakhely hiányában – végül a megszerzett állampolgárság volt a meghatározó.

⁶³ A kamarák 1998-ban úgy döntöttek, hogy enyhíti a szövetségi alkotmány kantoni záradékát, és a felülvizsgált alkotmányos rendelkezést, amely jelenleg a szövetségi alkotmány 175. cikkének (4) bekezdése, a nép és a kantonok 1999. február 7-én hagyták jóvá.

⁶⁴ Korábban a kantoni záradék megakadályozta néhány rendkívül tehetséges politikus kormányba kerülését. A legnépesebb kantonok, Zürich, Bern és Vaud a Szövetségi Tanácsban szinte mindig egy taggal, a kantoni záradék eltörlése (1999) után pedig még kettővel is képviseltették magukat. A Szövetségi Tanács tagjai gyakran érkeztek Neuchâtel, Ticino, Solothurn, St. Gallen, Aargau, Genf és Luzern kantonokból is. Schaffhausen, Nidwalden, Schwyz és Uri kantonoknak azonban soha nem volt szövetségi tanácsosa. <https://tinyurl.com/2t48kxsp>

⁶⁵ René Rhinow: Ein Bundesrat mit neun Mitgliedern? *Tagblatt*, 19. 12. 2019. <https://tinyurl.com/4tyfmszm>

4.2. A választás időpontja

A Szövetségi Tanács tagjainak a megválasztása mindig a Szövetségi Nemzetgyűlés négyéves parlamenti ciklusának elején – pontosabban a Nemzeti Tanács minden teljes megújítását követő ülészsakon – történik,⁶⁶ mivel a parlament népképviseleti kamarájának – a Nemzeti Tanácsnak – a rendes általános választására október utolsó előtti vasárnapján valósul meg.⁶⁷ A Szövetségi Tanács rendes általános tisztújítása tehát a téli ülészsakon, hagyományosan az ülészsak második hetének szerdáján következik be. A Szövetségi Tanács tagjait elvileg határozott megbízatási időre, vagyis *négy évre* választják,⁶⁸ és nem lehet meneszteni őket, jóllehet rendkívüli általános tisztújítására kivételesen sor kerülhet.⁶⁹ Ha a Szövetségi Tanács valamely tagja e ciklus ideje alatt távozik hivatalából, akkor ún. „időközi választást” is tartanak.

4.3. A választhatóság feltételei

A szövetségi tanácsi tagságért elvileg a Nemzeti Tanácsba választható minden választásra jogosult személy, azaz minden 18. életévét betöltött svájci állampolgár indulhat, aki nem áll tartós ítélőkép telenség miatt átfogó gyámság alatt, vagy akit gyám képvisel,⁷⁰ vagyis az alkotmány szerint e szervbe elvileg minden szavazásra jogosult személy beválasztható,⁷¹ de svájci lakóhely – a választás időpontjában – feltétel. A Szövetségi Gyűlés általában olyan személyeket választ meg tanácsosnak, akiket a politikai pártok jelölnek a tisztségre, és akik politikai tapasztalattal rendelkeznek. Valódi esélye tehát csak azoknak

⁶⁶ SA 175. cikk (2) bek., ill. ParlG 132. cikk (1) bek.

⁶⁷ SA 19. cikk (1) bek. Lásd továbbá Bundesgesetz über die politischen Rechte (BPR) vom 17. Dezember 1976 (Stand am 23. Oktober 2022) 19. cikk (1) bekezdését. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1978/688_688_688/de#a19

⁶⁸ SA 145. cikk és 175. cikk (3) bek.

⁶⁹ Ha ugyanis a nép a szövetségi alkotmány teljes felülvizsgálatát végzi el, akkor ez szükséges is. Ilyen szavazásra akkor kerülhet sor, ha a nép vagy a két kamara valamelyike javasolja, vagy dönthet a Szövetségi Gyűlés. Ha a kezdeményezés a néptől érkezik, vagy ha a két kamara nem ért egyet, a nép dönt a teljes revízió végrehajtásáról. Ha a nép a teljes revíziót jóváhagyja, a két kamarát újraválasztják (SA 193. cikk (3) bek.). Ilyen esetben a Nemzeti Tanács rendkívüli általános választásának időpontját a Szövetségi Tanács határozza meg (BPR 19. cikk (2) bek.) Az újraválasztás következtében pedig Szövetségi Tanács rendkívüli általános tisztújítása is szükséges (SA 175. cikk (2) bek.).

⁷⁰ SA 143. cikk; SA 136. cikk; és BPR 2. cikk.

⁷¹ SA 143. cikk és 175. cikk (3) bek.

van, akiket a varázsformula szerinti legerősebb pártok támogatnak. Előzetes jelölés nem szükséges, és a kormány tagjai – akár tetszőleges alkalommal – újraválaszthatók, mivel erre nézve nincs jogi korlátozás, sőt az újraválasztás szokásos. A legtöbb esetben tehát a Szövetségi Tanácsban töltött tagság önkéntes lemondással ér véget. Ha erre nem a négyéves ciklus végén kerül sor, akkor a parlament időközi választáson választja meg a tanácstag utódját. A Szövetségi Tanácsban való tagságnak nincs felső korhatára. A jelöltekkel szemben – ahogy erről már volt szó – szigorú összeférhetetlenség áll fenn. Egyfelől a Szövetségi Tanács tagja egyidejűleg nem tartozhat sem a parlamenthez, sem a szövetségi bírósághoz, másfelől nem tölthetnek be semmilyen más tisztséget az Államszövetségben vagy valamely kantonban, és nem végezhetnek egyéb kereső tevékenységet sem.⁷²

4.4. A választási eljárás lefolyása

A kormánytagok megválasztásánál a szavazás titkosan történik,⁷³ amihez a két parlamenti kamara tagjai szavazólapokat kapnak, amelyeket lezárt szavazóurnákba gyűjtenek. A parlamenti képviselőket nem kötik a képviselőcsoportok javaslatai. A szavazólap érvénytelen, ha becsületsértő kijelentéseket vagy nyilvánvaló jelzéseket tartalmaz, továbbá ha nem választható, vagy a Szövetségi Tanácsba már megválasztott személyre szól, vagy pedig olyan személyre, aki a választásból kizárt vagy visszalépett, végül pedig ha nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy kire is vonatkozik a szavazat.⁷⁴ Ha valamely jelölt neve egynél többször szerepel a szavazólapon, az ismétléseket törölni kell, ha pedig a szavazólapon több név szerepel, mint ahány hely kiosztásra kerül, a létszám feletti neveket a lista végéről törlik. Ha a beérkezett szavazólapok száma meghaladja a kiosztott szavazólapok számát, a szavazás érvénytelen, és azt meg kell ismételni.

*A tagsági helyeket egyenként és egymás után, a korábbi tagok hivatali ideje szerinti sorrendben jelölik,*⁷⁵ így a leghosszabb ideje hivatalban lévő szövetségi tanácsos indul elsőként. Először tehát azokat a helyeket töltik be, amelyekre

⁷² A SA 144. cikk (3) bekezdése szerint „törvény további összeférhetetlenségeket írhat elő”.

⁷³ ParlG 130. cikk (1) bek.

⁷⁴ ParlG 131. cikk.

⁷⁵ ParlG 132. cikke (2) bek. 1. mondat.

a Szövetségi Tanács addigi tagjai jelöltként indulnak,⁷⁶ vagyis a leghosszabb hivatali idővel rendelkező szövetségi tanácsos helyét töltik be először. A szavazókat nem kötik utasítások, tehát szabadon dönthetnek a jelöltekről. Adott személy akkor kerül megválasztásra, ha a neve az érvényes szavazólapok több mint felén szerepel, vagyis abszolút többséget ér el.⁷⁷ Az Egyesült Szövetségi Gyűlés tehát az ő megválasztásáról ekkor már döntött. Ha az első szavazáson senki sem éri el az abszolút többséget, akkor annyi szavazást tartanak, amíg valamely személy ezt az abszolút többséget el nem éri, és így meg nem választják. Ha több jelölt kap abszolút többséget, mint ahány betöltetlen hely van, a kevesebb szavazattal rendelkezőket létszám feletti jelöltként ki kell ejteni.⁷⁸ Az első két szavazáson minden választható jelölt megválasztható, vagyis minden választható jelölt szavazatot kaphat.⁷⁹ A harmadik fordulótól kezdve további, azaz új jelöltek nem indulhatnak, így rájuk érvényesen szavazni sem lehet.⁸⁰ A választásból kiesnek a következő jelöltek: a második fordulóból azok, akik tíznél kevesebb szavazatot kaptak, és a harmadik fordulótól kezdve azok, akik a legkevesebb szavazatot kapják, kivéve, ha egynél több személy kapja meg ugyanezt a szavazatszámot,⁸¹ mert akkor ők nem esnek ki.

A Szövetségi Tanács újonnan megválasztott tagjai nyilatkoznak arról, hogy a megválasztást elfogadják-e. Ha az új tag a megválasztása előtt a Szövetségi Gyűlésnek volt a tagja, akkor a választás elfogadásáról szóló nyilatkozatát követően – az összeférhetetlenség elkerülése végett – már nem vesz részt a parlamenti bizottságok és a kamarák tanácskozásain. Ha a megválasztott tag lemond szövetségi tanácsi tagságáról, új választásra kerül sor, mégpedig azt követően, hogy a Szövetségi Tanács előző tagjainak és a lemondásukat már korábban bejelentetteknek a helyét betöltötték.

⁷⁶ ParlG 132. cikk (2) bek. 2. mondat. Az a körülmény, hogy a tanácsosokat egyénileg választják, növeli a választási taktikázás lehetőségét. Azoknak a pártoknak a számára, amelyeknek még vannak jelöltjeik a választásokon, előnyös lehet, ha a választások során más pártokat előzetesen nem provokálnak annak érdekében, hogy a „retorziókat” – mint lehetséges „visszavágást” – elkerüljék.

⁷⁷ ParlG 130. cikk (2) bek. Az üres és érvénytelen szavazólapokat ebbe nem számítják bele. ParlG 130. cikk (3) bek.

⁷⁸ ParlG 130. cikk (4) bek.

⁷⁹ ParlG 132. cikk (3) bekezdés 1. mondat.

⁸⁰ ParlG 132. cikk (3) bek. 2. mondat.

⁸¹ ParlG 132. cikk (4) bek.

4.5. A hivatalba lépés

A Szövetségi Tanács újonnan megválasztott tagjai a következő év január 1-jén lépnek hivatalba, mert a hivatali idő minden év január 1-jén kezdődik. Azok a tagok, akik nem jelöltették magukat újraválasztásra, vagy akiket nem választottak újra, december 31-ig maradnak hivatalban. A Szövetségi Tanács tagjainak a megbízatása a Nemzeti Tanács hivatali ideje (a parlamenti ciklus) kezdetét követő január 1-jén kezdődik.

4.6. Az időközi választások

Időközi választásra a Szövetségi Tanácsban betöltött tisztség megüresedése miatt kerülhet sor. A megüresedés oka lehet a már említett *lemondás*, továbbá a *halál*, vagy pedig a *tisztségre való alkalmatlanság* megállapítása. A lemondás esetén a szövetségi tanácsstagok maguk határozzák meg ennek időpontját, és erről levélben tájékoztatják a Nemzeti Tanács elnökét. Ha a szövetségi tanács-tag hivatali idejének lejártá előtt mond le, az így megüresedett helyet a hivatali időből – a négy évből – még visszalévő részre töltik be. Az időközi választásra általában a lemondólevél kézhezvételét vagy az előre nem látható távozást követő ülészsakon kerül sor.

A Szövetségi Tanács tagjainak hivatali alkalmatlanságát az Egyesült Szövetségi Gyűlés állapítja meg akkor, ha a következő feltételek halmozottan teljesülnek:⁸²

- Az érintett személy súlyos egészségügyi probléma vagy a munkába való visszatérést akadályozó hatások miatt nyilvánvalóan nincs már abban a helyzetben, hogy a tisztségét gyakorolja.
- Ez a helyzet előreláthatólag hosszú ideig fennmarad.
- Az érintett személy észszerű időn belül nem nyújtott be jogilag érvényes lemondó nyilatkozatot.⁸³

⁸² ParlG 140a. cikk (1) bek.

⁸³ 2009-ig nem volt kifejezett szabályozás arra vonatkozóan, hogyan kell eljárni a Szövetségi Tanács valamely tagjának a tisztségre való alkalmatlanná válása esetén. Amikor Jean Bourgnecht szövetségi tanácsos 1962 májusában agyvérzést kapott, a Szövetségi Tanács egyik tagjának a tisztségre való alkalmatlanná válásából eredő problémát ad hoc módon úgy oldották meg, hogy 1962. szeptember 3-án a nevében három családtagja 1962. szeptember végével lemondó nyilatkozatot tett. 2009 után a Szövetségi Tanács tagjának a tisztség betöltésére való alkalmatlanná nyilvánítása iránti kérelmet még nem nyújtottak be. <https://tinyurl.com/3jrsy4rw>

Az alkalmatlanság megállapítására irányuló indítvány benyújtására az Egyesült Szövetségi Gyűlés Hivatala és a Szövetségi Tanács jogosult. Erről az Egyesült Szövetségi Gyűlés legkésőbb a kérelem benyújtását követő következő ülésen dönt.⁸⁴ A megüresedett helyeket ugyanis általában a lemondólevél kézhezvételét, az előre nem látható távozást, illetve az alkalmatlanság megállapítását követő ülészakon töltik be.⁸⁵ Az eljárásra – beleértve a választhatóságot és a választás lefolyását – ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az általános választásokra. Az újonnan megválasztott tag legkésőbb a megválasztását követő két hónapon belül lép hivatalba.⁸⁶ Több megüresedett tisztség esetén a sorrendre az addigi tisztségviselők életkora az irányadó.

4.7. A mentelmi jog

A Szövetségi Tanács tagjai – a kamarák tagjaihoz hasonlóan – abszolút és relatív mentességet élveznek a testület működésének fenntartása érdekében, így ez a jog természetesen a szövetségi elnököt – mint a kormány tagját – is megilleti. A tanácstag abszolút mentességet élvez a parlamenti kamarákban és azok szerveiben tett nyilatkozataikért.⁸⁷ Mivel az abszolút mentelmi jog funkcionális védelem, azaz védelmi célja a Szövetségi Tanács működésének fenntartása, ezért erről a tanácstag önszántából nem is mondhat le, és tőle ez nem is vonható meg, vagyis e mentelmi jogot nem lehet felfüggeszteni sem. A relatív mentesség értelmében viszont a Szövetségi Tanács tagjai viszonylagos mentességet élveznek a hivatali tevékenységükkel és pozíciójukkal közvetlenül összefüggő bűncselekmények esetében.⁸⁸ A relatív mentesség a büntetőjogi felelősségre vonással szemben védelmet ad, de a polgári jogi felelősségre vonással szemben nem. Az abszolút mentességhez hasonlóan a relatív mentesség is funkcionális védelem, amelyről a tanácstag nem mondhat le önszántából.

⁸⁴ ParlG140a. cikk (4) bek.

⁸⁵ ParlG 133. cikk (1) bek.

⁸⁶ ParlG 133. cikk (2) bek.

⁸⁷ E nyilatkozataikért sem büntetőjogi, sem polgári jogi felelősségre nem vonhatók. SA 162. cikk (1) bek.

⁸⁸ Bundesgesetz über die Verantwortlichkeit des Bundes sowie seiner Behördemitglieder und Beamten (Verantwortlichkeitsgesetz, VG) vom 14. März 1958. 14. cikk (1) bek.

Az abszolút mentességgel ellentétben azonban a relatív mentességet fel lehet függeszteni,⁸⁹ amelyről a Szövetségi Gyűlés dönt.⁹⁰

5. A Szövetségi Tanács mint a végrehajtó hatalom szerve⁹¹

A svájci alkotmány szerint a Szövetségi Tanács – mint a végrehajtó hatalmat megtestesítő kormány – az Államszövetség legmagasabb irányító és végrehajtó szerve (hatósága),⁹² a kormányzati rendszer centruma, hét tagból álló direktoriális testületként működik,⁹³ amely gyakorolja a kormány, az „államfő”, és a „miniszterelnök” feladatait. A Szövetségi Tanácsban képviselt pártok nem alkotnak koalíciós kormányt, mert nincs olyan kormányprogram, amely mellett a kormányban képviselt politikai pártok elkötelezettek lennének.⁹⁴ *Kollegiális testületként* hoz döntéseket,⁹⁵ vagyis hatalma kollektív jellegű és a konszenzus elve jellemzi. A kollegiális testület minden tagja egy-egy tárca (department) irányít és vezet,⁹⁶ vagyis ennyiben érvényesül a *tárcaelv* is. A tárcavezetők politikailag felelősek a tárca irányításáért. Ennek érdekében korlátlan utasítási és ellenőrzési jogkörökkel rendelkeznek. A kormány tagjainak tehát kettős feladata van: egyrészt a kormány döntéseinek kidolgozásában és meghozatalában való részvétel, másrészt a saját tárcájuk irányítása. A szövetségi közigazgatásnak tárcák szerinti felosztása⁹⁷ nem a parlament, hanem a Szövetségi Tanács teljes

⁸⁹ Amint a vádhatóság a Szövetségi Tanács valamely tagját bűncselekmény elkövetésével gyanúsítja, a mentelmi jog felfüggesztésére irányuló kérelmet kell benyújtania. A mentelmi jog felfüggesztése eljárási követelmény, amelynek a büntetőeljárás megindítása előtt teljesülnie kell.

⁹⁰ A Szövetségi Gyűlés ilyen esetben dönthet úgy is, hogy az érintett személyt a tisztségéből ideiglenesen felfüggeszti.

⁹¹ Vö. Mader i. m. 1048–1050. és 1053–1054.

⁹² Vö. a SA 174. cikkével.

⁹³ Vö. a RVOG 1. cikkével.

⁹⁴ Tekintettel a svájci kormány igen széles pártpolitikai összetételére, amelyben mind az európai átlagtól balra álló Szociáldemokrata Párt tagjai, mind a jobboldali nacionalista Svájci Néppárt (SVP) tagjai egyaránt helyet foglalnak, aligha lehetne ilyen programot megfogalmazni, hacsak nem üres frázisokból állna. A Nemzeti Tanács szavazási magatartásának elemzései kimutatták, hogy a Szövetségi Tanácsban képviselt pártok tagjainak többsége csak kivételes esetekben szavaz ugyanúgy. Lüthi (2014) i. m. 9.

⁹⁵ SA 177. cikk (1) bek.

⁹⁶ RVOG 35. cikk (2) bek.

⁹⁷ A SA 178. cikk (2) bekezdése szerint a szövetségi közigazgatás tárcákra oszlik; minden tárca a Szövetségi Tanács egy tagja vezet.

jogú tagjainak hatáskörébe tartozik,⁹⁸ amelyet a megválasztás után végeznek el. Egyik tagnak sincs azonban alanyi joga valamely tárcára, és a kormány által neki kijelölt tárcát minden tag köteles átvenni.⁹⁹ A tárcák egymás közötti elosztásánál a személyes érdeklődés éppúgy szerepet játszhat, mint a pártpolitikai megfontolások. A tárcák elosztásáról a szolgálati idő (azaz a Szövetségi Tanácsban betöltött tagságuk hossza) szerinti sorrendben nyilvánítanak véleményt, vagyis a legrégebbi szövetségi tanácsos elsőként nevezi meg a kívánt tárcáját. A Szövetségi Tanács a tárcákat bármikor újraoszthatja. A szövetségi tanácsosoknak tehát kettős funkciója van: egyrészt a kormány tagjai, és ezért együttesen felelősek a testületen belüli kormányzati tevékenységekért, másrészt tárcavezetők, és képviselik annak feladatait és megbízásait a kormányban.¹⁰⁰

5.1. A Szövetségi Tanács feladat- és hatásköre

A Szövetségi Tanács kormányozza Svájcot, értékeli a politikai helyzetet és irányítja a szövetségi közigazgatást az állam alapvető feladatainak ellátásában. Ennek megvalósítása érdekében számos feladat- és hatáskörrel rendelkezik:¹⁰¹ belföldön a kantonok hatáskörén kívül eső ügyeket irányítja, így pl. a honvédelmet és a szövetségi költségvetéssel kapcsolatos öt megillető feladatokat, míg nemzetközi szinten dönt a külpolitikáról és képviseli Svájcot. A hatáskörök közül az első és leglényegesebb az ún. *kormányzás*, mert ezt tekintik a Szövetségi Tanács legfontosabb feladatának. Az alkotmány szerint e szerv határozza meg a kormányzati politika céljait és eszközeit, valamint tervezi és koordinálja a kormányzati tevékenységet.¹⁰² Ennek keretében javaslatokat tesz a jogalkotásra, folyamatosan értékeli a politikai helyzetet, meghatározza a kormányzati cselekvés céljait és eszközeit, irányítja a feladatok végrehajtását, és képviseli az Államszövetséget mind befelé, mind kifelé irányulóan,¹⁰³ ezzel összefüggésben javaslatokat terjeszt a parlament elé a népi kezdeményezések végrehajtására és a jogalkotásra vonatkozóan. A törvények végrehajtási rendel-

⁹⁸ RVOG 35. cikk (3) bekezdés 1. mondat.

⁹⁹ RVOG 35. cikk (3) bekezdés 2. mondat.

¹⁰⁰ <https://tinyurl.com/4c2cye3c>

¹⁰¹ A Szövetségi Tanács feladat- és hatásköreit a SA 180–187. cikkei tartalmazzák.

¹⁰² SA 180. cikk (1) bek. A kormányzati kötelezettségek teljesítését kiemelten kezeli, és minden intézkedést megtesz annak érdekében, hogy a kormány működését mindenkor biztosítsa. RVOG 6. cikk (2) és (3) bek.

¹⁰³ <https://www.admin.ch/gov/de/start/bundesrat/aufgaben-des-bundesrates/regieren.html>

kezéseit saját hatáskörben eljárva rendeletekben adja ki, továbbá végrehajtja a Szövetségi Gyűlés népszavazás alá nem eső határozatait, például a tervezési megbízásokat. A szövetségi pénzügyekkel összefüggésben kezeli a szövetségi költségvetést, többéves pénzügyi tervet és éves költségvetést terjeszt a parlament elé.¹⁰⁴ Jelentést tesz továbbá a parlamentnek az állami számlákon lévő pénzeszközök felhasználásáról. A Szövetségi Tanács vezeti a szövetségi közigazgatást, gondoskodik a feladatok hatékony megszervezéséről és azok célzott teljesítéséről,¹⁰⁵ továbbá önállóan köthet, módosíthat vagy szüntethet meg nemzetközi szerződéseket, amennyiben erre szövetségi törvény vagy a Szövetségi Gyűlés által jóváhagyott nemzetközi szerződés felhatalmazza. A megkötésre való felhatalmazás magában foglalja a nemzetközi szerződés módosítására és megszüntetésére való felhatalmazást is.¹⁰⁶ Felelős továbbá Svájc más országokkal való kapcsolataiért,¹⁰⁷ valamint az ország belső és külső biztonságaért. E két területen rendeleteket és egyéb rendelkezéseket adhat ki,¹⁰⁸ ha az biztonsági okokból szükséges, továbbá a biztonság megőrzése érdekében bevetheti a fegyveres erőket is.¹⁰⁹ A Szövetségi Tanácsnak a tevékenységéről időben tájékoztatnia kell a nyilvánosságot.

A megfelelő irányvonal kijelölése a kormányzati politika egyik legfontosabb feladata, és egyszerre két különböző követelménynek kell megfelelnie. Egyrészt stratégiákat és terveket kell kidolgoznia a társadalmi, technológiai és gazdasági

¹⁰⁴ A szövetségi pénzügyek területén a Szövetségi Tanácsot a Szövetségi Számvevőszék támogatja, amely független, és csak az alkotmány, illetve a törvények kötik.

¹⁰⁵ SA 178. cikk (1) bek.

¹⁰⁶ A nemzetközi szerződéseket önállóan felmondja, ha a szövetségi alkotmány ilyen felmondást ír elő. Önállóan köthet korlátozott hatályú nemzetközi szerződéseket, és a korlátozott hatályú szerződéseket önállóan módosíthatja vagy megszüntetheti. RVOG 7a. cikk.

¹⁰⁷ Ennek keretében aláírja és ratifikálja a szerződéseket, és a Szövetségi Gyűlés elé terjeszti jóváhagyásra. SA 184. cikk (2) bek.

¹⁰⁸ A szövetségi alkotmány 184. cikk (3) bekezdése szerint „[h]a az ország érdekeinek megóvása szükséges, a Szövetségi Tanács rendeleteket és intézkedéseket adhat ki. A rendeleteknek időben korlátozottnak kell lenniük.”

¹⁰⁹ Háború, társadalmi zavargások és természeti katasztrófák esetén szövetségi alkotmány felhatalmazza a Szövetségi Tanácsot, hogy eltérjen a rendes jogalkotási eljárástól. A Szövetségi Alkotmány 185. cikkének (3) bekezdése szerint a Szövetségi Tanács „közvetlenül e cikk alapján rendeleteket és utasításokat adhat ki a közrendet, illetve a belső vagy külső biztonságot érintő, bekövetkezett vagy fenyegető súlyos zavarok elhárítása érdekében. Az ilyen rendeleteknek időben korlátozottnak kell lenniük”. Az ilyen rendelet legfeljebb hat hónapig hatályos, kivéve, ha a Szövetségi Tanács ezen az időszakon belül törvényi felhatalmazást tartalmazó tervezetet nyújt be a parlamentnek. Az alkotmány 185. cikk (4) bekezdése lehetővé teszi, hogy sürgős esetekben a Szövetségi Tanács katonai csapatokat hívjon be. Ha azonban a fegyveres erők több mint 4000 tagját hívja be aktív szolgálatra, vagy ha ez a bevetés várhatóan három hétnél tovább tart, a Szövetségi Gyűlést haladéktalanul össze kell hívni.

változások kínálkozó lehetőségeinek kihasználására és a kockázatok korlátozására, másrészt szabad kezet is kell hagynia arra, hogy a lehető legjobban tudjon reagálni a váratlan vagy új eseményekre és fejleményekre.¹¹⁰ A jogalkotási tervezés, az éves célkitűzések, a pénzügyi tervezés és a költségvetés olyan eszközök, amelyek a Szövetségi Tanácsot támogatják az előrettekintő tervezésben.

A célkitűzések elérése érdekében a Szövetségi Tanács megbízásokat ad a szövetségi közigazgatásnak, amely a Szövetségi Tanácsnak van alárendelve,¹¹¹ és magában foglalja az egyes tárcákat és a szövetségi kancelláriát,¹¹² amely a kormány törzskari szervének tekintendő,¹¹³ és amelyet a Szövetségi Gyűlés által választott kancellár vezet.¹¹⁴ A kormány rendszeresen felülvizsgálja, hogy ezeket a megbízásokat végrehajtják-e, és a célokat elérték-e. A parlamentnek benyújtott éves jelentésben ismerteti, hogy a célkitűzések megvalósultak-e. A szövetségi elnök továbbá ismerteti az éves céloktól való esetleges eltéréseket, és a nem tervezett projekteket.¹¹⁵

Az alkotmány a felsoroltakon kívül további feladat- és hatásköröket állapít meg a Szövetségi Tanács számára:¹¹⁶ e szerv a szövetségi közigazgatás mellett a szövetségi feladatok más ellátóit is felügyeli, továbbá rendszeresen beszámol a Szövetségi Gyűlésnek az általa végzett tevékenységről és Svájc helyzetéről,

¹¹⁰ A Szövetségi Tanács politikai tervezésének célja egyrészt a szövetségi politika előrelátó kidolgozása, a közigazgatási tevékenység világos előírásokkal történő irányítása, a parlament korai szakaszban történő tájékoztatása az ügymenetről, valamint a nyilvánosság tájékoztatása a politikai szándékokról. A szövetségi politika tervezése négy lépésben történik. Az első a környezet elemzésének segítségével a legfontosabb kihívások azonosítása adott törvényhozási időszakra vonatkozóan, amely a jogalkotási tervezés alapját jelenti. A második az, hogy az adott négy évre vonatkozó legfontosabb célkitűzéseket és intézkedéseket a jogalkotási tervezésről szóló jelentésben ismertetik. A harmadik, hogy az éves célkitűzések alapján meghatározzák a jogalkotási célok elérését, illetve azt, hogy hogyan kell a további, aktuális kihívásokat leküzdeni. Végül a negyedik, hogy az éves jelentés a parlament előtti elszámoltathatósági nyilatkozatként szolgál, és tájékoztatást nyújt arról, hogy a célkitűzések milyen mértékben valósultak meg. Vö. <https://tinyurl.com/m3yxfw7>

¹¹¹ Testületként a legfőbb felelősséget viseli a kormányzati feladatok ellátásáért, ezért folyamatos és szisztematikus ellenőrzéssel biztosítja, hogy a közigazgatási szervezeti egységek és hivatalok a jogszabályi előírásoknak megfelelően teljesítsék feladataikat.

¹¹² RVOG 2. cikk (1) bek. A szövetségi közigazgatáshoz tartoznak továbbá a decentralizált közigazgatási egységek is, szervezeti rendeleteiknek megfelelően. A szövetségi jogszabályok adminisztratív feladatokkal olyan köz- vagy magánjogi szervezeteket és személyeket bízhatnak meg, amelyek nem részei a szövetségi közigazgatásnak. RVOG 2. cikk (2) és (3) bek.

¹¹³ Vö. a SA 179. cikkével.

¹¹⁴ A tárcák és a szövetségi kancellária céljait, tevékenységi területeit és felépítését, valamint működési elveit a szervezeti rendeletek határozzák meg, amelyeket a Szövetségi Tanács ad ki.

¹¹⁵ Vö. <https://tinyurl.com/m3yxfw7>

¹¹⁶ SA 187. cikk.

valamint intézi azokat a választásokat, amelyek nem tartoznak más szerv hatáskörébe, végül törvényben meghatározott mértékben foglalkozik a panaszokkal. Az alkotmány lehetőséget ad arra is, hogy a Szövetségi Tanácsra törvény további feladat- és hatásköröket ruházzon át, vagyis az alkotmányi szabályozás nem tekinthető taxatívnak. Így a kormány rendszeresen felülvizsgálja az Államszövetség feladatait és azok teljesítését, továbbá a szövetségi közigazgatás szervezetét a szükségességükre és azokkal a célokkal való összhangjukra, amelyek az alkotmányból és a törvényekből adódnak. Az állami cselekvés számára jövőorientált megoldásokat dolgoz ki.¹¹⁷ A Szövetségi Tanácsot a tagjai és a szövetségi kancellár rendszeresen tájékoztatják az ügyeiről, és különösen a kapcsolódó kockázatokról és lehetséges kihívásokról, továbbá a Tanács bizonyos információkat kérhet tagjaitól és a szövetségi kancellártól,¹¹⁸ ami biztosítja, hogy folyamatos és megfelelő rálátása legyen a szövetségi közigazgatásra.

Megjegyzendő azonban, hogy a rendelkezésére álló fontos hatáskörök ellenére a Szövetségi Tanács nem omnipotens szerv, mert tevékenységének alapja és korlátja a jog: az állami cselekvésnek közérdekűnek és arányosnak kell lennie, vagyis érvényesül a jogállam alapelve.¹¹⁹ A Szövetségi Tanácsnak az alkotmány és a törvények alapján kell eljárnia, elkötelezettnek kell lennie a közjó iránt, óvnia kell a polgárok jogait és a kantonok hatásköreit, valamint támogatnia kell a szövetség és a kantonok közötti együttműködést, illetve a célszerűség és a gazdaságosság elvei szerint kell eljárnia.¹²⁰

5.2. A Szövetségi Tanács működése

A svájci kormány az 1848-as megalakulása óta egyetlen nap megszakítás nélkül hivatalban van. Tagjait soha nem cserélték le teljesen, hanem mindig csak egyes tanácsstagokkal egészült ki. Ez olyan folyamatosságnak számít, amely egyébként csak monarchiákban szokott előfordulni. A Szövetségi Tanács a törvény szerint olyan gyakran ülésezik, amilyen gyakran az ügyek megkövetelik, de általában hetente egyszer ül össze rendes ülésre a Szövetségi Tanács üléstermében.¹²¹ Az ülést a szövetségi elnök nevében a szövetségi kancellár hívja össze.

¹¹⁷ RVOG 5. cikk.

¹¹⁸ RVOG 12a. cikk.

¹¹⁹ Vö. a SA 5. cikkével.

¹²⁰ RVOG 3. cikk.

¹²¹ RVOG 16. cikk (1) bek. Erre a „*Chalet fédéral*”-ban, a Szövetségi Tanács üléstermében a Szövetségi Palotában kerül sor. Évente egyszer-kétszer a Szövetségi Tanács a Szövetségi

A Szövetségi Tanács bármely tagja bármikor kérheti az ülés összehívását, és sürgős esetekben a szövetségi elnök eltérhet a rendes összehívási és tárgyalási eljárástól.¹²² Az ülés szerdánként zajlik, kivéve a parlamenti ülésszakok idejét, amikor azt pénteken tartják. Az ülés általában reggel 9 órakor kezdődik és több órán át folyik.¹²³ A megvitatásra és döntésre benyújtott előterjesztéseket a Szövetségi Tanács megtárgyalja és meghozza a szükséges határozatait.¹²⁴ A kiemelt fontosságú vagy politikai jelentőségű határozatokat közös és egyidejű konzultációt követően hozza meg, egyéb ügyeket egyszerűsített eljárásban is intézhet.¹²⁵ Magán az ülésen csak a Szövetségi Tanács hét tagja hozhat döntéseket, akik egyenlő jogokkal rendelkeznek.¹²⁶ Megvitatják az előterjesztéseket és a konkordancia elvének megfelelően közös megoldást keresnek, amely a nyugodt és tárgyilagos politikai folyamatot segít elő.¹²⁷ Az üléseken a felszólalásoknál alapvetően a „rangidős elve” érvényesül: először a leghosszabb ideje hivatalban lévő tag fejtheti ki a véleményét, a legfiatalabb tag pedig utoljára. A Szövetségi Tanács üléseit a szövetségi elnök vezeti,¹²⁸ vagyis ő gyakorolja az üléseken való elnöklés funkcióját, egyébként pedig a kormány rendes tagja,¹²⁹ és továbbra

Palotán kívül („*extra muros*”) ülést is tart, amikor valamelyik kantonba látogatnak el, így fejezve ki a kormány szolidaritását a kantonokkal. <https://tinyurl.com/vwf89ymv>

¹²² RVOG 16. cikk (3) és (4) bek.

¹²³ Az üléseken a szövetségi kancellár is részt vesz. Szavazati joggal nem rendelkezik, mert nem tagja a kormánynak, csak támogató és tanácsadó szerepet tölt be, de a szövetségi kancellária ügyeivel kapcsolatban indítványokat nyújthat be. Az alkancellárok általában szintén részt vesznek az üléseken, hacsak a Szövetségi Tanács másként nem határoz. RVOG 18. cikk (2) és (3) bek. <https://tinyurl.com/vwf89ymv>

¹²⁴ A döntések túlnyomó többsége a parlament elé kerülő ügyekre vonatkozik. Ezek a következők: alkotmány- és törvénymódosításokra vonatkozó javaslatok, politikai kezdeményezésekről szóló tájékoztatás és nyilatkozatok, a parlamentnek szóló jelentések, a költségvetés és az éves beszámoló, valamint a jogalkotási tervezés, az éves célkitűzések és az éves jelentés. A döntések lehetnek továbbá üzenetek a parlamentnek, válaszok a parlamenti kérdésekre, rendeletmódosítások, költségvetési kiadások, személyzeti döntések. A Szövetségi Tanácsnak tehát folyamatosan kell döntéseket hoznia, amelyre tehát az ülésein kerül sor. <https://tinyurl.com/3xar9z67>

¹²⁵ RVOG 13. cikk (1) és (2) bek.

¹²⁶ A Szövetségi Tanács tagjai és az ülésen részt vevő más személyek kötelesek kizárni magukat, ha valamely ügyben közvetlen személyes érdekük fűződik az ügghöz. RVOG 20. cikk

¹²⁷ A napirenden szereplő előterjesztések négy színből állnak: narancssárga, kék, fehér és zöld. A nem vitatott napirendi pontokat (narancssárga lista) általában gyorsan jóváhagyják. A kék lista a parlamenti eljárási kérésekre adott válaszokat tartalmazza. A fehér listán szereplő napirendi pontokat politikai jelentőségük miatt külön-külön tárgyalják meg és döntenek róluk. A tanácskozások néha több ülésre is kiterjednek. A zöld lista bizalmas ügyeket tartalmaz, amelyeket szintén részletesen megvitatnak. <https://tinyurl.com/vwf89ymv>

¹²⁸ SA 176. cikk(1) bek.

¹²⁹ SA 176. cikk.

is az egyik tárca vezetője. A Szövetségi Tanács ülésein ugyanúgy gyakorolja szavazati jogát, mint bármely másik tag, de szavazategyenlőség esetén az ő szavazata dönt.

Mivel a Szövetségi Tanács fontos funkciót tölt be az állam irányításában és a stratégiai kollegiális munkának elsőbbséget kell élveznie a tárcaközi politikai ügyekkel szemben, ezért biztosítani kell a kollégium egységét és cselekvőképességét, mert a testület egysége és döntéshozatali-cselekvési képessége elválaszthatatlanul összekapcsolódik.¹³⁰ Ezért nagyon fontos a *konszenzusos döntéshozatal*, ennek alapos *előkészítése*, és a *kollegialitás* érvényesülése. A konszenzusra való törekvés azt a meggyőződést tükrözi, hogy a döntések csak akkor elfogadhatók, ha azokat a testület minden tagja támogatni tudja, még akkor is, ha bizonyos fenntartásai vannak ezzel kapcsolatban. A konszenzus elérése gyakran kihívást jelent és egyúttal időigényes, ami tükröződik a Szövetségi Tanács ügyeinek előkészítésében is. Az ügyek aprólékos és gondos előkészítésére, valamint formális és informális szabályokra van szükség ahhoz, hogy az évente felmerülő több mint 2500 napirendi pontot kezelni tudják. Az előkészítés és a végrehajtás érdekében az ügyeket az egyes tagokra tárcák szerint osztják szét.¹³¹ Mielőtt adott ügy a Szövetségi Tanács elé kerül, különböző egyeztetési szakaszokon megy keresztül, amelyek mindegyikét a szövetségi kancellária¹³² felügyeli. Miután az adott tervezet átment az úgynevezett tárcaközi konzultáción, az illetékes tárcavezető aláírja a végleges javaslatot. A kormány tagjainak ezután lehetőségük van arra, hogy társvéleményezési eljárás keretében azt megvizsgálják.¹³³ A kérelem a Szövetségi Tanács ülésének napirendi pontjává csak akkor válik, ha ez az eljárás lezárult, és a Szövetségi Kancellária hivatalosan és jogi szempontból is megvizsgálta az ügyet.¹³⁴

¹³⁰ Vö. Rhinow i. m.

¹³¹ A kiemelt fontosságú vagy politikai jelentőségű ügyek előkészítéséhez a Szövetségi Tanács szükség esetén meghatározza az érdemi célkitűzéseket és a kereteket. RVOG 14. cikk.

¹³² A kancellária biztosítja, hogy a Szövetségi Tanács hatékonyan tudjon dolgozni és döntéseket hozni, továbbá szervezi és koordinálja a Szövetségi Tanács kommunikációját. Segítséget nyújt a politikai tervezésben és felelős a kormányzásra és a közigazgatásra vonatkozó fontos törvényekért.

¹³³ Azokat az ügyeket, amelyekben a Szövetségi Tanácsnak határozatot kell hoznia, a Szövetségi Tanács tagjai elé terjesztik társjelentésre. A társjelentési eljárást a szövetségi kancellária szabályozza. RVOG 15. cikk.

¹³⁴ Az előkészítés a konszenzus elérését és a minőség biztosítását szolgálja, ezért minden szempontot figyelembe kell venni. A probléma minden aspektusát gondosan át kell gondolni, különösen a jogi és pénzügyi szempontokat. A tárcák közötti véleménykülönbségeket is minél előbb fel kell ismerni, és olyan megoldásokat szükséges találni, amelyet minden érdekelt fél el tud fogadni. A Szövetségi Tanácsnak képesnek kell lennie arra, hogy a központi politikai kérdésekre koncentráljon. <https://tinyurl.com/vwf89ymv>

Az előterjesztésekről a Szövetségi Tanács kollegiális testületként dönt, ahogyan ezt a szövetségi alkotmány is előírja,¹³⁵ vagyis a döntéseket az ülésen közösen hozzák meg, lehetőség szerint konszenzusra törekedve és megegyezésre jutva, szavazás nélkül, de néha, ha nem sikerül konszenzusus megoldást találni, akkor többségi szavazással is születik döntés. Ez egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy minden szövetségi tanácsos beleszóljon más tárcák ügyeibe és ezek alakulását befolyásolja. A testület akkor határozatképes, ha legalább négy tagja jelen van.¹³⁶ A szavazásnál a tartózkodás megengedett, de a határozat csak akkor születik meg érvényesen, ha legalább három tag igen szavazatát megkapta. Szavazategyenlőség esetén a szövetségi elnök szavazata duplán számít, kivéve a választásokat.¹³⁷ A tanácskozás és a szavazás részleteit minden esetben bizalmasan kezelik.¹³⁸

A kollegialitás elve alapján a Szövetségi Tanács által hozott testületi döntéseket valamennyi tagnak kötelező a külvilág felé – a parlament és a nyilvánosság irányában – képviselnie¹³⁹ és meg kell védenie, tekintet nélkül a témában kifejtett személyes véleményére vagy pártja álláspontjára. A többségi szavazattal hozott határozatokat tehát az illetékes tárcavezetőnek akkor is képviselnie kell, ha a meghozott döntéssel ő maga nem ért egyet, és azt valójában akár el is utasítja.

5.3. A nyilvánosság

A Szövetségi Tanács ülései ugyan nem nyilvánosak, de a tárgyalások fő tartalmát és a Szövetségi Tanács határozatait mindvégig írásban rögzítik, és a jegyzőkönyvek biztosítják azok nyomon követhetőségét.¹⁴⁰ A kormány köteles minden ülését követően átfogó tájékoztatást nyújtani a kantonoknak, a parlamentnek és

¹³⁵ SA 177. cikk.

¹³⁶ RVOG 19. cikk (1) bek. Az ülésen általában összesen tíz személy vesz részt: a Szövetségi Tanács hét tagja, a szövetségi kancellár és a két alkancellár, de a határozatképesség szempontjából csak a hét tárcavezető számít. Ha a Szövetségi Tanács tájékoztatás és véleményalkotás céljából szükségesnek tartja, a tárgyalásokra a szövetségi közigazgatáson belüli és kívüli vezetőket és szakértőket hív meg. RVOG 18. cikk (4) bek.

¹³⁷ Vö. az RVOG 19. cikk (2) és (3) bekezdéseivel.

¹³⁸ Kiemelkedő jelentőségű kérdésekről a kormány rendkívüli vitákat és zárt üléseket is tart. Vö. a RVOG 17. cikkével.

¹³⁹ RVOG 12. cikk (1) és (2) bek.

¹⁴⁰ RVOG 13. cikk (3).

a nyilvánosságnak a döntéseiről és szándékairól.¹⁴¹ Ez a kötelezettség nemcsak a döntéseire, hanem a helyzetértékeléseire, terveire és óvintézkedéseire is kiterjed. Köteles továbbá kapcsolatot tartani a nyilvánossággal, és tájékozódni a nyilvános vitában kifejtett véleményekről és aggodalmakról. Minden ülése után médiakonferenciát tart a médiaközpontban.¹⁴² A Szövetségi Tanács adott napirendi pontjáért felelős tagjai és a kormány szóvivője beszámolnak az ülésen folytatott megbeszélésekről és a meghozott határozatokról.¹⁴³ Az átláthatóság ugyanis a demokrácia előfeltétele, mert a polgárok csak akkor gyakorolhatják jogaikat, ha tájékozódhatnak a kormányzati tevékenységről és annak jogalapjáról.¹⁴⁴

6. A szövetségi elnök

Svájcban – más országokkal ellentétben – soha nem válik egyetlen személy klasszikus értelemben felfogott államfővé, mert ezt a funkciót a Szövetségi Tanács egésze látja el. A szövetségi elnök azonban hivatali éve alatt részben és korlátozott módon hagyományos államfői képviseleti funkcióval is rendelkezik, még akkor is, ha ez nem e tisztségmegjelölésből, hanem az ellátandó feladatokból, illetve nem annyira a konkrét jogi szabályozásból, hanem inkább az alkalmazott gyakorlatból következik.

¹⁴¹ A szövetségi alkotmány 180. cikk (2) bekezdése szerint a Szövetségi Tanács a tevékenységeiről időben és átfogóan tájékoztatja a nyilvánosságot, amennyiben ezzel nem állnak ellentétben nyomós köz- vagy magánérdekek.

¹⁴² A médiakonferencián csak a média képviselői vehetnek részt, de a nyilvánosság élöben követheti. A kormány a legtöbb ügyről sajtóközleményt is közzétesz. Döntéseiről a médiát megelőzően írásban tájékoztatja a parlamentet és a kantonokat. <https://tinyurl.com/3xyxbefj>

¹⁴³ A tájékoztatás különösen fontos a szövetségi népszavazások előtt. Ennek érdekében a Szövetségi Tanács minden szavazást megelőzően három-négy héttel brosúra formájában magyarázatokat tesz közzé. Ez a szavazás témáit, valamint a támogatók és az ellenzők érveit közérthető formában mutatja be. A négyévente megrendezésre kerülő nemzeti tanácsi választásokhoz szintén létezik brosúra formájában kiadott választási útmutató. <https://tinyurl.com/3xyxbefj>

¹⁴⁴ Az internet központi szerepet játszik ebben. Minden törvény online elérhető, továbbá a szövetségi kormány honlapján megtalálható a teljes törvénygyűjtemény és a hivatalos kiadványokat tartalmazó Szövetségi Közlöny, valamint számos jelentés, tanulmány és szakvélemény. Uo.

6.1. A szövetségi elnök választása

Az Egyesült Szövetségi Gyűlés minden évben megválasztja a szövetségi elnököt és az alelnököt a hét szövetségi tanács tag közül,¹⁴⁵ egyenként és egymást követően egyéves időtartamra. E hivatalokat Svájc valamennyi szövetségi tanácsosával felváltva, rotáció alapján töltik be. Más államokkal ellentétben tehát a szövetségi elnök szintén nem közvetlenül a választópolgároktól nyeri a megbízatását, hanem a nép által választott parlament tagjaitól, akik a Szövetségi Tanács tagjait is választják.¹⁴⁶ Ennek következtében az e tisztséget éppen betöltő szövetségi elnök nem közvetlen, hanem – a kormány többi tagjához hasonlóan – csak közvetett legitimitással rendelkezik. E tisztség betöltése évente változik: a Szövetségi Tanács tagjait felváltva választják alelnököknek,¹⁴⁷ majd egy évvel később szövetségi elnököknek. Az íratlan szabály az, hogy azt a tagot választják alelnökké, akire a rangsor alapján, a szolgálati idő és a megválasztás szerint sor kerül, és a következő évben pedig őt választják szövetségi elnökké.¹⁴⁸ A tagok többször is megválaszthatók ezekre a tisztségekre, mégpedig a Szövetségi Tanácsban betöltött hivatali idejük hosszától függően, de a következő évre történő közvetlen újraválasztás kizárt, és a szövetségi elnök

¹⁴⁵ Az első szövetségi elnök Jonas Furrer (1805–1861) svájci jogász és politikus volt Zürichből, akinek politikai karrierje 1834-ben kezdődött, amikor beválasztották a zürichi kantoni parlamentbe. 1845-től a zürichi kanton kormányának tagja, és abban az évben a Tagsatzung – a közös ügyeket 1848-ig megtárgyaló követség gyűlése – elnöke is volt. Miután 1848-ban az akkori liberális párt képviselőjeként beválasztották a Szövetségi Tanácsba, ő lett az első svájci elnök. Ezt a tisztséget négyszer (1849-ben, 1852-ben, 1855-ben és 1858-ban) is betöltötte. Többször bizonyult nagy diplomáciai képességekkel rendelkező böles külpolitikusként is. A svájci szövetségi állam kezdeti időszakának egyik legfontosabb politikusként tartják számon, aki a hivatali ideje közben halt meg 1861-ben. Roswitha Feusi Widmer: Furrer, Jonas. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/003637/2009-08-03/> Az első nő, akit erre a tisztségre 1999-ben megválasztottak, a genfi Ruth Dreifuss közgazdász, szociáldemokrata politikus volt. Michaël Flaks: Ruth Dreifuss. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/028730/2022-11-23/>

¹⁴⁶ SA 176. cikk (2) bek.

¹⁴⁷ Az alelnök a szövetségi elnök helyetteseként jár el. Az alelnöknek megválasztott kormánytag akkor gyakorolja a tisztségét, ha a szövetségi elnök feladatai ellátásában akadályoztatva van, és nem tudja gyakorolni a funkcióit. Ilyenkor az alelnök az összes elnöki feladatot átveszi és helyettesíti az elnököt. A Szövetségi Tanács az alelnökre elnöki hatásköröket is átruházhat. A Szövetségi Tanács azonban jogosult arra is, hogy bizonyos elnöki hatásköröket eleve az alelnökre ruházzon át. RVOG 27. cikk.

¹⁴⁸ Már a szövetségi állam első éveiben is az volt az íratlan szabály, hogy az alelnök követi az elnököt a hivatalában. A ma is érvényes rotációs elv, miszerint a rangsor alapján sorra kerülő szövetségi tanácsost alelnökké, majd egy évvel később elnökké választják, illetve azt a szövetségi tanácsost, akit egy évvel később alelnökké, majd elnökké választanak, azonban csak az 1890-es években alakult ki.

nem választható a következő év alelnökévé sem.¹⁴⁹ Ez a rotációs elv az oka annak, hogy a Szövetségi Tanács elnökét nemzetközileg, sőt néha még Svájcban is alig ismerik.

A szövetségi elnököt és alelnököt megválasztó Szövetségi Gyűlés ülésére általában a téli ülés szak második hetének szerdáján kerül sor.¹⁵⁰ A választási eljárásakor sem a Szövetségi Tanács testületileg, sem a megválasztásra jelölt tagjai nincsenek jelen a szavazás előtt vagy alatt.¹⁵¹ Az a személy tekinthető megválasztottnak, aki abszolút többséget, azaz az érvényes szavazatok több mint felét megkapja.¹⁵² A szavazás ebben az esetben is titkos.¹⁵³ Az alelnök megválasztását és a parlament elnöke általi eredményhirdetést követően az újonnan megválasztott szövetségi elnököt és a megválasztott alelnököt a Nemzeti Tanács üléstermében fogadják, és a szavazatok számának újbóli kihirdetése után a megválasztott tisztségviselőknek gratulálnak és hivatalos fényképet készítenek. Ezt követően a megválasztott szövetségi elnöknek a parlament elnöke rövid beszéd megtartására ad szót.¹⁵⁴

Míg korábban az újonnan megválasztott elnök és alelnök nem voltak jelen a Nemzeti Tanács üléstermében, újabban a választási eredmények kihirdetése

¹⁴⁹ SA 176. cikk (3) bek.

¹⁵⁰ <https://tinyurl.com/59e6vjuf>

¹⁵¹ ParlG. 134. cikk.

¹⁵² ParlG. 130. cikk (2) bek. Érvénytelen választásra egyszer került sor. 1858. július 24-én az Egyesült Szövetségi Gyűlés nem a hivatalban lévő Jakob Stämpfli alelnököt, hanem Friedrich Frey-Herosét választotta meg szövetségi elnökké. Mivel a választási eredmény helyességével kapcsolatban kétségek merültek fel, a tanácsosok vizsgálóbizottságot állítottak fel. Ez arra a következtetésre jutott, hogy „az Államszövetség elnökének megválasztása során olyan súlyos szabálytalanságok és szabályszegések történtek, hogy az semmiképpen sem tekinthető jogilag érvényesnek”. A bizottság kérte a választás érvénytelenné nyilvánítását és új választások tartását. 1858. július 31-én ekkor Jakob Stämpfliet választották meg a Konföderáció elnökévé, Frey-Herosé kénytelen volt beérni az alelnöki tisztséggel. <https://tinyurl.com/3jrsv4rw>

¹⁵³ Az egyes szavazási fordulókat a következőképpen zajlanak:

- a Szövetségi Gyűlés elnöke bejelenti az adott frakció javaslatát, valamint a támogatókat, és szükség esetén emlékeztet arra, hogy kik választhatók;
- a frakciók szót kérhetnek;
- a szavazatszámállók kiosztják a szavazólapokat;
- a szavazatszámállók ismét összegyűjtik a szavazólapokat;
- a szavazatszámállók megszámlálják a szavazatokat;
- az elnök kihirdeti az eredményt.

<https://tinyurl.com/y2svb8vw> A szavazás végén az elnök bezárja az ülést, és felkéri a tanácsosokat, hogy külön-külön folytassák a vitát.

¹⁵⁴ A beszéd után az ülés véget ér, és a parlament épületében aperitifet szolgálnak fel az új szövetségi elnök tiszteletére. Ezt a megválasztott szövetségi elnök hazai kantonjával egyeztetve szervezik meg.

után ott fogadják őket.¹⁵⁵ Az újabb gyakorlat szerint a választás nem a téli ülés-szak második hetének szerdáján reggel 8.00 órakor, hanem 11.00 óra körül zajlik le.¹⁵⁶ Az ülés-szak azonban továbbra is 8.00 órakor kezdődik a törvényhozási ciklus kezdetén vagy a Szövetségi Tanácsban megüresedett hely esetén, mivel a Szövetségi Tanács általában időigényes teljes tisztújítására vagy új tagjának megválasztására a szövetségi elnök és az alelnök megválasztása előtt kell sort keríteni.

6.2. A szövetségi elnök feladatai

A szövetségi elnököt – ahogy erről már történt említés – nem tekintik államfőnek, hanem a Szövetségi Tanácsnak az „első az egyenlők közötti” tagja, aki az alkotmány szerint elnököl a kormányúléseken,¹⁵⁷ így a Szövetségi Tanács elnökeként egy évre akár „kormányfőnek” is minősülhetne, de ez mégsem így van. Bár e tisztségnek létezik bizonyos sajátos presztízse, a Szövetségi Tanács másik hat tagjával azonban azonos státuszú, és különösebb jogosítványok nélkül vezeti a kormányt, vagyis nem tekinthető a „kormány fejének”. A törvényi meghatározás szerint a Szövetségi Tanácsot a szövetségi elnök vezeti,¹⁵⁸ ami alatt azonban – ahogy erről már szintén volt szó – nemcsak a kormány üléseinek vezetése értendő, hanem ez a kormányülés szervezeti előkészítését is magában foglalja.¹⁵⁹ Ezzel összefüggésben a szövetségi elnök biztosítja, hogy a Szövetségi Tanács időben, megfelelő és összehangolt módon végezze el és fejezze be feladatait, továbbá koordinálja azokat a nagy jelentőségű ügyeket, amelyekben több szervezeti egység is érintett, vagy amelyeknek az ország szempontjából nagy jelentőségük van. Az elnök készíti elő a Szövetségi Tanács tanácskozásait, megtárgyalandó ügyeket tűz napirendre, és rendezi a vitás kérdéseket. Utasíthatja a Szövetségi Tanács valamely tagját, hogy adott ügyet meghatározott időpontig terjesszen a Szövetségi Tanács elé, de más tárcákra vonatkozóan nincs kötelezően teljesítendő tartalmi jellegű iránymu-

¹⁵⁵ Az Egyesült Szövetségi Gyűlés Hivatala 2014. augusztus 29-én döntött úgy, hogy a Svájci Államszövetség elnökének és a Szövetségi Tanács alelnökének megválasztását ünnepélyesebbé teszi. <https://tinyurl.com/3jrsy4rw>

¹⁵⁶ A kezdési időpont 11 vagy 12 órakor van, hogy az ülés vége után (kb. 11:40 vagy 12:40) azonnal megtarthassák a választási fogadást. Uo.

¹⁵⁷ SA 176. cikk (1) bek.

¹⁵⁸ RVOG 25. cikk. A szövetségi elnök feladatait a RVOG 25-29. cikkei foglalják össze.

¹⁵⁹ Mader i. m. 1055.

atási hatásköre.¹⁶⁰ Biztosítja továbbá, hogy a Szövetségi Tanács a szövetségi közigazgatás feletti felügyeletét célszerűen szervezzék meg és gyakorolják. Végül bármikor elrendelheti egyes ügyek kivizsgálását, és szükség esetén a Szövetségi Tanácsnak megfelelő intézkedéseket javasolhat. Az elnök sürgős esetekben óvintézkedéseket rendelhet el, azaz ideiglenes döntést hoz az adott helyzet szabályozására, és ha a Szövetségi Tanács nem tud rendes vagy rendkívüli tárgyalást tartani, a szövetségi elnök dönt helyette. Ezeket a határozatokat ezt követően a Szövetségi Tanács elé kell terjeszteni jóváhagyásra, vagyis e határozatok a testület nevében (azaz megbízásként) születnek, de utólagos felhatalmazást igényelnek. A Szövetségi Tanács felhatalmazhatja a Szövetség elnökét arra is, hogy túlnyomórészt formális jellegű ügyekben maga döntsön, ezen túlmenően pedig a szövetségi elnök felügyeli a szövetségnek a kantonokkal való kapcsolatait az általános jellegű közös ügyekben.¹⁶¹ A felsorolt feladat- és hatásköröket értékelve megállapítható, hogy ezek meglehetősen korlátozottak, és nem jelentik a kormány kollegiális jellegének áttörését.¹⁶² a szövetségi elnök alig rendelkezik nagyobb döntési jogkörrel, mint a Szövetségi Tanács többi tagja, vagyis nincs a többi hat tanácstaghoz képest kiemelkedő hatalmi helyzete. Az alkotmányos valóságban ugyanis nehéz felmérni, hogy a szövetségi elnök mennyiben határozza meg a Szövetségi Tanács ügyeinek napirendjét, és milyen mértékben befolyásolja tárgyalásait, mivel a Szövetségi Tanács fontos kérdésekben kollektív szervként jár el, és általában a belső ügyekről nem nyilatkozik a nyilvánosság előtt. Ezért a szövetségi elnökök valószínűleg alig különböznek a kollégium többi tagjától.¹⁶³ Ezt támasztja alá az is, hogy e funkciót alapvetően „másodlagos feladatnak” tekintik, mivel a Svájci Államszövetség elnöke a szokásos módon vezeti tovább a saját tárcáját is. Elnöki feladatainak ellátására, különösen a nemzetközi kapcsolatokkal, a kommunikációval, a protokoll és a szervezési ügyekkel összefüggésben a szövetségi kancellária részeként elnöki szolgálat működik, amely támogatja és tanácsokkal látja el a szövetségi elnököket.¹⁶⁴ Svájcban nincs tehát olyan államfő, amely a kormánytól elkülönült intézmény lenne, és független legitimitációt élvezne.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ RVOG 29. cikk.

¹⁶² Häfelin–Haller i.m. 239.

¹⁶³ Neidhart i. m. 1.

¹⁶⁴ RVOG 29a. cikk. Az elnöki szolgálat 2015 eleje óta áll az elnökséget ellátó tárca rendelkezésére, amely támogatja az adott tárcát az elnöki év során felmerülő többletfeladatokban. <https://www.admin.ch/gov/de/start/bundespraesidium/praesidialjahr-2025.html>

7. Az államfői feladatok és funkciók ellátása

A svájci kormányzati rendszer sajátosságai következtében az államfői feladatok és funkciók ellátása is jellegzetesnek mondható. Mivel a kollegiális kormányzati rendszerben a rendszer működéséhez nincs szükség önálló államfőre, ezért az államfői feladat- és hatáskörök sajátosan alakulnak: nem különülnek el a végrehajtó hatalmon belül, illetve nincs olyan szerv, amely ezeket a jogosítványokat a kormánytól függetlenül gyakorolná, vagyis az államfő és a kormány funkciói a Szövetségi Tanács intézményében egyesülnek. A szövetségi elnök évenkénti változásából és korlátozott feladat- és hatásköréből hatalmának és politikai szerepének gyengesége következik. Az államfői feladatokat rendszerint a Szövetségi Tanács látja el, de a szövetségi elnök szintén különleges tisztséget tölt be, és bizonyos esetekben de facto államfő, ugyanakkor lényegesen kevesebb feladatot és hatáskört ruháznak rá, mint más kormányzati formák esetében, mivel gyenge pozíciója jellemző a kollegiális rendszerre.¹⁶⁵ Az alkotmány kollegiális kormány formájában fiktív államfőről rendelkezik, mivel azonban az alkotmány a Szövetségi Tanács elnökét „szövetségi elnökként” említi, így megengedi a „látszatállamfő” intézményét.¹⁶⁶

A klasszikus államfői feladatok közül elsőként érdemes megvizsgálni az *állam képviselétével* összefüggő jogosítványokat.¹⁶⁷ A Svájci Államszövetség nemzetközi képvisellete a Szövetségi Tanácson keresztül valósul meg, vagyis a kormány *in corpore* jár el, és szükség esetén testületi szervként államfőt alkot. A külföldi államfőket hivatalos állami látogatás alkalmával Svájcban a teljes Szövetségi Tanács fogadja, ilyen módon dokumentálni tudja a külföldi állammal való egyenrangúságát, és ugyanolyan állami szinten tud megjelenni.¹⁶⁸

Ez az eljárás azonban nem jöhet szóba a külföldre utazások alkalmával, mivel a teljes Szövetségi Tanács – kollektív szervként – gyakorlatilag soha nem

¹⁶⁵ Ueberwasser i. m.

¹⁶⁶ Frey i. m. 179.

¹⁶⁷ A Svájci Államszövetség protokollja jelenleg hat kategóriát ír elő a külföldi vendégek látogatására. Ezek csökkenő sorrendben az állami látogatás, az államfő, kormányfő vagy kormánytag hivatalos látogatása, a hivatalos munkalátogatás és az udvariassági látogatás. Az államfő hiánya csak a legmagasabb kategóriában, az állami látogatásban mutatkozik meg. Frey i. m. 167.

¹⁶⁸ A Szövetségi Tanács meghívására a teljes Szövetségi Tanács és a szövetségi kancellár katonai tiszteletadással és a nemzeti himnuszokkal fogadja a külföldi államfőt a berni Szövetség Terén. Ebben az esetben a testület együttesen lép fel „államfőként”; minden más esetben a kormány egy vagy több tagja fogadja a külföldi vendéget. Frey i. m. 167.

utazik testületileg külföldre.¹⁶⁹ A fogadó állam szemszögéből nézve a helyzet tehát az, hogy mivel Svájcban nem egyetlen személy az államfő, ezért nehéz a hivatalos állami látogatásokat a viszonyosság elve alapján – a találkozókat egyenlő feltételeknek megfelelően – azonos szinten megszervezni. A törvény szerint a Szövetségi Tanácsot Svájcban és külföldön a szövetségi elnök képviseli,¹⁷⁰ így ez természetesen a nemzetközi találkozókra is megvalósulhat. E képviseleti joggal kapcsolatban azonban hangsúlyozandó, hogy ez kizárólag a Szövetségi Tanács és nem a Svájci Államszövetség reprezentációjára vonatkozik,¹⁷¹ jóllehet, bizonyos esetekben sajátos módon ez utóbbi is lehetséges. A szövetségi elnök képviseleti szerepe ugyanis – fikcióként – kiterjed a Szövetségi Tanács államfőt alakító funkciójára is: amennyiben a kormány nem jelenik meg testületileg, a szövetségi elnök jeleníti meg a kormányt megillető államelnöki funkciót.¹⁷² A probléma a gyakorlatban tehát úgy oldódik meg, hogy a svájci szövetségi elnök hivatalos külföldi utakat tesz, de soha nem megy azonban hivatalos állami látogatásra, mert erre – mivel hivatalosan nem minősül államfőnek – nem jogosult,¹⁷³ de ennek ellenére külföldi állami látogatásokon ilyen értelemben is fogadható. Más államok tehát állami látogatásra meghívhatják, illetve ilyen eseményen fogadhatják a svájci elnököt.¹⁷⁴ A meghívó állam feladata annak

¹⁶⁹ A kevés kivétel egyikét a Simplon-alagút 1906-os felavatása jelentette az olaszországi Domodossolában.

¹⁷⁰ RVOG 28. cikk.

¹⁷¹ Mivel Svájcban nincs a klasszikus értelemben felfogott államfője, ezért a szövetségi elnök valójában nem tesz hivatalos állami látogatást, csak a Szövetségi Tanács képviselőjeként, illetve tárcavezetői minőségében utazhat külföldre. Ez utóbbi lehetőség megilleti a Szövetségi Tanács más tagjait is, akik szintén tárcavezetőként, kvázi szakminiszterként utazhatnak külföldre.

¹⁷² Frey szerint „[e]nnek a fikciónak (a teljes Szövetségi Tanács, mint államfő) a fikciója (a szövetségi elnök, mint a Szövetségi Tanács képviselője) azt mutatja, hogy nemcsak a külföld érti félre a szövetségi elnök szerepét a tisztázatlan fogalom miatt, hanem az alkotmányjogi irodalom és gyakorlat is jó szándékú értelmezésekkel és konstrukciókkal szeretné a szövetségi elnököt közelebb hozni a valódi államfőhöz. Ezzel azt a feltűnő sajátosságot kívánják áthidalni, hogy Svájc az egyetlen államfő nélküli ország a világon, és ezért eme elképzelés révén átkerül a »normális« államok közösségébe.” Frey i. m. 168.

¹⁷³ Mivel a szövetségi elnök nem államfő, az olyan kifejezések, mint „állami látogatáson van” vagy „külföldi állami látogatáson van” svájci szempontból helytelenek. Ilyen esetekben az „elnöki látogatás” kifejezést kell használni.

¹⁷⁴ Kley szerint az államfőt ígérő „szövetségi elnök” címet tudatosan választották, amely képes teljes mértékben kielégíteni a nemzetközi közösség igényeit, és eltitkolja, hogy a Svájci Államszövetségnek nincs államfője. A külföldön felmerülő félreértések a Svájci Államszövetség elnökének szerepével kapcsolatban, akit helyesebben „a Szövetségi Tanács elnökének” kellene nevezni, ártalmatlanok és szinte szándékosan elfogadottak. Másrészt hangsúlyozni kell, hogy a Svájci Államszövetség elnökét a parlamenti vitákban ritkán, de többször is „a Szövetségi Tanács elnökének” szólítják. Kley (2022) i. m. 158.

meghatározása, hogy munkalátogatásra, hivatalos látogatásra vagy a legmagasabb protokolláris kitüntetésekkel járó állami látogatásra történik-e a meghívás. A szövetségi elnökök „csak” elnöki látogatásra utaznak, de külföldön alkalmanként hivatalos állami látogatáson fogadják őket.

A külügyi jogosítványokkal összefüggésben a szövetségi elnök üdvözlí a Svájcban tartózkodó diplomáciai testület tagjait a Szövetségi Palotában tartott újévi fogadáson. A külügyi jogosítványok nagy részét azonban a Szövetségi Tanács látja el, így – többek között – a nemzetközi szerződések aláírását és ratifikálását is.¹⁷⁵

A képviseleti funkció a *belső viszonylatban* szintén a szövetségi elnök feladata, amely elsősorban szimbolikus szempontból fontos. A tisztség lehetőséget kínál arra, hogy a Szövetségi Tanács egyik tagja bemutatkozhasson a nyilvánosság előtt, és egyre inkább elismerjék, így bizonyos népszerűsége tegyen szert. A szövetségi elnökök a naptári év két fontos alkalmából játszanak jelentős szerepet, és képességeik függvényében nagy médiafigyelmet válthatnak ki: mindig újévkor és augusztus 1-jén – a svájci szövetségi ünnepnapon – mondanak hivatalos rádió- és tévébeszédet.¹⁷⁶ Természetesen vannak más beszédek is, amelyek hagyományosan a szövetségi elnököt illetik meg, de ezek nem kapnak ugyanolyan mértékű médiafigyelmet.¹⁷⁷ Az elnök az alkotmány alapján különleges kapcsolatokat ápol a kantonokkal is.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Vö. a SA 184. cikk (1)–(2) bekezdéseivel. Eszerint a Szövetségi Tanács – a Szövetségi Gyűlés részvételi jogának tiszteletben tartása mellett – intézi a külügyeket; Svájcot képviseli külföldön, aláírja és ratifikálja a szerződéseket, és ezeket jóváhagyásra benyújtja a Szövetségi Gyűlésnek. A SA 166. cikke szerint a Szövetségi Gyűlés részt vesz a külpolitika alakításában és felügyeli a külfölddel való kapcsolatok fenntartását, jóváhagyja a nemzetközi szerződéseket, kivéve azokat, amelyekért törvény vagy nemzetközi szerződés alapján a Szövetségi Tanács felelős.

¹⁷⁶ „Ezek a beszédek általában rutinszerű módon hangzanak el, ahogy az általában elvárható. Retorikai tehetséggel azonban meg lehet szólítani a közönséget. Mindkét beszédnek hagyományosan – ahogy külföldön is – a nemzet belső kohéziójának elősegítése a feladata.” Frey i. m. 168.

¹⁷⁷ „A szövetségi elnök beszédeinek nagy jelentőségük van nemzeti katasztrófák, például súlyos lavinák vagy terrortámadások esetén. Különösen ezek az esetek jelentenek lehetőséget arra is, hogy a nemzeti összetartozást szükséghelyzetben erősítsék. Az a formális tény, hogy a szövetségi elnök nem államfő, lényegtelen. Ezekben a különleges pillanatokban a szövetségi elnök úgy beszél, mint államfő, és a médiában is ellátja feladatát.” Frey i. m. 168–169.

¹⁷⁸ Főszabály szerint a Szövetségi Tanács tartja a kapcsolatot az Államszövetség és a kantonok között, együttműködik velük. Jóváhagyja a kantonok rendeleteit, amennyiben a szövetségi törvények végrehajtása ezt megköveteli, kifogásolhatja a kantonok által egymás között vagy külfölddel kötött szerződéseket, végül biztosítja a szövetségi törvények, a kantonális alkotmányok és a kantonális szerződések betartását, és megteszi a szükséges intézkedéseket. SA 186. cikk.

A további egyes ún. klasszikus államfői feladat- és hatáskörök gyakorlásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy ezek egy része a sajátos svájci kormányzati rendszer következtében nem értelmezhető. Így a parlament és a kormány esetében – ahogy erről már volt szó – hiányzik a parlamentfelosztatási jog, vagy akár csak annak kezdeményezése, és nincs lehetőség arra sem, hogy a parlament által elfogadott törvényekkel kapcsolatban politikai vagy alkotmányos vétőjogot gyakoroljanak. Mivel a kormánynak nincs parlamenti felelőssége, hiányzik az ellenjegyzés intézménye is. Azok a különböző tisztségekre történő kinevezési jogok, amelyeket általában az államfők gyakorolnak, Svájcban a Szövetségi Tanácsot illeti meg. A kegyelmezési jogot – mind a közkegyelem, mind az egyéni kegyelem esetében – a Szövetségi Gyűlés gyakorolja.¹⁷⁹ kegyelmet adhat, ha a Szövetségi Büntetőbíróság Büntető- vagy Fellebbviteli Kamarája, vagy szövetségi közigazgatási hatóság ítéletet hozott.¹⁸⁰

Az egyes államfőket megillető parlamentben elmondandó üzenet vagy nyilatkozási jog szintén a Szövetségi Tanácsot illeti meg. Ez a nyilatkozat érzelmeket és véleményeket fejez ki valamely nagy jelentőségű eseménnyel kapcsolatban anélkül, hogy szükségszerűen konkrét kormányzati intézkedéseket váltana ki.¹⁸¹

8. Összegzés helyett

A fentiek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy Svájcban névleg van csak államfője „szövetségi elnök” elnevezéssel, de nem a feladat- és hatáskörök szerint: a szövetségi elnök ugyanis sem materiálisan, a hatáskörét tekintve, sem formálisan nem államfő.¹⁸²

A nyilvánosságban időnként felmerülnek olyan megfontolások, hogy vajon Svájcban – a parlamentáris kormányzati rendszerekhez hasonlóan – nem lenne-e szüksége olyan államfői tisztségre, amely formálisan szinte hatalom nélküli, tisztán reprezentatív jellegű, de amely kiemelkedő erkölcsi presztízzsel rendelkezik, és éppen ezért – különösen válság idején – lehetne olyan viszo-

¹⁷⁹ SA 173. cikk k) pontja szerint a Szövetségi Gyűlés „[k]egyelmet ad és amnesztiáról dönt.”

¹⁸⁰ Ha egy kantoni hatóság hozott ítéletet, a kegyelem megadásának joga a kantoni kegyelmi hatóságot illeti meg.

¹⁸¹ A Szövetségi Tanács e nyilatkozatait megteheti az Egyesült Szövetségi Gyűlés előtt, de külön-külön mindkét kamara előtt is. Az SA 187. cikk (1) bekezdés b) pontja szerint a Szövetségi Tanács rendszeresen beszámol a Szövetségi Gyűlésnek az ügyek viteléről és Svájc helyzetéről.

¹⁸² Vö. Kley (2022) i. m. 158.

nyítási pont, amelyet megbecsültsége és tekintélye alapján etalonként szinte mindenki elfogadna.¹⁸³ Az e megoldást támogatók azzal érvelnek, hogy az egy-személyes államfő segíthetne a Szövetségi Tanács megosztottságának javításá-ban, a hatékonyabb együttműködés elérésében. A kormány megreformálásának gondolatáról már évek óta vita folyik, és kemény kritikák érték a kormányt, amelynek okai a jelentős vezetési hiányosságok, az elégtelen információcsere és a kölcsönös bizalom hiánya voltak. A politikai kezdeményezések és a reform-projektek arra összpontosítanak, hogy csökkentsék a kollegiális kormány mun-katerhét, és ezáltal megerősítsék a Szövetségi Tanácsot, akár a tagok számának növelésével, de a szövetségi elnök pozíciójának felértékelése is szóba került, akire, különösen a gyorsan növekvő nemzetközi kapcsolatokkal összefüggő további feladatokat lehetne átruházni, illetve az integráció és a bizalomépítés terén nyújthatna kiemelkedő segítséget, mert végső soron ő „személyesítené meg” a svájci államot.¹⁸⁴ Kérdés azonban, hogy a szövetségi elnöki pozíciónak az „államfősítése” ebbe az irányba mutatna-e, illetve – a svájci sajátosságokat figyelembe véve – egyáltalán lehetne-e olyan alkalmas személyt találni erre az államfői tisztségre, akit – függetlenül a regionális, a nyelvi, és a kulturális különbségekre – az ország egésze vagy akár csak a többsége erre a posztra elfogadna.

Az ellenzők szerint ugyanis e tisztségnek csak akkor lenne értelme, ha az államfőt a nép választaná meg, de a formális hatalommal nem rendelkező tisztség érdemben nem befolyásolná a Szövetségi Tanács munkáját. A formális hatalom nélküli tisztségek történelmileg az európai országokban fejlődtek ki, többnyire az uralkodói tisztség átalakulásával. Svájcban azonban, ahol az emberek szkeptikusak a szimbolikus szervekkel szemben, és ahol a nép a legfőbb hatalom, e megoldás nem tűnik szükségesnek. Talán ehhez annyit még indokolt hozzátenni, hogy a jogi-intézményi szabályozás mellett legalább akkora, ha nem nagyobb hatása van az évszázadok alatt kialakult demokratikus politikai kultúrának és az ebben rejlő, illetve ebből következő tradicionális és konvenci-onális megoldásoknak.

¹⁸³ Vö. Rico Bandle: Ein Staatsoberhaupt für die Schweiz? *Tages Anzeiger*, 01.07.2010. <https://www.tagesanzeiger.ch/ein-staatsoberhaupt-fuer-die-schweiz-387893995399> Ennek egyik indoka, hogy a monarchiák még mindig képesek fennmaradni számos demokratikus országban. Bár a mindennapi életben általában nincs formális hatalmuk, de az uralkodók mégis – egzisztenciálisan – fontosak lehetnek az ország kohéziója szempontjából. Uo.

¹⁸⁴ Rhinow szerint a reformlépést három célkitűzéshez – a kormányzati politika elsőbbségének biztosításához, a kormány egységének és koherenciájának garantálásához, valamint integratív erejének és cselekvőképességének megerősítéséhez kell mérni. Vö. Rhinow i. m.

TÖRVÉNYKEZÉSI REFORMOK BALOGH JENŐ IGAZSÁGÜGYI MINISZTERI IDŐSZAKÁBAN

Stipta István*

Balogh Jenő kritikus történelmi időszakban, 1913. január 4-től 1917. június 15-ig vezette az igazságügyi minisztériumot. A nehéz feladatot Lukács Lászlótól vette át, miután Tóry Gusztáv és Vavrik Béla nem vállalta a felkínált tárca vezetését. Balogh Jenő miniszteri kinevezését – a sajtóban megnyilvánuló – korabeli jogászai közvélemény meglepődéssel vette tudomásul. A *Jogállam* szerkesztőségi cikke szerint az új igazságügyi miniszter közhivatalnoki, jogirodalmi, tanári és kodifikátori működését ismerve érthető az az általános meglepődés, amellyel a tudós kormányzati megbízását a magyar jogászközönség fogadta. A lap már 1911-es januári füzetében kifejezte azt az óhajtását, hogy Balogh Jenő, aki akkor a közoktatásügyi minisztérium államtitkára lett, az általa is ideiglenesnek mondott új állásából majd az igazságügyi szolgálatba lép vissza. Ezen a szinten foglalná el azt a helyet, „amely őt múltjánál és jogászai képzettségénél fogva megilleti.”¹

1. A miniszteri program és a minisztériumi munkatársak

A sietve nyilvánosságra hozott miniszteri program is kedvező visszhangot váltott ki. Az Ügyvédek lapja szerint nagy szükség volt már arra, hogy a kormányzat – Balogh Jenő elképzeléseivel egyezően – az igazságügyi reformokat a jogélet minden területén egyenletesen és lehetőleg rövid időn belül végrehajtsa. A lap helyeselte azt is, hogy a tervbe vett reformok átfogó jellegűek, a magánjog,

* Egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Dr. Balogh Jenő igazságügyminiszter. „Üdvözljük Balogh Jenőt, mint az általa is többször megnevezett nagy elődök érdemes utódát.” *Jogállam*, 1913/2. 173–175.

a büntetőjog, a büntető eljárás, a polgári eljárás és a hiteljog területére egyaránt kiterjednek.²

A miniszter első nyilatkozata szerint a jövőben erősíteni kívánja a törvénykezési szervezet személyi bázisát, és nagy figyelmet fordít az igazságügyi apparátus tagjainak kiválasztására. A bírói és ügyészi kinevezéseknél arra törekszik, hogy soron kívül léphessenek elő azok, akik a képzettség, a tudás, a szorgalom terén élen állnak, és figyelembe fogja venni a kinevezendők szakirodalmi tevékenységét is. „Eddig mindig attól kellett félniük a jogirodalommal foglalkozó jeles bírónak, hogy irodalmi működésük előmenetelükben hátrányukra lesz.”³

A miniszteri programban nagy hangsúlyt kapott a kodifikáció kérdése. Természetesnek tekinthetjük, hogy elsőként a büntető anyagi és eljárási jog reformját helyezte kilátásba, amelynek során „különös előszeretettel és a legközvetlenebb személyes közreműködéssel” kívánt foglalkozni a büntetőigazságügyi adminisztráció minden apró részletével is. A kinevezett miniszter kiemelte azt is, hogy a büntető eljárásjog, különösen a semmisségi panasz és az esküdtbíróság előtti eljárás gyors revízióra szorul. Már korábbi írásában is szóvá tette, hogy a semmisségi panasz akkori szerkezete mellett a Kúria az anyagi büntetőjog terén teljesen elvesztette elvi befolyását, és tevékenysége csupán abban merül ki, hogy el-vagy visszautasítja semmisségi panaszt. Balogh Jenő az érdemi döntést a legfelsőbb bírói testület számára kívánta visszaadni. Nagy várakozás előzte meg az esküdtbíráskodással kapcsolatos álláspontját. Az esküdtbíróság előtti eljárást is megjavítandó tartotta, mert „a komoly közvélemény a botránkozató verediktek hatása alatt előbb-utóbb elfordulhatna az esküdtbírószéktől”. A miniszteri program viszont nem irányozta elő az esküdtzéki bíráskodás megszüntetését, mert ennek fenntartása „úgy célszerűségi, mint alkotmányjogi szempontokból indokolt.”⁴ Szerinte Magyarországon nem lehet hozzányúlni az esküdtzéki intézményéhez, „mert azok a büntetőjogi vezérelvek, melyeket évtizedek óta garanciális jellegűeknek tekintünk, az esküdtzékekben tisztábban valósíthatók meg és mert a ténykérdésben való föllebbezés kérdése másként, mint az esküdtzéki fönntartásával meg nem oldható.”⁵ Hozzátette, hogy az esküdtzéki rendszer megszüntetése esetén komoly költ-

² Az igazságügyminiszter munkaterve. 1. r. *Ügyvédek lapja*, 30. évf., 36. sz. (1913. szeptember 6.) 1.; Vö. Stipta István: Balogh Jenő és a büntető perjog. *Jogtörténeti Szemle*, 2016/1. 31–39.

³ Az igazságügyminiszter hivatalában. *Budapesti Hírlap*, 1913. január 8., 4–5.

⁴ Az igazságügyminiszter munkaterve. 2. r. *Ügyvédek lapja*, 30. évf., 37. sz. (1913. szeptember 13.) 2.

⁵ Esküdtzékek. *Budapesti Hírlap*, 1913. október 22. 5.

ségvetési gondok keletkeznének, hiszen jelentősen emelni kellene a hivatások ítélőbírók létszámát.

A törvényalkotás terén Balogh Jenő a büntető igazságszolgáltatás gyors reformjára is ígéretet tett. Külön hangsúlyozta, hogy a fiatalkorúak ügyeiben a hatályos anyagi jog, az igazságügyi szervezet és az eljárás terén átfogó törvény megalkotására tesz javaslatot. Ez a törvénykezési reform „a magyarországi viszonyok között nemcsak humanitárius, hanem jelentős nemzeti és szociálpolitikai föladat is”.⁶ A miniszteri programból az is kiderült, hogy a törvénykezési jog részének tekintette az igazságügyi igazgatást is, amelynek vezetése során arra törekszik, hogy „a magyar bíróságok és hatóságok működése is szolgálja az egész emberiségnek javát, amelyet a jogegyenlőségnek és a jogok demokratikus, széleskörű kiterjesztésének korszakában [...] természetesen minden nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül minden polgárnak és minden, ez országban élő külföldinek a java előmozdításával egyértelműnek tekintünk.”⁷

A minisztériumban a jogfelfogásának és társadalomszemléletének megfelelő munkatársak egyre nagyobb szerepet töltöttek be. A korszak neves büntetőjogászát, Vámbéry Rusztemet viszont látványosan mellőzte. Ők az egyetemen egy időben ugyanazt a büntetőjogi tárgyat tanították, de a tudományban merőben eltérő felfogást vallottak, és már ott csendes szellemi ellenfelekké váltak. Vámbéry az igazságügyi minisztériumba beosztott ügyész is volt, és amikor Balogh Jenő igazságügyminiszter lett, az ellentétük tovább élesedett. A miniszter Vámbéryt több fontos tudományos megbízásnál mellőzte. Állítólag ez bírta rá a neves tudóst, hogy új hivatali főnökétől nyugdíjazását kérje. A miniszter kedvezően és gyorsan intézte el kérését, így Vámbéry 1913 október elsején megvált a minisztériumi állásától.⁸ A Pesti Napló röviddel ezután arról tudósított, hogy Balogh Jenő nézeteit támogató korábbi tudós-társak egyre komolyabb szerepet játszanak az új minisztérium programjának kidolgozásában. Ezek közé tartozott Degré Miklós kúriai bíró, aki az újonnan létrehozott központi járásbíróság vezetője lett, Angyal Pál és Friedmann Ernő budapesti és Finkey Ferenc kolozsvári jogtanár. Balogh Jenő egykori kiváló tanítványai is fontos szerepet kaptak az igazságügyi reformok kidolgozásában. Közülük első helyen Bernolák Nándor volt kassai jogakadémiai tanárt, későbbi népjóléti minisztert említhetjük, de közéjük tartozott két harminc éven aluli fiatal jogász,

⁶ Dr. Balogh Jenő igazságügyminiszter. *Jogállam*, 1913/2. 174.; *Pesti Napló*, 1927. január 3. 33.; Beliznai Kinga: Balogh Jenő életútja (1864–1953). *Jogtörténeti Szemle*, 2016/1. 5.

⁷ Beliznai uo.

⁸ *Tolnay Világlapja*, 1913/4. 11.

Degré Alajos albíró és Tuka Béla pécsi jogakadémiai tanár, a későbbi szlovák miniszterelnök is.⁹

2. Az első év törvénykezési szervezeti reformjai

A miniszter hivatalos beszámolójából kiderül, hogy már hivatalba lépésének első napjaiban intézkedett a bírói hatalom gyakorlásáról és a királyi bíróságok és a királyi ügyészségek szervezetéről szóló törvényjavaslat elkészítéséről. Az elkészült tervezetről véleményt kért a felsőbbíróságok és a főügyészségek vezetőitől. A vélemények 1913 végére beérkeztek.¹⁰

Balogh még 1913-ban – „régóta kifejezett óhajt” megvalósítva – elkészítette a budapesti központi királyi járásbíróság felállításáról szóló törvénytervezetet,¹¹ melyet a törvényhozás még abban az évben elfogadott (1913. évi XXV. tc.). A törvény megszüntette a budapesti IV., V., VI., VII. és VIII-X. kerületi királyi járásbíróságokat, és egy központi királyi járásbíróságot állított fel. Ennek hatásköre polgári ügyekben a főváros bal parti részének egész területére kiterjedt. Hasonlóan régi igény volt a kézdivásárhelyi királyi törvényszék Sepsiszentgyörgyre való áthelyezése. Ennek érdekében is törvényjavaslat¹² készült. Az előterjesztés nyomán született 1913. évi LI. törvénycikk alapján a vármegyei központ egyszersmind törvényszéki székhely is lett.

A közvélemény által régóta sürgetett új választási törvénnyel kapcsolatban már 1913-ban elkészült a képviselőválasztások feletti bíraskodásról szóló 1899. évi XV. tc. teljes átdolgozását tartalmazó törvény tervezete. A háborús események miatt azonban a kormányzat úgy döntött, hogy a választási bíraskodás teljesen új kódexe kerüljön törvényhozás elé. Ettől függetlenül az új választási törvény és az 1899. évi XV. tc. közötti összhang helyreállítása elodázhatatlanul sürgőssé vált. Ezért a korábbi tervezet helyett egy új novelláris törvénytervezet

⁹ Gyorstalpalók az új egyetemeken (Balogh miniszter tanítványai – Bernolák és a munkapárt – Mellőzött professzorok – Munkapárti tudománypolitika). *Pesti Napló*, 1914. június 26. 2.; Soós Ildikó – Szabó Béla: Bernolák Nándor: Büntetőjogász – népjóléti miniszter – ügyvéd. In: P. Szabó Béla – Madai Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*. Debrecen, 2002. 12–13.

¹⁰ A M. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Statisztikai Évkönyv – 1913. A) A minisztériumok működése 9. M. kir. igazságügyminisztérium. Budapest, Athenaeum, 1915. (a továbbiakban: Statisztikai Évkönyv 1913). 186.

¹¹ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIII. évf. 439.

¹² *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIII. évf. 635.

készült. Ez az újabb tervezet csupán azokra a legsürgősebb változtatásokra és pótlásokra szorítkozott, melyeket egyfelől az új választási törvénynek az addigi jogtól eltérő szabályai, másfelől a korábbi törvénynek a gyakorlati életben tapasztalt komolyabb hiányosságai szükségessé tettek. Ezt a törvényjavaslatot Balogh Jenő 1915 áprilisában terjesztette a képviselőház elé.¹³

Az első miniszteri év kiemelt jelentőségű (a bírósági szervezetet is alapjaiban érintő) reformja a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. tc. volt. A javaslat első szöveg-tervezete Tisza István miniszterelnöki kinevezése (1913. június 7) után három nappal készült el. A törvény szigorúan, öt évig terjedhető fogházzal, 4 ezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta azokat, akik a királyt vagy a királyság intézményét politikai célzattal megtámadták. Egyben a királyt vagy az államformát támadó sajtó- és egyéb vétségeket kivonta az esküdtszék hatásköréből, és elbírálásukat a királyi táblák székhelyén működő királyi törvényszékek, Budapesten pedig a Királyi Büntetőtörvényszék hatáskörébe utalta.¹⁴

Már az első miniszteri évben napirendre került a közjegyzői törvény és az örökösödési eljárás reformja is. Ebben egyelőre annyi történt, hogy az örökösödési eljárás és azzal kapcsolatos közjegyzői törvény általános revíziójának előkészítésére megkérte a közjegyzői kar véleményét. A felkérés nyomán az örökösödési eljárás reformjáról el is készült egy novelláris tervezet, amelynek érdemi tárgyalására a polgári perrendtartás és a polgári törvénykönyv reformmunkálatainak ismételt napirendre kerülése miatt nem került sor. A miniszternek el kellett fogadnia, hogy a közjegyzői törvény és az örökösödési eljárás szabályainak az általános magánjoggal és a polgári per joggal való szoros tartalmi kapcsolata miatt ezeknek a szabályozására csak a polgári törvénykönyv megalkotása után kerülhetett sor.

Az ügyvédi rendtartás hosszú ideje előkészített reformjához a korábban megkezdett anyaggyűjtést a minisztériumban tovább folytatták. Az elkészült törvénytervezetet Székely Ferenc minisztersége idején már kiadták a budapesti ügyvédi kamarának előzetes átvizsgálásra. A kamara azonban ezzel a munkával két év után sem készült el.¹⁵

¹³ Statisztikai Évkönyv 1913. i. m. 192. A korabeli gyakorlat hiányosságairól: Ruzsoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1849*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 283–300.

¹⁴ Stipta István: A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. tc. és Balogh Jenő igazságügyi miniszter. In: Tóth J. Zoltán – Einvág Benjámin Máté (szerk.): *60 Studia in honorem Szilvia Köbel*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2025. 195–205.

¹⁵ Statisztikai Évkönyv 1913. i. m. 187.

Balogh Jenő az igazságügyi szolgálatban addig szokásban volt titkos egyéni minősítés rendszerét megszüntette. A 62.500/1913. I.M. sz. rendelet,¹⁶ amely a királyi bírósági és a királyi ügyészségi személyzet szolgálati minősítéséről szólt, az ítélelbírákra nézve megszüntette az egyéni minősítés rendszerét és a végleges minősítést bizottságra, jelesen a királyi ítéletáblák és a Kúria elnöki tanácsára bízta. A rendelet megszüntette a szolgálati minősítés titkosságát is, és lehetővé tette, hogy a végleges minősítéséről bárki értesítést kaphasson, sőt elrendelte, hogy a megjavításra szoruló minősítést az érdekeltekkel hivatalból is közölni kell.¹⁷

A jogászai közvélemény régóta hangoztatott kívánságának megfelelően a miniszter törvényjavaslatot¹⁸ készítettett ítélelbírói és az ügyvédi képzéshez szükséges gyakorlati vizsgák (a gyakorlati bírói vizsgálat és az ügyvédi vizsgálat) egységesítéséről. A törvényjavaslat az említett két külön vizsga helyébe „egységes bírói és ügyvédi vizsga” elnevezéssel közös gyakorlati vizsgát szervezett, melyet a jogtudori oklevél megszerzésétől számított három évi joggyakorlat után lehetett letenni. A törvényjavaslat egy évi bírósági és egy évi ügyvédi joggyakorlat igazolását mindenkire nézve kötelezővé kívánta tenni, egyúttal lehetőséget kínált arra is, hogy a joggyakorlat egy része közigazgatási és közgazdasági jellegű szolgálatban is letölthető legyen. Az egységes vizsga a korábbi ügyvédi vizsgával volt egyenlő hatályú. A miniszter törvényjavaslatát az országgyűlés elfogadta, így az az egységes bírói és ügyvédi vizsgáról szóló 1913. évi LIII. tc.-ként törvényerőre emelkedett. Végrehajtásáról két igazságügyminiszteri rendelet született, melyek közül az egyik 67.300/1913. I.M. szám alatt magáról az egységes bírói és ügyvédi vizsgálatról, a másik 67.400/1913. I.M. számon a szükséges joggyakorlatról rendelkezett.¹⁹ Az új vizsga szabályai az említett rendeletek értelmében 1914. január 1-én léptek életbe.

¹⁶ *Igazságügyi Közlöny*, XXII. évf., 501.

¹⁷ Statisztikai Évkönyv 1913. 188. p.; Schlachta Boglárka Lilla: Az ítélező bírák titkos minősítése 1891 és 1913 között. In: Heil Kristóf Mihály (szerk.): *Az országbírói bíráskodástól a koncepciók pereig: Szemelvények egy új jogtörténész generáció kutatásaiból*. Budapest, Ludovika, 2024. 227–228.; Uő: A bírák személyi táblázatainak szabályozása 1872 és 1900 között. In: Miskolczi-Bodnár Péter (szerk.): *XXII. Jogász Doktoranduszok Konferenciája*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2022. 178–179.

¹⁸ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIII. évf. 653.

¹⁹ *Igazságügyi Közlöny*, XXII. évf., 12. sz. 2. melléklete.

3. Eljárásjogi reformok, miniszteri javaslatok

A polgári perrendtartás életbeléptetését célzó munkálatok az első miniszteri évben határozottan felgyorsultak. Az életbeléptetést szolgálták azok az előadások is, melyeket az minisztérium kiküldöttjei 1913 őszétől a királyi törvényszékek székhelyén tartottak. Budapesten az előadásokat az igazságügyi kormány felkérésére a Magyar Jogászegylet szervezte.²⁰ A polgári perrendtartás életbeléptetéséről szóló 1912. évi LIV. tc. 104. §-ában foglalt felhatalmazás alapján a minisztériumban megkezdődött a végrehajtási eljárás több törvényben megállapított szabályainak egységes szerkezetbe foglalása is.

A polgári perrendtartás életbeléptetéséről szóló 1912. évi LIV. tc. felhatalmazta az igazságügyi minisztert arra, hogy a bírói és ügyészi szervezetre vonatkozó törvényi szabályokat egységes szerkezetbe foglalja. A miniszter az egységes szerkezet kialakítása (kompiláció) helyett célszerűbbnek találta a bírói hatalom gyakorlására, valamint a bíróságok és az ügyészségek szervezetére vonatkozó új törvényjavaslat előadói tervezetének kidolgozását. A minisztériumi apparátus – Balogh intencióinak megfelelően – az 1913-ban szétküldött előadói tervezetet a beérkezett vélemények felhasználásával átdolgozta és ennek újabb szövegét tette közzé az Igazságügyi Javaslatok Tárában.

A polgári perrendtartást az 1912. évi LIV. tc. 1. §-a szerint az igazságügyi miniszteri rendelettel megállapított napon, legkésőbb azonban 1914. évi szeptember 1-én életbe kellett volna léptetni. A korábbi miniszterek erről nem intézkedtek, ezért a bíróságok ügyhátraléka jelentősen megnőtt. Erre tekintettel Balogh Jenő 1914. évi június hó 5-én törvényjavaslatot²¹ nyújtott be a képviselőházhoz a polgári perrendtartás életbelépésének 1915. január 1. napjára történő halasztásáról. A törvényjavaslat alkotmányos tárgyalás és az uralkodói szentesítés után mint 1914. évi XXXIV. tc. jelent meg az Országos Törvénytárban. A polgári perrendtartás életbelépése nagy számú rendelet kibocsátását tette szükségessé. Ennek az volt a magyarázata, hogy maga a polgári perrendtartás is több intézmény részletes szabályozását rendeleti útra utasította, másrészt, hogy az életbeléptető törvény a polgári perrendtartásban nem szabályozott különös eljárások, több peren kívüli eljárás és a polgári perrendtartással összefüggő egyéb kérdések rendeleti szabályozására hatalmazta fel az igazságügyi

²⁰ *Igazságügyi Közlöny*, XXII. évf., 157. sz. 589.

²¹ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIV. évf. 723.

minisztert.²² A mértékadó jogtudományi lap szemleírója szerint Balogh Jenő legszerencsésebb intézkedése a Pp. életbeléptetése volt. A későbbi jogalkalmazói tapasztalatok igazolták elhatározásának helyességét, amely szerint nem hallgatva az aggodalmaskodókra és kétkedőkre, nem tolta ki bizonytalan időre a törvény életbeléptetését. „Ha visszagondolunk azokra a nehéz időkre, melyek ép közvetlenül a Pp. életbeléptetése előtt hazánkra nehezedtek, el kell ismerünk, hogy nagy elhatározás volt.”²³

4.A büntető törvénykezést érintő miniszteri intézkedések 1913-ban

Balogh Jenő a büntetőjog területén is arra törekedett, hogy ameddig az általános reform elkészül, a törvényhozás a legégetőbb hiányokat novelláris és egyéb részleges törvényalkotások útján pótolja. A tárgybeli javaslatokból az is kiderül, hogy a professzor-miniszter érvényre kívánta juttatni a büntető jogtudomány újabb fejlődésének eredményeit. E két törekvés jegyében a fiatalokúakra vonatkozó anyagi büntető jogszabályoknak a szükségesnek tartott szervezeti és eljárási jogi rendelkezésekkel való kiegészítése érdekében – az e tárgyban készült előmunkálatok felhasználásával – elkészítette a fiatalokúak bíróságáról szóló törvényjavaslatot.²⁴ A miniszter úgy értékelte, hogy az így született 1913. évi VII. tc. az amerikai államokban bevált és több európai államban is sikeresen megkísérelt szervezeti és eljárási reformot Magyarországon is megvalósította. Ezáltal hazánkban a fiatalokúak büncselekményeinek túlnyomó része a királyi törvényszékek székhelyén szervezett külön bíróság elé került. A bíróság előtti eljárásokban háttérbe szorul a legalitás, a vádelv, a nyilvánosság és részben az ügyfélegyenlőség elve is, hiszen az eljárás célja elsősorban a fiatalokú megmentése volt. Az ítékezés súlya a cselekményről a tettes egyéniségére,

²² A M. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Statisztikai Évkönyv – 1914. A) A minisztériumok működése 9. M. kir. igazságügyminisztérium. (a továbbiakban: Statisztikai Évkönyv 1914). Budapest, Athenaeum, 1916. 199.

²³ Balogh Jenő. *Jogtudományi Közlöny*, 52. évf., 23. sz. (1917. június 10.) 1.

²⁴ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIII. évf. 1. sz. A törvényjavaslat indokolásában felhasználta a „Fiatalokúak és a büntetőjog” című, 1909-ben Budapesten, az Athenaeum Kiadónál megjelent művét. További, ebben a tárgykörben megjelent írásai: Balogh Jenő: Fiatalokúak védelméről. *Ügyvédek Lapja*, 1910/5. 2–3.; Uő: Gyermek és fiatalokúak a bíróság előtt. *A gyermek, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság közlönye*, 1910/1. 1–13. Vö. Mezey Barna: Előszó. In: Losonczy Eszter – Mezey Barna (szerk.): *Balogh Jenő szakirodalmi munkássága*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 2015. 4–5.

célja a megtorlásról a megelőzésre helyeződött át. A törvény rendelkezéseket tartalmazott a bűncselekményt elkövetett gyermekek és a bűncselekményt még el nem követett, de züllés veszélyében forgó fiataikorúak megmentésére, kiegészítve ezzel az 1877. évi XX., az 1901. évi VIII. és XXI. törvénycikkekben és a belügyminiszter 1907. évi 60.000. BM. számú rendeletében foglalt védő és oltalmazó jellegű rendelkezéseket.²⁵

A törvény végrehajtása érdekében a Patronázs-Egyesületek Országos Szövetsége a minisztérium közreműködésével 1913 nyarán egy hónapos továbbképző tanfolyamot rendezett. A tanfolyamon – amelyen mintegy 70 bíró, ügyész és pártfogó tisztviselő vett részt – az előadók ismertették a kriminalitás és az elzüllés embertani, elmekórtani és környezeti tényezőit, részletesen tárgyalták a megelőzés alapelveit, különböző módjait és eszközeit, a fiataikorúak ügyében érvényes anyagi és alaki jogszabályokat, továbbá a büntetett gyermekek és fiataikorúak társadalmi visszahelyezésének lehetőségeit. A fiataikorúak bíróságáról szóló 1913. évi VII. tc. végrehajtásának előkészítésével kapcsolatban az igazságügyi kormány egyes vidéki törvényszékek székhelyén támogatta a Patronázs-Egyesületek Országos Szövetségének a patronázs-egyesületek alakítására irányuló törekvéseit. Az egyesületek arra alkalmas tagjai – a miniszter szándéka szerint – segédkeznek majd a fiataikorúak bíróságának a pártfogói feladatainál. A kiküldöttek 30 törvényszéknél tartottak a tennivalók ismertetésére szakmai előadásokat. A törvény életbelépésének idejére a törvényszékek székhelyein megalakultak a patronázs-egyesületek. Az egyesületek munkásságáról részletes tájékoztatást nyújtott a Patronázs-Egyesületek Országos Szövetségének 1913-as évkönyve.²⁶ Az igazságügyi minisztérium részt vett más minisztériumok törvényjavaslatainak elkészítésében is. Ide tartozó feladat volt a katonai bűnvádi perrendtartások végrehajtására vonatkozó rendelkezések és utasítások előkészítése is.²⁷

²⁵ Filó Mihály – Nemes András: Determinizmus és indeterminizmus Balogh Jenő munkásságában. *Jogtörténeti Szemle*, 2016/1. 13.

²⁶ Vö. Herke-Fábos Kata: Az igazságügyi gyermekvédelem fejlődése a 20. század elejétől napjainkig. A patronáztól a megelőző pártfogásig. *Diké*, 2021/1. 96–97.

²⁷ *Statisztikai Évkönyv 1913*. i. m. 202.

5. A világháború alatti törvénykezési reformok

Az esküdtbíróóság előtti eljárásra és a semmiségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról az előző évben készült törvényjavaslatot²⁸ az országgyűlés 1914-ben elfogadta, így az 1914. évi XIII. tc.-ként bekerült az Országos Törvénytárba. A miniszter a törvény gyakorlati alkalmazásának megkönnyítése érdekében az esküdtekhez intézendő kérdésekre a törvény intencióiról tájékoztató példákat dolgoztatott ki és ezek gyűjteményét az Igazságügyi Közlönyben nyilvánossá tette.²⁹ Balogh Jenő indokolása szerint a szükséges reformot az igazságügyi kormány szervezeti változtatások nélkül, csupán az eljárás szabályainak megváltoztatásával kívánta elérni. A szabályozás tartalmi újdonsága, hogy az esküdtekhez intézett kérdések ezt követően két részre, a tény és a jogkérdésre oszlanak. Az esküdtek tanácskozását az esküdtbíróóság elnöke vezeti, viszont a büntető ítélet meghozatalában két esküdt útján az esküdtek is részt vesznek. (13–20. §-ok) A vádlott elmebetegsége vagy elméjének egyéb rendellenes állapota felől az esküdtekhez nem lehetett kérdést intézni. Fontos változás volt, hogy a Kúria megsemmisíthette az eljárást és új eljárást rendelhet, ha arról győződött meg, hogy az eljáró bíróság vagy az esküdtek az ügy lényegében tévedtek (31. §).

A sajtóról szóló, nagy vitát kiváltó 1914. évi XIV. tc.-t értékelve Balogh Jenő megállapította, hogy az a „magyar sajtójog tradícióit megőrizve, a fokozatos felelősségi rendszeren épült fel; szabályozza a helyreigazítási jogot; megállapítja a sajtóközleményekkel okozott anyagi és nem anyagi kárért járó kártérítési (elégíteli) igényt, a sajtó szellemi munkásaira kedvezően rendezi az időszaki lapok kiadója és szerkesztőségének tagjai közt fennálló magánjogi jogviszonyt.”³⁰

Az esküdtszéki reformot a Világ, a hazai polgári radikális elit lapja kíméletlenül támadta.

„Nem törölték el az esküdtszéket, csak meghamisították a népbíróság eszméjét. A független esküdte k igazmondására nehezkül odatették a főtárgyalási elnök befolyását és a Kúria megsemmisítési jogát, ami azt jelenti, hogy a független polgárok nem hozhatnak másféle verdiktet, csak olyat, ami a kormány kinevezésétől függő szakbírák tetszését megnyeri. A királyság védelméről szóló törvényben esküdtszékek hatásköréből

²⁸ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XIV. évf. 2. sz., 15.; Statisztikai Évkönyv 1914. i. m. 201.

²⁹ *Igazságügyi Közlöny*, XXIII. évf. 3. számának melléklete.

³⁰ Statisztikai Évkönyv 1913. i. m. 195.

rendes bíróságok hatáskörébe utalták a politikai pörök egy tekintélyes részét s ugyanebben a törvényben a büntetések szigorításával új fegyvereket adtak a hatalomnak a politikai üldözések céljaira.”³¹

Időközben a bírói hatalom gyakorlásáról, valamint a rendes bíróságok és az ügyészségek szervezetéről készült törvénytervezet is elkészült és indokolásával együtt 1916-ban nyilvánossá vált.³² Az előadói tervezetre az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület 1917-ben emlékiratot nyújtott be. Az emlékirat figyelembevételével a tervezet tárgyában több tanácskozás volt és ez a tervezet is jelentősen módosult.

A polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. életbeléptetése következtében a bíróságok ügyrendjének módosítása is szükségessé vált. A módosítást a hatásköri bíróság 1915. május 17-én tartott ülésében terjesztette elő és ezt minisztérium 1915. június hó 24-én tartott tanácsában hagyta jóvá.³³ A hatásköri bíróság elnöki tisztségét az 1907. évi LXI. tc. 2. §-a értelmében az 1917. május hó 1. napján három év tartamára a közigazgatási bíróság elnöke vette át.

A háború következtében módosult a büntető eljárás is. Balogh szerint a hadviselés érdekei háború idején az állampolgári hűségnek fokozott jelentőséget adnak és a hazaárulást nemcsak erkölcsileg súlyosabbá, hanem következményeiben is sokkal veszélyesebbé teszik. Ennek szellemében készített törvényjavaslatot³⁴ terjesztett az országgyűlés elé a hazaárulók vagyoni felelősségéről (1915. évi XVIII. tc.). A törvény végrehajtásának részleteit a hazaárulók vagyonának zárlat alá vételéről szóló 3.512/1915. M.E. sz. rendelet állapította meg.³⁵ A rendelethez a honvédelmi miniszter a katonai hatóságok részére utasítást bocsátott ki. Az utasításnak a magyar igazságügyi hatóságokat érintő I. részét a Balogh Jenő személyes közreműködésével elkészített 1.030/1916. I.M. sz. rendelet³⁶ közölte az igazságügyi hatóságokkal.

*

³¹ *Világ*, 1914. január (5. évf.) 1914-01-28. 1.

³² *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XVI. évf. 165.

³³ *Igazságügyi Közlöny*, XXIV. évf. 454.

³⁴ *Igazságügyi Javaslatok Tára*, XV. évf. 285.

³⁵ *Igazságügyi Közlöny*, XXIV. évf. 522.; Statisztikai Évkönyv – 1915-1918. A) A minisztériumok működése 10. M. kir. igazságügyminisztérium (I. rész) Budapest, 1924. 156.

³⁶ *Igazságügyi Közlöny*, XXV. évf. 14.

A törvénykezési jog önálló jogági jellegének indokoltságát a hazai jogirodalomban Névai László egy 1955-ben írt tanulmányában vetette fel.³⁷ A szerző szerint a törvénykezési jog három szabályozási területet foglalna magában. Az első a törvénykezési szervezet, amely a bíróság, az ügyészség, a közjegyzőség és a végrehajtás jogterületeinek szabályanyagát fogná át. A második normakör a polgári eljárásjogot, a harmadik a büntető eljárásjogot tartalmazná. A gondolat a kor viszonyainak megfelelő mérsékelt visszhangot váltott ki. Egyesek a hasonló szovjet mintát látva benne, támogatták, mások – éppen ezért – kifogásokat tettek ellene. Az elutasító felfogást képviselők főleg azt hangsúlyozták, hogy a javasolt jogági klasszifikáció nem felelne meg a hazai jogtudományi hagyományoknak.

A tanulmány igazolhatja, hogy ez az érv nem helytálló. A törvénykezés kifejezés a 19. századi hazai jogtudományban és a gyakorlati jogalkalmazás szóhasználatában gyakori volt, és nem csupán az ítélkezést jelentette. Balogh Jenő tudományos műveiben, főleg a normaképzéssel összefüggő tanulmányaiban a törvénykezés kifejezést tágabb értelemben használta, és ide értette a jogalkalmazás szervezeti és processzuális normáit egyaránt. Felfogásában tükröződött az az igény is, hogy a két eljárásjogi részterület közelebb hozza egymáshoz, sőt felvetette az egységes eljárásjogi kódex igényét is.

A dualizmus időszakának törvényhozási gyakorlata hagyományosan a *junktum*-ban történő napirendre vételi és tárgyalási rendet követte. Ez azt jelentette, hogy jogalkotásban közreműködő szervek a rokon szabályozási területek együttes napirendre vételére és komplex kodifikálása törekedtek. Ennek a felfogának a gyakorlatban a feltételek teljesülésére váró, halogató normaalkotás lett a következménye. Jelentős részben ezzel magyarázható a magánjogi jogösszefoglalás kudarca, és a bünvádi és polgári eljárásjog kései kodifikációja is. Balogh Jenő szakított ezzel a felfogással. Miniszterségének időszakában következetesen alkalmazta a novelláris jogalkotást, azt a jogképzési megoldást, amely szerint a sürgető szabályozást igénylő részterületek miniszteri tervezeteit minél gyorsabban törvényhozás elé kell terjeszteni. A törvénykezést érintő, hosszú ideje szabályozásra váró kérdésekben ez a tevékenysége kiemelkedően eredményes volt.

³⁷ Névai László: A törvénykezési jog problémája. *Jogtudományi Közlöny*, 1954/9–10. 372–377. A törvénykezési jogról szóló korabeli vitához: Nagy Lajos: A „bíróági” (törvénykezési) jog kérdései. *Állam- és jogtudomány*, 1985/2. 383–385.